

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

АБДУЛЛА ШЕР

АХЛОҚШУНОСЛИК

Маърузалар матни

*Ўқув дастурлари, дарсликлар ва ўқув қўлланмаларини қайта
кўриб чиқиш ва янгиларини яратиш бўйича Республика
мувофиқлаштириш комиссияси тавсия этган*

Тошкент — 2000 йил

«Ахлоқшунослик» маърузалар матни бакалаврият тизими талабаларига мўлжалланган, намунавий дастур асосида ёзилган ва мустақилликка эришганимиздан сўнг ўзбек тилида амалга оширилган илк нашрдир.

Мазкур маърузалар матни ўзининг моҳиятан янгилиги билан ажралиб туради. Унда илмий холислик, назарий теранлик ва услубий раванлик ҳар бир мавзуда ўз аксини топган. Муҳаббат, эзгулик ва ёвузлик, эркпарварлик, тинчликпарварлик, жўмардлик сингари атамалар биринчи марта ахлоқшуносликнинг асосий тушунчалари ва тамойиллари сифатида илмий таҳлил этилган. Шунингдек, унда авваллари ахлоқшунослик тарихида четлаб ўтилган Абу Бакр ар-Розий, Имом Ғаззолий, Ибн Рушд сингари алломалар, Ҳинди-Хитой минтақаси ахлоқшунослари, Темур ва Темурийлар даври мутафаккирлари, Ф. Нитцше, В. Соловьёв, Н. Бердяев, З. Фройд, Э. Фромм, К. Ясперс, Ж.-П. Сартр каби кейинги даврлар файласуфларининг ахлоқий қарашлари ўз муносиб ўринларини эгалаган. Айни пайтда муаллифнинг оила, маҳалла, фуқаролик жамияти ва давлатнинг ахлоқий асослари, ахлоқнинг мафкура билан муносабатлари тўғрисидаги атрофлича мулоҳозалари, замонавий ахлоқий тарбия борасидаги янгича ёндошувлари ҳам диққатга сазовор.

Ўйлаймизки, «Ахлоқшунослик» маърузалар матни талабаларга на фақат ахлоқ илмини, балки ахлоқийликни ҳам ўргатади ва ёшларни ҳалоллик, инсонпарварлик, ватанпарварлик руҳида тарбиялашга амалий ҳисса қўшади.

1-мавзу
АХЛОҚШУНОСЛИК ФАНИ, УНИНГ ТАДҚИҚОТ
ДОИРАСИ, МАҚСАДИ ВА ВАЗИФАЛАРИ
(2 соат)

Режа:

1. *Ахлоқшунослик фанининг тадқиқот доираси.*
2. *Ахлоқшуносликнинг ўзига хос фалсафий фан сифатидаги ўрни.*
3. *Ахлоқшуносликнинг бошқа ижтимоий фанлар билан алоқаси.*
4. *Ахлоқшунослик фанининг аҳамияти ва вазифалари.*

1. Ахлоқшунослик бир неча минг йиллик тарихга эга бўлган қадимий фан. У бизда «Илми равиш», «Илми ахлоқ», «Ахлоқ илми», «Одобнома» сингари номлар билан атаб келинган. Оврўпода эса «Этика» номи билан машҳур, биз ҳам яқин-яқингача шу атамани қўллар эдик. Уни биринчи бўлиб юнон файласуфи Арасту муомалага киритган. Арасту фанларни тасниф қиларкан, уларни уч гуруҳга бўлади: назарий, амалий ва ижодий. Биринчи гуруҳга у фалсафа, математика ва физикани; иккинчи гуруҳга – этика ва сиёсатни; учинчи гуруҳга эса – санъат, хунурмандчилик ва амалий фанларни киритади. Шундай қилиб, қадимги юнонлар ахлоқ ҳақидаги таълимотни фан даражасига кўтарганлар ва «Этика» (taethika) деб атаганлар.

Ҳозирги кунда бу фанни илмий ва замонавий талаблар нуқтаи назаридан «Ахлоқшунослик» деб аташни мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз.

1 Ахлоқшунослик ахлоқнинг келиб чиқиши ва моҳиятини, кишининг жамиятдаги ахлоқий муносабатларини ўрганади. «Ахлоқ» сўзи арабчадан олинган бўлиб, «хулқ» сўзининг кўплик шаклидир. «Ахлоқ» ибораси икки хил маънога эга: умумий тушунча сифатида фаннинг тадқиқот объектини англатса, муайян тушунча сифатида инсон феъл-атвори ва хатти-ҳаракатининг энг қамровли қисмини билдиради. Ахлоқни умумий тушунча сифатида олиб, уни доира шаклида акс эттирадиган бўлсак, доиранинг энг кичик қисмини одоб, ундан каттароқ қисмини хулқ, энг қамровли қисмини ахлоқ эгалайди.)

2 Одоб – инсон ҳақида ёқимли таассурот уйғотадиган, лекин жамоа, жамият ва инсоният ҳаётида у қадар муҳим аҳамиятга эга бўлмайдиган, миллий урф-одатларга асосланган чиройли хатти-ҳаракатларни ўз ичига олади. .

Хулқ — оила, жамоа, маҳалла-қўй миқёсида аҳамиятли бўлган, аммо жамият ва инсоният ҳаётига сезиларли таъсир кўрсатмайдиган ёқимли инсоний хатти-ҳаракатларнинг мажмуи.

Ахлоқ эса — жамият, замон, инсоният тарихи учун намуна бўла оладиган ижобий хатти-ҳаракатлар йиғиндисидир.

Бу фикрларимизни мисоллар орқали тушунтиришга ҳаракат қиламиз. Дейлик, метрода ёшгина йигит, талаба ҳамма қатори ўтирибди. Навбатдаги бекатдан бир кекса киши чиқиб, унинг рўпарасида тик туриб қолди. Агар талаба дарҳол: «Ўтиринг, ота-хон!» деб жой бўшатса, у чиройли аъмол қилган бўлади; четдан қараб турганлар унга ич-ичидан миннатдорчилик билдириб: «Барака топгур, одобли йигитча экан», деб қўяди. Аксинча, талаба ё тескари қараб олса, ёки ўзини мудраганга солиб, қарияга жой бўшатмаса, гашимиз келади, қўнғлимиздан: «Бунча беодоб, сурбет экан!» деган фикр ўтади, хуллас, у бизда ёқимсиз таассурот уйғотади. Лекин, айни пайтда, талабанинг қарияга жой бўшатгани ёки бўшатмагани оқибатида вагондаги йўловчилар ҳаётида бирор-бир ижобийми, салбийми — муҳим ўзгариш рўй бермайди.

Хулққа қўйидагича мисол келтириш мумкин: маҳалламиздаги оила бошлиқларидан бири имкон борича қўни-қўшниларнинг барча маъракаларида хизматда туради, ҳеч кимдан қўлидан келган ёрдамни аямайди, очик кўнгил, очик қўл, доимо ўз билимини ошириб боришга интилади, тиришқоқ, оила аъзоларига меҳрибон ва ҳ.к. Ундай одамни биз ҳушхулқ инсон деймиз ва унга маҳалламизнинг намунаси сифатида қараймиз. Борди-ю, аксинча бўлса, у қўни-қўшнилар билан қўпол муомала қилса, тўй-маъракаларда жанжал кўтарса, сал тапга ўдагайлаб, мушт ўқталса, ичиб келиб, оилада хотин-болаларини уриб, ҳақоратласа, уни бадхулқ деймиз. Унинг бадхулқлигидан оиласи, баъзи шахслар жабр кўради, маҳалладагиларнинг тинчи бузилади, лекин хатти-ҳаракатлари жамият ижтимоий ҳаётига ёки инсоният тарихига бирор бир таъсир ўтказмайди.

Ахлоққа келсак, масала жиддий моҳият касб этади: дейлик, бир туман ёҳуд вилоят прокурори ўзи масъул ҳудудда доимо қонун устуворлигини, адолат қарор топишини кўзлаб иш юритади, лозим бўлса, ҳокимнинг ноқонуний фармойишларига қарши чиқиб, уларнинг бекор қилинишига эришади; оддий фуқаро наздида на фақат ўз касбини эъозловчи шахс, балки ҳақиқий ҳуқуқ посбони, адолатли тузум тимсоли тарзида гавда-

ланади; у – умрини миллат, Ватан ва инсон манфаатига бағишлаган юксак ахлоқ эгаси; у, ўзи яшаётган жамият учун намуна бўлароқ, ўша жамиятнинг янада тараққий топишига хизмат қилади. Агар мазкур прокурор, аксинча, қонун ҳимоячиси бўлатуриб, ўзи қонунни бузса, шахсий манфаати йўлида оқни қора, қорани оқ деб турса, у ахлоқсизлик қилган бўлади: оддий фуқоро наздида биргина киши прокурор-амалдор эмас, балки бутун жамият адолатсиз экан, деган тасаввур уйғонади. Бу тасаввурнинг мунтазам кучайиб бориши эса, охир-оқибат ўша жамият ёки тузумни тапаззулга олиб келади.

Албатта, ҳар учала ахлоқий ҳодиса ва уларнинг зидди нисбийликка эга. Чунончи, ҳозиргина мисол келтирганимиз прокурорнинг ахлоқсизлиги даражаси билан ўз якка ҳукмронлиги йўлида миллионлаб беғуноҳ инсонларни ўлимга маҳкум этган Ленин, Сталин, Ҳитлер, Пол Пот сингари шахслар орасида фарқ бор: агар прокурорнинг ахлоқсизлиги бир миллат ёки мамлакат учун зарар қилса, тоталитар тузум ҳукмдорлари хатти-ҳаракатлари умумбашарий миқёсдаги фожиаларга олиб келади.

Бу ўринда шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, ахлоқий тарбия натижасида одоблик-хушхулқиликка, хушхулқилик – юксак ахлоқийликка айлангани каби, ахлоқий тарбия йўлга қўйилмаган жойда муайян шахс, вақти келиб, одобсизликдан – бадхулқиликка, бадхулқиликдан – ахлоқсизликка ўтиши мумкин.

Шундай қилиб, ахлоқшунослик мазкур уч ахлоқий ҳодисани бир-бири билан узвийликда ва нисбийликда ўрганади.

2. Ахлоқшунослик қадимда физика ва метафизика билан биргаликда фалсафанинг узвий (учинчи) қисми ҳисобланар эди. Кейинчалик (Арастудан сўнг) алоҳида фалсафий йўналишдаги фан мақомини олди. Бу фикрни қуйидагича кенгайтириброқ талқин этиш мумкин. Маълумки, фалсафанинг фанлар подшоши сифатидаги вазифаси барча табиий ва ижтимоий илмлар эришган ютуқлардан умумий хулосалар чиқариб, инсониятни ҳақиқатга олиб боришдир. Шундан келиб чиққан ҳолда, фалсафанинг тадқиқот объектини тафаккур деб белгилаш мақсадга мувофиқ. Ахлоқшунослик ахлоқий тафаккур тараққиётини тадқиқ этади ва амалиётда инсонни эзгулик орқали ҳақиқатга олиб боришга хизмат қилади. Шу боис уни ахлоқ фалсафаси ёхуд эзгулик фалсафаси деб аташ мумкин.

Ҳозир у фалсафий фан сифатида уч йўналишда иш олиб боради, яъни ахлоқий тафаккур тараққиётини тадқиқ этар экан, у ахлоқни: 1) баён қилади; 2) тушунтиради; 3) ўргатади. Шунга

кўра, у тажрибавий-баёний, фалсафий-назарий ва расмона-
метёрий табиатта эга. Қадимгилар уни амалий фалсафа деб ата-
ганлар. Зеро соф назарий ахлоқшуносликнинг бўлиши мумкин
эмас. У инсоният ўз тажрибаси орқали эришган донишмандлик
намуналарини ҳикматлар, нақллар, матал-мақоллар тарзида баён
этади, кишиларни ахлоқий қонун-қоидаларга ўргатади, уларга
ахлоқнинг моҳиятини тушунтиради ва фалсафий хулосалар
чиқаради. Яъни, ахлоқшунослик фанида Афлотун, Арасту, Эпи-
кур, Цицерон, Сенека, Августин, Форобий, Ибн Сино, Ғаззолий,
Спиноза, Кант, Ҳегел, Шопэнхауэр, Фойербах, Кир-
кегаард, Нитшше, Вл. Соловьёв, Лосский сингари буюк файла-
суфлар яратган ахлоқ назариясига доир таълимотлар билан бир-
галикда «Патанжали», «Қобуснома», Саъдийнинг «Гулистон»,
Жомийнинг «Баҳористон», Навоийнинг « Маҳбуб ул қулуб»,
Монтеннинг «Тажрибанома», Ларошфуконинг «Ҳикматлар»,
Гулханийнинг «Зарбулмасал» каби амалий ахлоққа бағишланган
асарлар ҳам ўз мустақкам ўрнига эга. Ахлоқшуносликнинг бошқа
фалсафий фанлардан фарқи ҳам, ўзига хослиги ҳам ундаги назар-
рия билан амалиётнинг омухталигиладир.

3. Ахлоқшунослик бошқа ижтимоий-фалсафий фанлар билан
ўзаро алоқадорликда ривожланиб келмоқда. Айниқса, унинг на-
фосатшунослик (эстетика) билан алоқаси қадимий ва ўзига хос.
Аввало, инсоннинг ҳар бир хатги-ҳаракати ва нияти ҳам ах-
лоқийликка, ҳам нафосатга тегишли бўлади, яъни муайян иж-
бий фаолият ҳам эстетик (ички гўзаллик) ҳам нафосат (ташқи
гўзаллик) хусусиятларини мужассам қилади. Шу боис Суқрот,
Афлотун, Форобий сингари қадимги файласуфлар кўп ҳолларда
ахлоқийликни ички гўзаллик, нафосатни ташқи гўзаллик тарзи-
да талқин этганлар. Бундан ташқари, маълумки, санъат нафо-
сатшуносликнинг асосий тадқиқот, объектги ҳисобланади. Ҳар
бир санъат асарида эса ахлоқнинг долзарб муаммолари
кўтарилади ва санъаткор доимо ўзи яшаётган замонда эришил-
ган энг юксак ахлоқий даражани бадиий қиёфалар орқали бево-
сита ёхуд билвосита акс эттиради. Демак, нафосатшунослик
ўрганаётган ҳар бир бадиий асар айна пайтда, маълум маънода,
ахлоқшунослик нуқтаи назаридан ҳам тадқиқ этилаётган бўлади.

↪ Ахлоқшуносликнинг диншунослик билан алоқаси шундаки,
ҳар иккала фан ҳам бир хил муаммо — ахлоқий мезон муаммо-
сини ҳал этишга қаратилган. Чунки умумжаҳоний динлар ву-
жудга келгунига қадар мавжуд бўлган маълум урф-одатлар ва
қадриятлар муайян диний қонун-қоидаларга, муқаддас диний

китобларга катта таъсир кўрсатган. Айни пайтда, динлар ҳам ахлоққа ана шундай таъсир ўтказганлар.

Чунончи, ислом динини оладиган бўлсак, Қуръони карим, Ҳадиси шариф, Ижмоъ ва муайян фатволардаги мезонлар ҳамда талаблар мусулмон Шарқи миллатлари ахлоқий даражасининг шаклланишида катта аҳамият касб этган. Шунингдек, комил инсон муаммоси ҳар иккала фан учун умумий ҳисобланади. Фарқ шундаки, ахлоқшунослик бу муаммога замонавий тарбия нуқтаи назаридан ёндошади.

Ахлоқшуносликнинг ҳуқуқшунослик билан алоқаси узоқ тарихга эга. Маълумки, жуда кўп ҳолларда ахлоқ меъёрлари билан ҳуқуқ меъёрлари моҳиятан ва мазмунан бир хил бўлади. Шунга кўра, ахлоқни жамоатчилик асосдаги ҳуқуқ, ҳуқуқни эса қонунийлаштирилган ахлоқ деб аташ мумкин. Зеро, ахлоқшунослик билан ҳуқуқшуносликнинг тадқиқот объектлари кўп жиҳатдан ўхшаш, улар фақат ёндошув усули нуқтаи назардан фарқ қилади, яъни ҳуқуқ меъёрларининг бажарилиши, одатда, махсус адлия идораларидаги лавозимли кишилар орқали, мажбурий санкциялар воситасида йўлга қўйилади: ахлоқ меъёрлари эса умумий қабул қилинган миллий урф-одатлар, жамоатчилик фикри ёрдамида, алоҳида белгиланган кишилар томонидан эмас, балки муайян ижтимоий гуруҳ, жамият томонидан амалга оширилади. Шунингдек, ҳуқуқшунослик касби учун муҳим бўлган амалий ахлоқ жиҳатларини ахлоқшуносликнинг ҳуқуқшунос одоби деб аталадиган махсус соҳаси тадқиқ қилади ва тавсия этади.

« Ахлоқшунослик педагогика билан ҳам чамбарчас алоқада. Педагогикадаги шахсни шакллантириш, тарбиялаш, таълим бериш жараёнларини панд-насиҳатларсиз, одобнома дарсларисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Шу боис ахлоқшунослик ўзининг назарий ва, айниқса, амалий жиҳатлари билан педагогиканинг асоси ҳисобланади. Зеро, маориф тизимидаги таълим-тарбия ўзини ҳар бир қадамда ахлоқий тарбия сифатида намоён қилади.

Қадимдаёқ ахлоқшуносликнинг руҳшунослик (психология) билан алоқаси алоҳида аҳамиятга эга бўлган. Зотан, бу иккала фан кишилар хатти-ҳаракати, феъл-атвори ва майл-истакларини ўрганади. Лекин бу ўрганиш икки хил нуқтаи назардан олиб борилади: руҳшунослик у ёки бу хатти-ҳаракат, феъл-атвор, сабабий асос (мотив) ларнинг руҳий табиати ва шаклланиш шарт-шароитларини очиб беради, ахлоқшунослик руҳшунослик тадқиқ этган ҳодисаларнинг ахлоқий аҳамиятини тушунтиради.

Ахлоқшуносликнинг ижтимоийшунослик (социология) билан алоқаси ўзига хос. Бу иккала фан инсон фаолиятини бошқаришнинг ижтимоий муруватларидан бўлмиш ахлоқни ўрганadi. Лекин ахлоқшуносликнинг миқёси бу борада кенг. Маълумки, социология инсонларнинг оммавий хатти-ҳаракати ва уларнинг қонуниятларини фақат муайян ижтимоий тузум доирасидагина тадқиқ этади. Ахлоқшунослик эса, ўз моҳиятига кўра, лозим бўлганда, муайян ижтимоий тузум ёки давр доирасидан чиқиб, инсон ахлоқининг юксак югуи сифатида келгуси даврлар учун ҳам тарихий ва ахлоқий аҳамият касб этган шахсий, истисноли хатти-ҳаракатларни ҳамда уларнинг сабабий асосларини ўрганadi.

Ахлоқшуносликнинг сиёсатшунослик билан алоқаси, айниқса, ўзига хос ва мураккаб. Чунки сиёсий кураш қарама-қарши ахлоқий қоидалар ва талаблар курашини тақазо этади. Шахсий интилишлар билан давлат ва жамият манфаатларининг мослиги, мақсадлар ва воситаларнинг пок ёки нопоклиги муаммолари ўртага чиқади. Лекин, аслида сиёсат қай даражада ахлоқийлик касб этса, шунчалик у оқилона бўлади. Бу ҳозирги кунда ахлоқшунослик ҳам, сиёсатшунослик ҳам жиддий тадқиқ этадиган энг муҳим умумий муаммолардан биридир. Шунингдек, раҳбарлик одоби, партиявий одоб, этикет сингари ахлоқшуносликнинг муомала маданияти доирасига кирувчи махсус соҳалари ҳам сиёсатшунослик билан чамбарчас боғлиқ.

Бундан ташқари, кейинги пайтларда ахлоқшуносликнинг экология билан алоқаси тобора мустаҳкамланиб бормоқда. Тарихан ахлоқшунослик кўпроқ инсоннинг ўзи, ўзгалар ва жамият олдидаги мажбуриятларини таҳлил этиш билан шуғулланган, унинг табиатга бўлган муносабати диққат марказидан четда қолиб келган. Лекин, кейинги даврларда, айниқса, XX асрда табиатга нисбатан тор манфаатпарастлик доирасидаги ёндошувлар оқибатида пайдо бўлган экологик бухрон манзарани ўзгартирди. Эндиликда глобал экологик муаммолар кўпроқ одамларнинг ижтимоий-ахлоқий нуқтаи-назарларига боғлиқ экани маълум бўлиб қолди. Шундай қилиб, ҳозирги кундаги экологик муаммоларни ҳал этиш ахлоқшуносликка бориб тақалмоқда. XX асрда экологик ахлоқшунослик деган махсус соҳа ҳам юзага келди. Лекин, бу - ахлоқшунослик экологияни тўлиқ ўз ичига олади, деган сўз эмас. Чунки бунда ахлоқий баҳолаш ва бошқариш объекти сифатида табиатнинг ўзи эмас, балки одамнинг табиатга бўлган муносабати майдонга чиқади.

4. Ахлоқшунослик ҳамма даврларда ҳам юксак аҳамият касб этиб келган фан. Фақат зулм ва зўравонликка, адолатсизлик ва ҳуқуқсизликка асосланган тоталитар тузумлардагина ёлгонга бўйсундирилган, сохталаштирилган ҳамда шу йўл билан унинг аҳамияти пасайтирилган. Мамлакатимиз мустақилликка эришиши шарофати билан яна ахлоқшунослик янги жамиятда тобора ўз юксак мавқеини эгаллаб бормоқда.

Шу ўринда Республикамиз Президенти Ислам Каримовнинг қуйидаги қимматли фикрларини келтириш жоиз: «Аслини олганда, ахлоқ – маънавиятнинг ўзаги», «Инсон ахлоқи шунчаки салом-алик, хушмуомалаликдангина иборат эмас. Ахлоқ – бу, аввало, инсоф ва адолат туйғуси, иймон, ҳалоллик дегани». Бу фикрлар, бир томондан, эски тузумдан қолган ахлоқсизлик кўринишларига лоқайд қаровчиларга ва ахлоқшуносликни енгил-елпи, иккинчи даражали фан сифатида тушунувчиларга адолатли зарба бўлса, иккинчи томондан, ахлоқнинг янги жамиятимиздаги улкан мавқеини ҳамда ахлоқшуносликнинг жилдий назарий тадқиқотларга суяниши кераклигини таъкидлайди. Зеро ҳозирги шароитда тоталитар тузум таъқиқи ёҳуд таъқибига учраган миллий ва умуминсоний ахлоқий қадриятлар ҳамда қадимий урф-одатларимиз, анъналаримиз янги замон маънавий қадриятларини яратишда асос бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Ана шу янгиланиш жараёнида ахлоқшуносликнинг ўз ўрни бор. Унинг олдида янги демократик ва ҳуқуқий давлат барпо этишга киришган мамлакатимиз фуқароларининг, айниқса, ёшларнинг ахлоқий даражасига масъуллик ва ҳар томонлама камол топган замон кишиси тарбиясини назарий асослашдек улкан вазифалар турибди. Уларни фақат қадимий ва ҳар доим замонавий бўлиб келган ахлоққа янгича ёндошувлар асосидагина амалга оширса бўлади. Айни пайтда, уларни ахлоқшунослик фани олдида турган вазифаларнинг бир қисми, таъбир жоиз бўлса, миллий ахлоқшунослик вазифалари деб аташ мумкин. Зеро фанимизнинг ҳозирги кунда умумжаҳоний глобал муаммоларни ҳал қилишдек муҳим вазифаси ҳам борки, у ҳақда алоҳида тўхталмасликнинг иложи йўқ. Улардан бири, энг муҳими сайёраимизда «этносфера» – ахлоқий муҳит даврини яратиш билан боғлиқ.

Маълумки, юзлаб асрлар мобайнида инсон кичик биологик олам сифатида катта биологик олам ичида, унинг бир парчаси, жонли организмлар подшоси, оқил ва ҳукмрон қисми сифатида яшаб келди. XIX асрнинг охиридан бошлаб, айниқса XX асрда у ўз тафаккур қуввати билан, илмий-техникавий инқилоблар ту-

файли ана шу биосфера ичида ноосферани-техникавий муҳитни яратди. Мана, ҳозирги кунда, қаранг, эрталабдан кечгача биз ўз техникавий кашфиётларимиз ичида яшаймиз-еймиз, ичамиз, юрамиз, ухлаймиз уларсиз ҳаётимизни тасаввур қила олмаймиз. Булар метро, автобус, телевизор, радио, телефон, эскалатор, плейер, лифт, компьютер, поезд, тайёра, теплоход, газ плиталари, электр асбоблари, заводлар, локаторлар, кимёвий доридармонлар ва ҳ.к. Бугун видео телефонда гаплашар эканмиз, юзлаб чақирим наридаги суҳбатдошимизни кўриш ва у билан гаплашиш учун от-уловда ёки пиёда борадиган бўлсак, неча кунлаб йўл босишимиз кераклиги ҳақида ўйлаб ўтирмаймиз, тўттироғи, бу эсимизга ҳам келмайди. Чунки техника бизнинг яшаш муҳитимизга айланиб қолган.

Фақат бугина эмас. Инсон эндиликда ўзи яшаётган бугун бошли сайёрага таъсир кўрсата бошлади. Ер тарихида инсон биринчи марта улкан геологик куч бўлиб майдонга чиқди. Инсоний тафаккур биосферадаги ўзгаришларнинг асосий сабабига айланди. Бу ҳақда ноосфера таълимоти асосчиларидан бири буюк рус олими В.И. Вернадский шундай деган эди: «Бугун геологик давр мобайнида яратилган, ўз мувозанатларида барқарорлашган биосфера инсон илмий тафаккури босими остида тобора кучлироқ ва теранроқ ўзгаришга киришди... Афтидан, инсон илмий тафаккури ҳаракатининг бу томони табиий ҳодиса бўлса керак... Ҳозир биз биосферадаги янги геологик эволюцион ўзгаришларни бошдан кечиряпмиз. — Биз ноосферага кириб боряпмиз». Аммо ноосфера фақат ижобий эмас, балки салбий ҳодиса сифатида ҳам намоён бўлмоқда. Атом, водород, нейтрон бомбаларининг кашф этилиши, ядро каллакти баллистик ракеталарнинг яратилиши ана шундай салбий ҳодисалардандир. Бундан ташқари, ноосферанинг вужудга келиши атмосферани, олабий океанни, ер ости ва ер усти сувларини, набототни, ҳайвонотни, ҳатто инсонни ич-ичидан кимёвий заҳарланишга олиб келди. Ҳозирги кунда тирик организмларнинг, ўсимликларнинг, ҳайвонларнинг кўпгина турлари жисман йўқ бўлиб кетиш арафасида турибди. Айниқса жой тополмай, океанда, кемаларда сузиб юрган радиоактив чиқиндилар ёки уларнинг кимсасиз гўзал оролларга кўмиб ташланиши, кислота ёмғирларининг кўпайиб бориши сингари ҳодисалар бағоят хатарли. Афсуски, инсон кўра-била туриб, ўзи ўтирган шохга болта уришни тўхтатмаётир. Бу муаммоларнинг ҳал этилиши фақат атроф-муҳитни кимёвий заҳардан экологик

тозалашнигина эмас, балки, энг аввало, глобал маънода, XXI аср кишиси онгини технократия заҳаридан фориғлантиришни тақозо этади. Яъни, улар инсоният олдида эндиликда экологик ҳодиса эмас, балки том маънодаги ахлоқий муаммолар сифатида кўндаланг бўлиб турибди. Машҳур австриялик этолог олим, Нобель мукофоти лауреати Конрад Лоренц: «Ёппасига ва тез ёйилиб бораётган жонли табиатта бегоналашиш ҳодисасининг асосий сабаби цивилизациямиз кишисидаги эстетик ва ахлоқий тўпосликдир», деган сўзлари шу нуқтаи назардан аини ҳақиқат.

Ўқорида айтилганлардан чиқадиган хулоса битта: келажакда инсон ўзини ва ўз сайёрасини муқаррар ҳалокатдан қутқараман деса – XXI асрдан бошлаб этосфера даврита ўтиши керак; ахлоқийлик ҳар биримиз учун ҳар қадамда бугунги техникавий муҳит каби заруратга айлангандагина бунга эришиш мумкин. Бунда ахлоқшунослик фанининг ўрни ниҳоятда беқийс.

Шунингдек, яна бир муҳим муаммо бу – биологик ахлоқшунослик. Мазкур ҳодиса сўнгги бир неча ўн йиллик ичида соф табобат муаммосидан тўлақонли ахлоқий муаммога айланди: эндиликда, бировнинг муайян аъзосини бошқа беморга жарроҳлик операцияси йўли билан ўтказиш орқали киши ҳаётини сақлаб қолиш ахлоқий нуқтаи назардан қандай баҳоланади, деган савол кун тартибида долзарб бўлиб турибди.

Чунки, табобат борасидаги сўнгги тадқиқотлар инсон ўлими бир лаҳзада рўй бермаслигини, юрак уриши ва нафас олиш тўхтаганда ҳам, мия ўлмас – инсонни ўлди дейиш мумкин эмаслигини исботлаб берди. Дастлаб мия қобиғи, ундан кейин мия танаси ҳалок бўлади. Шундай кейингина инсонни ўлган деб ҳисоблаш мумкин. Зеро ҳозир токи мия ўлмас экан, кўпгина ички аъзоларнинг янги тобобат техникаси воситасида ишлашда давом этишини таъминлаш ва шу орқали анча мулдатгача инсонда тирикликнинг минимал даражасини сақлаб туриш мумкин. Демак, юракнинг ёки буйракнинг кўчириб ўтказилиши ҳали ўлмаган одамнинг минимал тирикликка бўлган ҳуқуқини поймол қилишдир. Бунинг устига, америкалик кардиохирург Пол Пэрсон ўз тажрибаларига асосланиб, юрак кўчириб ўтказилганда руҳ ҳам кўчиб ўтади, деган фикрни билдиради. Чунончи, 19 яшар қизнинг юраги 40 яшар эркакка ўтказилганида, йигитнинг феъл-атворида жуда катта ўзгаришлар рўй берган. Ёки 20 яшар қизнинг юраги ва ўпкаси 36 яшар аёлга ўтказилганда ҳам шунга ўхшаш ўзгаришлар юзага келган: кули-

шигача ўзгариб кетган. Ахлоқий нуқтаи назардан буни қандай изоҳлаш мумкин?

Биологик ахлоқшуносликнинг анчадан буён кўпчиликка маълум муаммоси, бу – аборт. Маълумки, тўртинчи ҳафтанинг охирида ҳомилада дастлабки юрак уриши пайдо бўлади. Саккинчи ҳафтанинг охирида эса мия танасининг электрофизиологик фаоллигини кузатиш мумкин. Демак, ҳар қандай аборт, халқ табири билан айтганда, жонлини жонсиз қилиш, тирик организмни тирикликка бўлган ҳуқуқдан маҳрум этишдир. Ҳўш, абортни ахлоқсизлик тарзида баҳолаш керакми ё йўқми? Бу саволларга ҳам ахлоқшунослик жавоб топмоғи лозим. Бизнинг фанимиз олдида ана шундай глобал вазифалар турибди. Айнан шу вазифаларни бутунги кунда ахлоқшуносликнинг аҳамиятини белгилаб берувчи барометрлар, дейишимиз мумкин.

Таянч тушунчалар

Ахлоқшунослик, Этика, Одоб, Хулқ, Ахлоқ, Ноосфера, Этосфера, Биологик ахлоқшунослик.

Такрорлаш учун саволлар

1. «Ахлоқшунослик» ибораси нимани англатади?
2. Одоб нима?
3. Хулқнинг одобдан фарқи нимада?
4. Ахлоқшунослик қайси ижтимоий фанлар билан яқиндан алоқадор?
5. Замонавий ахлоқшунослик олдида қандай муҳим вазифалар мавжуд?

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И. А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. Тошкент., «Ўзбекистон», 1995.
2. Каримов И. А. Ҳалоллик ва фидойилик фаолиятимизнинг асосий мезони бўлсин. Тошкент, «Ўзбекистон», 1994.
3. Ибн Сино. Баҳманёр ал-Озарбойжоний билан мунозара. «Соғлом авлод учун» журнали, 1996 йил, 3-4-сонлар.

2-мавзу ҚАДИМГИ ДУНЁ АХЛОҚШУНОСЛИГИ (2 соат)

Режа:

1. *Қадимги Шарқ дастлабки ахлоқий таълимотлар бешиги сифатида (Сомир (Шумер), Бобилон, Қадимги Миср).*
2. *«Авесто» – қадимги дунёнинг ахлоқий қомуси.*
3. *Ҳинди-Ҳитой минтақаси мутафаккирларининг ахлоқий таълимотлари (ведачилик, буддҳачилик, даочилик, конфуцийчилик).*
4. *Қадимги дунёнинг мумтоз ахлоқшунослиги (Юнонистон, Румо).*

1. Илм дунёсидаги, ҳар қандай илмнинг тарихисиз назарияси бўлмайди, деган ҳикмат, айниқса, ахлоқшуносликка тааллуқли. Зеро ахлоқшунослик тарихи ахлоқий тафаккурнинг вужудга келиши ҳамда унинг тараққиёти қонунларини ўрганеди, маънавий меъроснинг улкан қисми бўлмиш ахлоқий таълимотлар, ҳикматлар, панд-ўғитларни замонавий жамият ҳаётига талбиқ этиш ва тарғиб қилиш йўллари таҳлил этади. Гарчанд ҳар бир ахлоқий концепция маълум бир мутафаккир мулоҳазалари ва фаолиятининг меваси бўлса-да, у, моҳиятан, муайян тарихий давр талабларидан келиб чиқади. Айни пайтда, турли одоб ва этикет қонун-қоидаларини ўз ичига оладиган ахлоқий тарғибот муаммолари, ахлоқий панд-ўғитлар ва меъёрлар талабларини бажариш, ахлоқий бошқариш соҳасига киради ҳамда ахлоқшуносликнинг одатда «амалий ахлоқ» деб аталадиган қисмини ташкил этади.

Дарҳақиқат, аввал айтиб ўтганимиздек, «Калила ва Димна»сиз, Конфуций ўғитларисиз, «Қобуснома»сиз халқ мақол ва маталларисиз бу фан тараққиётини тасаввур қилиш қийин. Шунингдек, муайян ахлоқий тизимни англаш, баҳолаш ҳам худди тарғибот сингари, маълум маънода адабиёт воситасида амалга оширилишини унутмаслик лозим.

Амалий ахлоқнинг дастлабки намуналари бундан уч ярим минг йил аввал дунёдаги биринчи ёзув бўлмиш миҳ хатда гилтахталарга ёзилган мақол ва маталлардир. Сомир (Шумер) алқовларида (гимнларида) деярли барча бош маъбудлар эзгулик, адолат, ҳақиқат ва яхшилик тарафдорлари бўлганлари учун ҳам мадҳ этилади. Чунончи, куёш маъбуди Уту ахлоқий меъёрларнинг бажарилишини махсус кузатиб турган, маъбуда Нанше эса, баъзи матнларда ҳақиқат адолат ва шафқат ҳомийси сифа-

тида тасвирланади. Лекин, айни пайтда, маъбудлар томонидан ўрнатилган «Ме» деб аталган қонунлар рўйхатидан олам ҳаракатини тартибга солиш, унинг тўхтовсиз ва уйғун бўлишини таъминлаш мақсадида юқоридаги ахлоқий фазилатлар билан биргаликда – «ёлғон», «нифоқ», «гина», «кудурат», «қўрқув» тушунчалари ҳам ўрин олган. Шунингдек, сомирийларнинг мақол ва маталлари, ҳикмат-иборалари ҳам диққатга сазовор; уларнинг қўпчилиги умуминсоний ҳикматлар даражасига кўтарилган ва Шарқда бир оз бошқачароқ шаклда ҳозир ҳам қўлланилади. Бундан ташқари, турли ахлоқий муаммолар эса «Гильгамеш» эпоси дostonларида кўтарилган.

Сомирликлар эришган илмий, бадиий, ахлоқий даража, хуқуққа оид ютуқлар бабилликлар ахлоқий қарашлари учун асос бўлди. Бобилонда сомирликларникига nisбатан бадиий юксак ва мукаммал «Гильгамеш» эпоси вужудга келди. Адолат ва ҳақиқатнинг ҳимоясини асосий мақсад қилиб олган Бобилон подшоши Хаммурапининг машҳур Қонунлар мажмуи эса қадимги Сомир қонунларининг тадрижий ривожини эди. Бу мажмуада заифларни, етим-есир ва камбағалларни адолат тамойили асосида ҳимоя қилиш асосий мақсад қилиб қўйилган; Хаммурапи унда ўзининг камбағалпарварлиги ва адолатпарварлиги билан фахрланади.

Қадимги Мисрда эса одоб-ахлоқ масалалари ўзига хос пандномаларда ифода топган. Улар орасида «Пхатотеп ўғитлари» бизгача етиб келган энг қадимий панднома ҳисобланади. Бундан деярли икки ярим минг йил аввал бешинчи сулола фиръавни Жадкара Исесидан вазир Пхатотеп қарилити туфайли ўрнига ўз ўғлини тайинлашни илтимос қилади ва ўғлига атаб ўттиз етти насиҳатдан иборат мазкур пандномани ёзади. Унда ўша давр ахлоқий қонун-қоидалари, ўзни тутиш, муомала одоби сингари муаммолар кўтарилади, ахлоқий фазилатлар эса ҳикматлар ва насиҳатлар тарзида тарғиб қилинади. Ундаги ўғитлар юксак бадиияти билангина эмас, балки қулдорлик даври талабларини четлаб ўта олган умуминсоний демократик фикрлар тарзида, ҳақиқий донишмандлик ва инсонпарварлик намунаси сифатида ханузгача кишини ҳайратга солади: «Қимматбаҳо тошдек яшириндир оқилона сўз, ҳолбуки уни дон туяётган чўридан топиш мумкин». Агар нафақат Қадимги Мисрда, балки ундан бир неча минг йил кейинги Қадимги Юнонистонда ҳам қул эзгуликка, донишмандликка хос бўлмаган жонзот саналганини ва одам ўрнида кўрилмаганини ҳисобга оладиган бўлсак, Пхатотепнинг

мазкур фикри инсоният ахлоқий тафаккур тараққиётида нақадар катта аҳамиятга эга эканини англаш мумкин.

2. Қадимги Туронзамин ва Эронзаминдаги ахлоқий тафаккур тараққиёти зардуштийлик динининг вужудга келиши билан боғлиқ. Тахминан бундан XXX аср муқаддам ёйила бошлаган бу диннинг Қадимги Хоразмда яратилган, «Авесто» деб аталган муқаддас китобида асосий ахлоқий фазилатлар ва иллатлар санаб ўтилади, талқин этилади. Унда зардуштийлик илоҳи Аҳура-Мазда – эзгулик, Ахриман эса ёвузлик тимсоли сифатида намоён бўлади; эзгулик ва ёвузлик, ёруғлик ва зулмат, ҳаёт ва мамот ўртасидаги абадий курашнинг ибтидоси акс этади. «Абадий эзгулик», «Эзгу ният», «Эзгу тартиб», «Илоҳий тобеълик», каби эзгу тушунчалар реал маъно касб қилиб, инсонийлашган қиёфадаги маъбудлар сиймосида намоён бўлади, улар Аҳура-Мазда атрофида яхшилик уруғини сепиб юради. Бундай тушунчаларнинг акси эса Ахриман атрофидаги ёвуз кучларда реаллашади. Ёвуз фикр тажассуми Апа Мана, сўлиш ва ўлим тимсоли Туарви ҳамда Зарик исмли девлар шулар жумласидандир.

Зардуштийлик динини маълум маънода ахлоқий эътиқод, унинг муқаддас китоби «Авесто»ни қадимги аждодларимиз амал қилган ахлоқий тушунчалар ва кўрсатмалар мажмуи дейиш мумкин. Буни ушбу дин пайғомчиси Зардуштнинг «Авесто» даги Аша алқовидан жой олган қуйидаги сўзларида яққол кўриш мумкин:

Қувонсин Аҳура-Мазда –

«Энг лойиқ ҳақнинг иродаси рўёбга чиқиб», Ахриман даф бўлсин.

Эзгу ўй, эзгу сўз ва эзгу ишларни алқайман,

*ўзимни буткул эзгу ўй, эзгу сўз ва эзгу амалларга
бахшида этаман,*

Барча қабих ўй, ёмон сўз ва ёмон ишлардан тияман,

Юкунчим, мақтовим, эзгу фикрим,

Эзгу сўз (савобли) эзгу ишларим

«танамдаги жоним» билан бирга

сидқи дилдан Сизларга (бахшида) бўлсин,

Эй ўлим билмас Валийлар.

ҳақни шарафлаб (дейман):

«ҳақиқат – Олий неъмат. Бу неъматдан ул киши

бахрамандким, савоб унга бўлгай,

ким агар ҳақ йўлида савоб (ишдан) қолмаса,

савоб ишдан қолмаса, савоб ишдан қолмаса».

«Авесто» даги талқинлар инсоннинг реал ҳаёти билан боғлиқ эканлиги диққатга сазовор. Ундаги эзгулик руҳи – яратувчилик, ижодкорлик қуввати, Ёвузлик эса бузиш ва бузғунчилик кучи тарзида номоён бўлади.

Ахура-Мазда қиёфасидаги бу эзгулик – ҳаёт рамзи, ерни инсон, ҳайвонот ва наботот билан бойитади, инсон уларни соғлиқ куч-қудрат, бахт, шодлик, умид, ишонч, гўзаллик, фаровонлик ёрдамида мунаввар қилади. Ахриман қиёфасидаги ёвузлик эса курғоқчилик, очарчилик, касаллик, моллар қирғинини, жисман ва руҳан ҳалокат сингари офатларни келтириб чиқаради.

«Авесто»да умри давомида эзгулик, яхшилик, поклик ва тозаллик тамойиллари билан иш кўрган одам ўлпандан сўнг унинг руҳи роҳат-фароғатда бўлиши, гуноҳкор, фосиқ кишиники эса аксинча: азоб-уқубат ҳамда хунуклик комига маҳқум этилиши айтилади. Буни профессор Тилаб Маҳмудов ўзининг «Авесто» ҳақида» деган катта мақоласида атрофлича ёритади: солиҳ одам ўлгач, руҳининг жони уч кун унинг бошида завқ-шавқ, роҳат-фароғат оғушида туради, кейин хушбўй ўсимликлар юзига қалқиб чиқади. Уни ажиб бир шабада, муаттар насим қаршилайди. Шабада қўйнида ўн беш яшар, барча гўзалликлардан ҳам гўзал қиз намоён бўлади. Бу гўзал қиз эзгулик ва поклик, савоб ишларнинг тимсоли. У руҳга қарата: «Мулойим эдим, янада мулойимроқ қилдинг, чиройли эдим, янада гўзал қилдинг, баландда эдим, эзгу ўй, эзгу сўз ва эзгу аъмол билан мени янада баландга кўтардинг», дейди. Гуноҳкор, ёвуз одамнинг руҳи эса, вужуд устида уч кун қолиб, тенгсиз азобларни бошдап кечиради. Уч кундан сўнг у ўзи яратган барча ёвузликлар устида парвоз қилади. Сўнг тириклигида ҳеч қачон учратмаган барча хунукликлардан ҳам хунукроқ бадбашара қизни учратади. «Эй қора юрак, заҳар тилли, мунофиқ гуноҳкор, – дейди қиз, – мен қиз эмасман, сенинг тириклик пайтингда қилган аъмолларингман. Сен тириклигингда Худого эътиқод қўйганларни кўра-била туриб, девларга сиғингансан. Яқин-узоқдан келган мусофирларга бошпана берганингда, меҳнат қилдирганингда хайр-садақа улашганингда, уларни камситгансан, яхши одамларни ҳақорат қилгансан, уларнинг юзига эшигингни ёпиб қўйгансан. Мен – сен ўйлаган ёмон ўй, сен айтган ёмон сўз, сен қилган ёмон аъмолларингман. Номуссиз эдим, сен туфайли баттар оримни йўқотдим, жирканч эдим, янада жирканчли бўлдим, шарманда эдим, баттароқ шармисор бўлдим».

Бу ерда руҳ ва вужуд муаммоси ифода топганини илғаб олиш қийин эмас. Зеро «Авесто»да жон-руҳ тушунчаси ўта илоҳийлаштирилмайди, маълум маънода «дунёвий»лаштирилади ва ўз эгаси билан мулоқот қилувчи виждон сифатида намоён бўлади.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, «Авесто»да инсон олий жонзот тарзида талқин этилади. Айни пайтда еру кўкдаги барча неъматларни севиш, ардоқлаш инсоннинг муқаддас бурчи ҳисобланади. Озодалик, тозалик гигиеник тушунчадан ахлоқий ва илоҳий тушунча даражасига кўтарилади: сувни, атроф-муҳитни тоза тутиш, жониворларга, хусусан, итга учи ўтқир суяк ёки қайноқ овқат бермаслик – уларга нисбатан шафқатни англатади; инсон шафқатли бўлиши керак. Буларнинг ҳаммаси «Авесто»да экологик ахлоқшуносликнинг дастлабки куртаклари ҳам мавжудлигини кўрсатади. Бу муқаддас китобдаги турлитуман маъбудлар бизнинг тушунчамиздаги пир даражасидадир (масалан, темирчиликнинг пири – ҳазрати Довуд в.х). Илоҳ эса – битта: Ахура-Мазда, фақат унгагина сажда қилинади. Демак, яккахудоликни, тавҳидни тарғиб этишда ҳам биринчилик «Авесто»га мансуб. «Авесто»даги баъзи бир урф-одатлар ва иримларнинг ҳозирги кунда ҳам сақланиб қолганини кўришимиз мумкин. Исириқ тутатиш, қурбонлиқ учун сўйилган жон калласини даврадаги ўтагасилар олдига қўйиш одатлари ҳамда сеvimли Наврўз байрамимиз фикрларимизга далилдир. Хуллас, «Авесто» юқорида айтганимиздек, аجدодларимизнинг ахлоқий эстетик қомуси, қадимий урф-одатларимизнинг ўзига хос мажмуи сифатида қимматлидир.

3. Қадимги Шарқ ахлоқшунослигида Қадимги Ҳиндистон ахлоқий тафаккури алоҳида ўринга эга. У тарихан ведачилик, йўга, жайнчилик, буддҳачилик, «Бхагавадгита» ва «Артхашастра» ҳамда локоята оқимларидан ташкил топган.

Ведачилик ахлоқшунослиги қадимги ҳинд жамиятини тўрт табақа – варнага бўлади; браҳманлар (коҳинлар), кшатрийлар (ҳарбийлар), вайшчилар (деҳқонлар, косиблар), шчудралар (қуллар). Машҳур «Ману қонунлари» да ёзилишича, браҳманнинг машғулоти – таълим бериш, Ведани ўрганиш, қурбонлиқ қилиш, садақа улашиш ва тухфалар олиш; кшатрийлар фуқароларни кўриқлайдилар; вайшчилар чорва, тижорат, судхўрлик ва деҳқончилик билан шуғулландилар; шчудралар эса ана шу уч ижтимоий гуруҳга хизмат қилади. «Хотин, ўғил ва қул – учаласи хусусий мулк эгаси ҳисобланмайди, улар кимники бўлса, ўшанинг қўлга киритган мулкидир» – дейилади

«Ману қонунлари»да. Ведачилик ахлоқига кўра, брахманлар туғма ахлоқий юксак одамлар, шчудралар эса туғма тубан ахлоқ эгалари ҳисобланади.

Лекин кейинги оқимларда, йўта, жайнчилик, айниқса, буддҳачилик ахлоқшунослигида, ахлоқий фазилатлар эгаси бўлиш инсоннинг зоти ижтимоий келиб чиқиши билан эмас, балки унинг шахсий камолоти билан боғлиқ, деган фикр илгари сурилади. Буддҳа таълимотига кўра, дунё изтиробга тўла ва энг муҳим муаммо ана шу изтироблардан қутилишнинг йўлини топиш. Нақл қилишларича, ўз тенгдошлари билан айшу ишратда умр кечирган шахзода Сидҳарта Гаутама кунлардан бирида сайр қилиб юриб, касал чолни ва жаноза маросимини кўради. Ҳар бир кишини касаллик, қариллик ва ўлим қутишини эшитиб, ларзага тушади, одамлардан қочиб, тарки дунё қилади ва тўрт эзгу ҳақиқатни англаб етади ҳамда уни одамларга етказди. Унинг қисқача баёни шундай:

1. Бу дунёдаги ҳаёт изтиробларга тўла.

2. Бу изтиробларнинг сабаблари бор.

3. Бу изтиробларга барҳам бериш мумкин.

4. Изтиробларга барҳам беришга олиб борадиган йўллар мавжуд.

Буддҳанинг тўртинчи ҳақиқати, айниқса, ахлоқшунослик нуқтаи назаридан муҳим. У Буддҳа ўтган ва ҳамманинг ўтиши мумкин бўлган нирванага (эҳтирос, нафрат, пушаймон аста-секинлик билан сўниб бўлгандан кейинги ҳолатга) етишиш йўлидир. У саккиз фазилатга эришувдан иборат: 1) тўғри қарашлар; 2) тўғри журъат; 3) тўғри хатти-ҳаракат; 4) тўғри нутқ; 5) тўғри ҳаёт тарзи; 6) тўғри жаҳд-жадал; 7) фикрни тўғри йўналтириш; 8) диққатни тўғри қаратмоқ. Шундай қилиб, саккиз йўл бир-бирини тақазо этувчи уч омил – билиш, хатти-ҳаракат ва диққатнинг бирлигидан иборат. Билим ва ахлоқ бу ўринда яхлитликка эга; фазилат билимдан (иллат эса билимсизликдан) келиб чиқади, шу сабабдан билимни фазилатсиз такомиллаштириш мумкин эмас. Бу ахлоқий комилликка етишишнинг тугалланган концепцияси «Сочларининг фатиласи, сулоласи ёки зоти туфайли брахман бўлмайди. Кимдаки ҳақиқат ва дҳамма бўлса, ўша бахтли ва ўша брахман», дейилади буддҳачилик ахлоқий қоидалари жамланган китобда. Шундай қилиб, буддҳачилик томонидан ведалар обрўси, брахманларнинг истисноли ҳолати инкор этилади, жамиятни варналарга бўлиш қораланди. Шубҳасиз, бу ахлоқий тараққиёт кўринишларидан бири эди.

Буддхачилик ахлоқшунослиги нафақат Ҳиндистонда, балки Қадимги Ҳитойда ҳам ўзига хос мавқе эгалтади. Лекин у ерда яна икки ахлоқшунослик йўналиши катта аҳамиятга ва қамровга эга эди. Улардан бири даочилик.

Даочилик таълимотининг асосчиси Лао-цзи (милоддан аввалги VI-V асрлар) йирик намоёндаси Чжуан-цзи (милоддан аввалги 369-286 йилар) ҳисобланади. Лао-цзига нисбат бериладиган «Дао дэ цзин» китобида даочиликдаги асосий йўналишларнинг моҳияти акс этган. «Дао – ҳамма нарсадан устун», «илдиз», «Ер ва осмоннинг онаси». «дунёнинг илк асоси», «ци» эса моддий асос, дао «дэ» ни – фазилатни ундан яратади. Шунингдек, «дао» йўл маъносини ҳам англатади. «Дао дэ цзин» ни «фазилат йўли» деб ҳам аташ мумкин.

Инсон мавжуд олам каби дао қонунлари асосида вужудга келган, у табиатнинг бир қисми, унинг вазифаси фазилат (дэ) йўлидан бориш. ҳар қандай сунъий аралашув, табиатнинг мувофиқлик тартибини ўзгартиришга ингилиш-одамлар учун ҳалокатли, барча ёвузликларнинг, сон-саноқсиз бахтсизликларнинг маъбаи табиат жорий этган қонунлардан чекинишдадир. Шу сабабли Лао-цзи наздида фаолият даога қарши қаратилган ва халққа зарар келтиради, унинг асосий ахлоқий тамойили «увэй» – фаолиятсизлик; донишманд кишининг «дао»си, бу – курашсиз фаолият. Лекин бу курашсиз фаолият аслида табиатга қарши бўлмаган фаол хатти-ҳаракат, фақат даога хос, табиат қонунларига мос фаолият.

Айни пайтда, Лао-цзининг фикрича, донишманд билимини ошира бориб, уни одамларга тарқатмайди, фақат халқнинг фаровонлиги учун ишлатади; «Халқнинг билими кучли бўлса, уни бошқариб бўлмайди. Унинг емагини тотли, кийимини чиройли, уй-жойини тинч, ҳаётини қувончли қилиш керак». Ана ўшанда, яъни илм фан тараққий этмаса, цивилизация кириб келмаса, бир давлат қўшни давлатга кўз олайтирмайди, уруш бўлмайди. Хуллас, донишманд ибтидоий даврларни идеаллаштиради.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, даочилик ахлоқшунослигидаги асосий мақсад – одамларнинг табиат кўрсатган йўлдан боришига эришиш; тамойили – фаолиятсизлик; халқнинг бахти – унинг уруғчилик, қабилачилик муносабатларидаги тенглик ва соддаликка қайтишида; донишмандларнинг бахти эса мўътадиллик; хотиржамлик, табиатга яқинликдадир.

Даочиликнинг асосий рақиби ҳисобланмиш конфуцийчилик эса қора халқдан нодонлиги учун жирканади, уни ахлоқий ҳаётга номуносиб деб билади. Зеро, конфуцийчиликнинг ахлоқий идеали цзюн-цзи ҳимматли жўмард. Унинг юксак фазилатлари — фидойилик, софдиллик, садоқат, адолат. У муомала бобида мулойим, юксак мартабалиларга ҳурмат билан муурожаат қилади, халққа нисбатан эса ҳимматли, адолатли муносабатда бўлади.

Конфуций таълимотида асосий ахлоқий қонун, асосий ахлоқий тушунча-жэнь (инсонийлик). «Лунь юй» («Ҳикматлар») китобида шундай дейилади; «Кимки чин дилдан инсонни севишга интилса, у ёвузлик қилмайди». Ўзингга эп кўрмаган нарсани ўзгага муносиб кўрма, шунда давлатда ҳам, оилада ҳам ўзингга нисбатан ёвлик ҳис қилмайсан». Демак, жэнь — ҳам жамият, ҳам оила аъзолари орасидаги муносабатларни белгилайдиган ахлоқий тамойил. У билан «сяо» — ота-онани, катталарни ҳурмат қилиш, «ли» — урф-одат, маросимларни эъозлаш тушунчалари мустаҳкам боғлиқ. Айни пайтда «ли» тушунчасининг маъноси анча кенг, у давлатга бўлган муносабатни ҳам ўз ичига олади. Ҳоқон (император) — Осмон ўғли, у Осмон остидагиларнинг барчасига ота. Осмон остидаги тартиб-қоида эса кўйидагича: «Подшо—подшо, ота—ота, мулозим—мулозим, ўғил—ўғил бўлиши керак».

Фазилат эгаси бўлишнинг конфуцийчиликда икки хил йўли аниқ кўзга ташланади: халқ учун — урф-одагларга сўзсиз, ўйлаб ўтирмасдан бўйсуниб; ҳимматли жўмард учун эса ўзини ахлоқий жиҳатдан такомиллаштира бориш ва ахлоқий бурчини онгли равишда бажариш. Конфуцийчиликнинг ҳимматли жўмард тарбияси тизимидаги ҳикматлари ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас; «Устоз дебди: Ю, сен олги иллатнинг олги босқичини биласанми?» Цзин-лу: «Йўқ» деб жавоб берибди. Устоз дебди; «Ундай бўлса, ўтир, айтиб бераман. Инсонпарварликни севиш-у, илм олишни севмаслик, иллат шундаки, бу — бефаросатликка олиб келади, дошпандликни севиш-у, илм олишни севмаслик иллат шундаки, бунда инсон ўз умрини майда ишларга сарфлайди, ҳақиқатгўйликни севиш-у, илм олишни севмаслик, иллат шундаки, бу — ўзига зарар етказишга олиб келади, тўғрилиқни севиш-у, илм олишни севмаслик, иллат шундаки, бу — қўполликка олиб келади; мардликни севиш-у илм олишни севмаслик, бу — исёнкорликка олиб келади, қатъийликни севиш-у, илм олишни севмаслик, бу — бошбошдоқликка олиб келади».

Конфуций қарашларини унинг издошлари Мэн-цзи, Сюнь-цилар давом эттирдилар. Бу таълимот Хань давридан (милоддан аввалги II асрдан милоднинг II асри) бошлаб, то XX асрнинг бошларигача Хитой мафкурасига асос бўлиб хизмат қилиб келди. Бундан ташқари конфуцийчиликка қарши турган Мо-цзи, Хан Фей-цзи, Ван Чун сингари ахлоқшуносларнинг қарашлари ҳам Хитой ахлоқий тафаккури тарихида ўз ўрнига эга.

Қадимги Шарқ ахлоқшунослиги эришган ютуқлар шунчаки тарих бўлиб қолмади. Уларни ўзлаштириш натижасида, Шарқ билан яқин алоқа қилиш учун жуғрофий қулайликларга эга бўлан Қадимги Юнонистоннинг полисларида (шаҳар-давлатларида) ахлоқшунослик янги босқичга кўтарилди. Кейинчалик Қадимги Шарқда илгари сурилган ғоялар, қўлланган тушунчалар, назарий-амалий тажриба билвосита бутун Оврўпо учун ҳам аҳамият касб этди. Чунончи, машҳур афсонавий донишманд Пифагор мисрлик ва эронлик алломалардан таълим олди. У зардуштийлик дини ҳақида фикр юритар экан, Аҳура-Маздани «Уларнинг худоси Орамазданинг қалби ҳақиқатдан, вужуди нурдан иборат», деб таърифлайди. Шунингдек, Сукрот, Афлотун, Арасту сингари Қадимги Юнон алломалари ҳам Қадимги Шарқдаги фалсафий-ахлоқий таълимотлардан кенг фойдаланганлар. Масалан, руҳнинг кўчиб ўтиши борасидаги Афлотун назариясининг фалсафий ва ахлоқий асослари Қадимги Ҳиндистон фалсафасига бориб тақалади.

4. Қадимги Юнон ахлоқшунослиги ҳақида гап кетар экан, асосан, тўрт буюк файласуфнинг номини тилга олиш одат бўлиб қолган; Сукрот, Афлотун, Арасту, Эпикур. Лекин, аслида, уларгача ҳам Қадимги Юнонистонда ахлоқшунослик борасида анча-мунча ишлар қилинган. Чунончи, Демокрит, Пифагор, Гипсий, Горгий сингари софистлар (донишмандлар) оқимиға мансуб файласуфларнинг қарашлари диққатга сазовор. Мисол тариқасида Демокритнинг (тахминан милоддан аввалги 450-370 йиллар) қарашларини олиб кўрайлик. У донишмандликни энг юксак фазилат, ақлни эса ахлоқий хатти-ҳаракатнинг мезони деб билади ва донишмандни ахлоқли, нодонни ахлоқсиз одам сифатида таърифлайди. Демокритнинг фикрига кўра, инсон учун ҳаётдаги биринчи устоз эҳтиёж ва тажрибадир. Айнан шулар инсонни фойдали ва зарарли нарсаларни фарқлаш даражасига олиб келади.

Демокрит Қадимги Юнон файласуфлари ичида биринчи бўлиб инсоннинг ички дунёсига мурожаат қилди. У ниятни (хат-

ти-ҳаракат сабабини) ҳаракатдан ажратади. Айни пайтда; «Номусли ва номуссиз одамни нафақат қилмиши, балки нияти орқали ҳам билиб олса бўлади», дейди мутафаккир. Демокриг ҳаё ва ишончни инсонни қинғир ишлардан қайтариб турувчи куч тарзида таърифлайди. Фақат руҳан заиф ва гумроҳ одамларгина ўз муваффақиятсизликларини маъбудлар, тақдир ва тасодифдан кўрадилар. Нодон ва ёмон одам лаззат, бахт ҳамда ҳаётнинг мақсади ҳақида нотўғри тасаввурга эга бўлгани учун ўзини бахтсизликка мубтало қилади.

Сукрот (милоддан аввалги 470-399 йиллар) қарашларига келсак, у, Конфуцийга ўхшаб, ахлоқ билан ҳуқуқни бўлинимас яхлитликда олиб қарайди: «Нимаики қонуний бўлса, ўша адолатдандир». Иккала мутафаккир ҳам ҳукмронликнинг яхши ёки ёмон деб баҳоланишини фуқаролар тарбияси билан боғлайди, жасорат ва бетамаъ хизмат намуналарини ўз давлатлари ўтмишидан топади.

Сукротнинг фикрича, полис билан фуқаро ўз ҳуқуқлари жиҳатидан тенг эмас; улар ота билан ўғилга ўхшайди. Ахлоқнинг асосий моҳияти — ўзгармас ва абадий асл фазилат бўлмиш донишмандлик. У ахлоқий ҳатти-ҳаракат мезони ҳисобланган илоҳий ёзмишга мос келадиган бениқсон фаолиятдир. Ахлоқнинг манбаи эса инсондан ташқарида, илоҳийдир. Сукрот руҳни (жон, қалб, нафси), вужуддан фарқли равишда, ўлмас деб ҳисоблайди, лекин ўз қарашлариши ривожлангирмайди. Унинг фикрича, бу борадаги ортиқча қизиқувчанлик зарарли. Чунки маъбудларга ўзлари одамларга очипни истамаган нарсаларнинг тадқиқ этилиши ёқмайди.

Сукротдан фарқли ўлароқ, Афлотун (милоддан аввалги 427-347) ахлоқшунослиги учун, аксинча, ғоялар ва руҳ ҳақидаги таълимотлар асос бўлиб хизмат қилади. Афлотуннинг ғоялар таълимотига кўра, бизга кўриниб турган, биз қилаётган дунё бор-йўғи соялар ўйини, ҳақиқий дунёни кўриш учун эса инсон ақли ожизлик қилади. Инсон гур деворига кишанбанд қилиб кўйилган тутқунга ўхшайди, у фақат ҳақиқий борлиқнинг ноаниқ сояларини кузатади, ҳақиқий борлиқ эса соялар орқасида, кўринмайди. Уни инсон кўрмайди, бироқ ўша асл борлиқни кўра оладиган мангу — ўлмас руҳ мавжуд. У ғоялар дунёсига дахлдор, лекин унинг фақат ақлий қисмигина ана шу дунёга қаратилган. эҳтирос ва ҳирсли қисми эса доимо гуноҳқор ерга томон тортади. Афлотун руҳнинг бу икки хиллик жиҳатини аравакаш (ақл) билан кўширган отлар (эҳтирос ва ҳирс) орасидаги кураш сифати-

да талқин этади. Отлар баланд келганда руҳ (қалб, жон) ғоялар дунёсидан вужудга йиқилади ва инсон туғилади. Инсоннинг туғилиши шундай қилиб, руҳнинг гуноҳга ботиши баробарида воқе бўлади. Барча билимлар хотира натижасидир; руҳ ғоялар дунёсидан билганларининг баъзиларини эслайди ва вужуддаги ҳаётида бирор-бир диққатга сазовор янгиликни ўзига касб этмайди. Шундай қилиб, Афлотуннинг фикрича, ахлоқ, илоҳий асосга эга ва ахлоқий фазилат инсонга азалдан берилган.

Афлотун донишмандликни олий фазилат, руҳдаги ақлий қисмнинг намоён бўлиши деб биледи ва давлатни бошқаришга лойиқ ягона тоифа сифатида донишманд-файласуфларни тан олади. Ёвқурлик – қўриқчиларга, давлатни ҳимоя қилувчи аскарларга хос. Руҳнинг ҳирсли қисми билан боғлиқ бўлган мўътадиллик ҳунарманд-қосиблар, деҳқонларга, яъни. халққа хос. Улар аввалги табақага бўйсунуши шарт. Улардан сўнг қуллар туради. Қуллар ахлоқдан ташқарида, ҳар қандай фазилатдан йироқ, зотан уларнинг руҳга эгалити гумон. Бундан ташқари, Афлотуннинг фикрига кўра, адолат — шахсий фазилат эмас, давлатга хос фазилат. Шу сабабдан у: «Биз табиатига кўра учга бўлинган табақаларнинг ҳар бири фақат ўз юмуши билан шуғулланган давлатнигина тан оламиз», дейди. Шунингдек, тижорат фуқароларни йўлдан оздирадиган соҳа бўлгани учун, у билан адолатли давлатда хорижликлар шуғулланиши керак.

Афлотун ахлоқшунослигининг муҳим хусусияти шундаки, унда ахлоқнинг асоси, ахлоқий намуна сифатида илоҳийлик олинади. Файласуфнинг фикрича, кимда-ким Худонинг марҳаматига эришмоқчи экан, унга иқтидо қилмоғи, ундан намуна олмоғи керак; Худо барча нарсалар учун мезон; фақат Худога ишонувчи ва тақлид қилувчи кишигина донишманд бўлиши мумкин. Хуллас, Афлотуннинг ахлоқшунослиги қатъий диний табиатга эга. Айни пайтда у кўп жиҳатдан ведачилик ахлоқшунослигидаги ғояларни ўз ичига олади ва уларни ривожлантиради.

Афлотундан сўнг икки қадимги юнон алломаси — Арасту (милоддан аввалги 384-322 йиллар) ва Эпикурнинг (милоддан аввалги 341-270 йиллар) ахлоқ назариялари диққатга сазовор. Афлотуннинг шогирди Арасту биринчи бўлиб ахлоқшуносликни руҳшунослик билан сиёсатшунослик оралигидаги алоҳида фалсафий фан сифатида тақдим этди ва унга (кейинчалик Оврўпода қабул қилинган) «Этика» деган номни берди.

Арастунинг ахлоқий қарашлари, асосан ўғлига бағишланган «Никомахнинг ахлоқ китоби» ва «Эвдемнинг ахлоқ китоби» ҳамда «Катта ахлоқ китоби» рисолаларида ўз аксини топган. Арасту Қадимги Юнон мутафаккирлари ичида биринчи бўлиб ихтиёр эркинлигини ахлоқнинг асоси сифатида олиб қарайди ва ахлоқий /фазилатни Афлотунга қарама-қарши ўлароқ, руҳнинг туғма хусусияти эмас, балки касб этиладиган (ҳосил қилинадиган) сифат эканини айтади. У барча фазилатларни иккига бўлади: биринчиси, руҳнинг донишмандлик, тажрибакорлик, топқирлик сингари маънавий соҳа билан боғлиқ ақлий қисмига оид фазилатлар ва, иккинчиси, руҳнинг интилувчан (ихтиёрий) қисми – соф ахлоқ билан боғлиқ фазилатлар. Унинг фикрича, асосий фазилат адолатдир. «Фазилат, – дейди Арасту, – маълум маънода ўрталикдир, зеро, доимо ўрталikka интилади». Масалан, мардлик телбавор жасорат билан қўрқоқлик орасидаги ўрталик ва ҳоказо. Шунингдек, мутафаккир ниятга катта аҳамият беради ва уни ҳаракатнинг тамойили, бошланиши деб атайди. Лекин у пировард мақсад эмас, ниятнинг тамойили эса интилиш ва ақл, шу сабабли ният ақлдан, эс-хушдан ва одобдан ташқарида бўлмайди.

Арасту, Афлотундан фарқли ўлароқ, вужуд ва руҳ яхлитлиги нуқтаи назарини илгари суради; инсон камолотга, олий эзгулик ва эркинликка билиш фаолияти, воқеликка фаол муносабати орқали, ҳирсу эҳтирослар устидан ҳукмронлик қила олиши туфайли эришади, деган фикрни айтади. Демак, инсонда ихтиёр эркинлиги бор, зеро у эзгулик ёки ёвузликни, фазилат ёки иллатни танлашда бир хил ҳукмронлик мавқеига эга.

Мақсад билан воситани Арасту яхлитликда кўради; мақсад воситани белгилайди, шу сабабли мақсаднинг ахлоқий табиати фақат ахлоқий воситаларнигина тан олади ва, айниқса, ахлоқсиз мақсад ахлоқсиз воситаларни талаб қилади.

Арасту ақл-идрок фаолиятини ҳаёт ва фаолиятнинг олий шакли, ҳеч бир нарса билан қиёслаб бўлмайдиган қадрият деб ҳисоблайди. Олий ақл доирасида субъект ва объект, фикр ва фикрнинг нарса ҳодисаси бир-бирига мос, яъни Олий ақл (Худо) тафаккур ҳақидаги Тафаккурдир. Гарчанд инсон ҳеч қачон илоҳий ҳаёт даражасига етиша олмаса-да, лекин унга, идеал сифатида имкон борича интилиши керак; инсон эришган қомиллик доимо нисбий бўлади.

Шундай қилиб Арастунинг фикрича, ахлоқли инсон ақлий фазилатлар билан йўғрилган кишидир; ақлни инсон эмас, ин-

сонни ақл белгилайди. Аёл зоти эса паст даражали, заиф, кўз ёшига эрк берадиган, ўзини тугулмайдиган инсон, уларда эҳтирос ақл-идроқдан юксак туради, иллатларга эркакларга нисбатан кўпроқ мойил бўладилар, шунинг учун ҳам донишмандлик уларга хос эмас; хотин эрга бўйсунити адолат тамойилини бузмайди. Санъат, сиёсат ва илм фан озод кишилар учун. Кул, умуман, ахлоқдан ташқаридаги мавжудот.

Кулларни паст табақали кишилар, хатто жонли нарсалар қаторига киритиш Арастунинг инсон моҳиятини ижтимоий-сиёсий мавжудот сифатида тушунишидан келиб чиқади. Унинг учун жамиятдан, қабила, жамоа, давлатдан ташқаридаги одам – ё Худо, ёки ҳайвон. Шу боис ёт қабиладан келган, полис фуқаролиги ҳуқуқига эса бўлмаган куллар одам ҳисобланмайди. Кул фақат озодликка эришгандагина инсонга айланади.

Арасту, юқорида келтирганимиздек, илмни (ақлни) ахлоқдан (виждондан) юксак қўяди ва бу билан мушоҳадакор ҳаётни, назарияга, ижодга бағишланган ҳаётни ахлоқий идеал тарзида талқин этади. Шунга кўра, буюк мутафаккир антик дунё фуқаросининг анъанавий фазилатлари бўлмиш донишмандлик, мардлик, одиллик, дўстликни юксак қадрлайди. Бироқ, унинг инсонга муҳаббати, инсонпарварлиги бизнинг ҳозирги барча бандалар Худонинг олдида баравар, деган тушунчамиздан фарқ қилади. Юқорида кўрганимиздек, унинг наздида одамлар тенг эмас, тенглик тушунчаси Арастуга ёт. У фақат одамлар ўртасидаги дўстлик ва хайрихоҳликни тан олади.

Эпикур эса ўз қарашларида фалсафанинг амалий мақсадини, ахлоқий мазмунини таъкидлайди: «Инсоннинг бирор бир изтиробига даво тополмайдиган файласуфнинг сўзлари маъносиздир. Бадандан касалликни кува олмайдиган табобатдан ҳеч қандай фойда бўлмагани каби, руҳни (қалбни) даволай олмайдиган фалсафадан ҳам фойда йўқ».

Эпикурнинг фикрига кўра, инсонда танлов ихтиёри бор. У ҳам Демокрит каби эзгулик ҳақидаги таълимотни лаззат ва изтироб муаммосидан бошлайди. Унинг учун энг муҳими руҳий хотиржамлик. Дўстларидан бирита у шундай деб ёзади: «Заррин тўшагу тўкин дастурхонинг бўлиб, беҳаловат яшагандан кўра, похол тўшакда хотиржам ётганинг афзал!» Фазилатлар орасида Эпикур адолат билан донишмандликка алоҳида эътибор билан қарайди. Адолат тушунчасида муглақлик ва нисбийлик ҳоллари мавжудлигини таъкидлаб ўтади: «Умуман, адолат ҳамма учун бир хил, чунки у одамлараро муносабатлардаги фойдали ҳодиса;

лекин муайян мамлакатларнинг ўзига хослиги нуқтаи назаридан ва шунга ўхшаш бошқа шароитларда адолат барча учун бир хилда бўлмай қолади.» Фазилатларнинг моҳияти инсонни лаззатга олиб боришдан, хотиржамликка ҳамда руҳнинг фаолиятли ҳолатига хизмат қилишдан иборатдир. Бахт эса ахлоқий ва жисмоний соғломликдан юзага келади.

Ўлим қаршисидаги қўрқув борасида гапириб, Эпикур, унинг манбаини руҳнинг ўлмаслиги ва изтиробларнинг абадийлиги ҳақидаги нотўғри тасаввурларда деб ҳисоблайди. Зеро руҳ ҳам вужуд сингари атомлардан иборат. Табиатдаги ҳамма нарса атомлар бирикувидан ҳосил бўлган, уларнинг парчаланиши билан руҳ ҳам парчаланади. Ўлим хавфининг асоссиз эканини исботлаш учун у шундай дейди; «Ёвузликнинг энг даҳшатлиси бўлиши ўлимнинг бизга ҳеч қандай алоқаси йўқ, чунки биз ҳали мавжуд эканмиз, ўлим келмайди, ўлим келганда эса, биз мавжуд бўлмаймиз. Шундай қилиб, ўлимнинг тирикларга ҳам, ўликларга ҳам алоқаси йўқ, чунки бирлари учун у мавжуд эмас, бошқаларининг эса ўзлари мавжуд эмас».

Эпикур изтиробдан қочишни эмас, уни енгиш кераклигини таъкидлайди. Бунинг учун ахлоқий қатъият, фикр ёрқинлиги, фикр қудрати изтиробга қарши қўйилиши керак. Унинг ахлоқий идеали — ердаги ҳаётга нафрат билан қарамайдиган, аксинча, табиат билан ҳамнафас бўлиб, яъни табиат белгилаб берган ҳаётий мақсадга мувофиқ яшайдиган донишманд, файласуф. Айнан табиатга мувофиқликда, турли бидъат ва алдамчи фикрлардан қутилиб, ўз эҳтиёжларини табиий зарурат билан мослаштирган ҳолдагина донишманд тафаккур ва ички эркинлик борасида олий даражадаги лаззатга эришади. Донишманд ўз кучи меъерини биледи ва ундан оқилона фойдаланади. Унга бахт манбаи — фақат маънавий эзгуликда, дўстлик билан билимда бўлган нисбатан мустаҳкам ва узоқ муддатли лаззатда экани аён. Эпикур одамларнинг муносабатларида ҳаммасидан аввал тенглик ва ҳамфикрликка асосланган дўстликни қадрлайди. Фалсафа билан шуғулланиш ҳам худди дўстлик сингари руҳан хотиржамликка етишишга олиб келади.

Қадимги Шарқ ахлоқшунослиги эришган ютуқларни юксак назарий даражага кўтарган Қадимги Юнон ахлоқшунослиги жаҳоншумул аҳамият касб этди. Юнонлик мутафаккирлар илк бор инсон шахсини, инсон хатти-ҳаракатига асосланган ниятни тадқиқ этишга ва ахлоқий қилмиш муаммоларини тушунтиришга уриндилар.

Қадимги Юнон ахлоқшунослари илмий анъаналарини Цицерон, Лукреций Кар, Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий, Секст Эмпирик сингари Қадимги Румо мутафаккирлари давом этгирдилар.

Тит Лукреций Кар (милоддан аввалги 99–44 йиллар), Эпикур ахлоқий таълимотининг изчил ҳимоячиси сифатида, машҳур «Нарсаларнинг табиати ҳақида» деган достонида руҳ ва вужуднинг ажралмас алоқасини таъкидлайди, руҳнинг ўлиши тўғрисида фикр юритади, инсоннинг ўлим кўркувидан халос бўлишида ахлоқий маъно борлигини айтиб ўтади. Ўлим кўркувидан ва маъбудлар олдидаги кўркувдан халос бўлган киши бахтли яшаши мумкин, ақл-идрок ва ҳис-туйғулар шарофати билан нарсалар ҳақида у ҳақиқий тасаввурга эришади.

Луций Анней Сенека (милоддан аввалги 5-милодий 65 йиллар) ҳам ёзувчи, ҳам ахлоқшунос файласуф. Унинг «Ғазаб ҳақида», «Шафқат ҳақида», «Бахтли ҳаёт ҳақида» сингари ахлоқшуносликка доир рисоалари кўпчиликка маълум. Айниқса, «Луцилийга ахлоқий мактублар» асари машҳур. Сенеканинг фикрига кўра, дунё моддий, бироқ, унда қандайдир жонли ибтидо ҳукмрон: уни ақл-идрок деймизми, табиат, башорат ёки тақдир деймизми — аҳамияти йўқ. Муҳими шуки, унинг ёзиғи албатта амалга ошади. Файласуф фазилятларнинг маъносини тақдирдан розиликда, унинг зарбаларига инсоний қадр-қимматни йўқотмай, мардона ва чидам билан дош беришда кўради. У ўлимни совуқ, тунд, лекин озодликнинг кафолати сифатида талқин этади. Озодликни ўз-ўзини ўлдиришда кўриш, шубҳасиз, у яшаган даврнинг ғоятда фожиалилиги билан боғлиқ. Сенека қул билан озод кишининг маънавий тенглигини таъкидлайди: «Улар қулларми? Йўқ одамлар. Улар қулларми? Йўқ, улар уйингдаги қўшчилар. Улар қулларми? Йўқ, сенинг итоаткор дўстларинг. Улар қулларми? Йўқ, улар сенинг қулликдаги биродарларинг, негаки, сен ҳам, улар ҳам тақдирнинг қулларисиз». Албатта, бу ўринда Сенека ижтимоий тенгликни эмас, балки қул билан қулдорнинг ахлоқий тенглигини назарда тутмоқда. Файласуфнинг айтишича, руҳ озодлиги — шахс учун ўз-ўзини қадрлаш ва гурур-ифтихор манбаи. Кимки ботиний озодликка эришган экан, у тақдир кўргиликларига бўйсунмайди, қисмат зарбаларини мардона кутиб олишга тайёр туради.

Яна бир Қадимги Румо ахлоқшуноси озод қилинган қул Эпиктетдир (50–138 йиллар атрофида). Унинг ахлоқий қоидалари қуйидагича: тақдир муқаррар; ақл-идрок ахлоқнинг ягона ва

ишончли мезони; ташқи дунё маъбудлар иродасига қатъиян боғлиқ, ички дунё инсоннинг ҳукми остида; ҳақиқий донишманднинг эрки шундаки, у ўзига боғлиқ бўлган нарсаларни ўзига боғлиқ бўлмаган нарсалар билан чалкаштириб юбормайди; ҳаётнинг мақсади ва маъноси шахсий ички эркинликни англаш ва уни қўлга киритиш; унга элтадиган йўл битта — маъбудлар иродасига сўзсиз итоаткорлик, эҳтиёжда мўътадиллик, бепарволик, совуққон ақл билан иш кўриш.

Эпиктетнинг фикрига кўра, бахт, ҳақиқий саодат-фазилатда, фазилат эса бутунлай инсоннинг ижодидир, зеро уни инсон шакллантиради. Файласуф ўзинг ёқтирмайдиган шароитни ўзгаларга раво кўрма, агар кул бўлишни истамасанг, атрофингда кулликка йўл берма, деган фикрни илгари суради.

Шундай қилиб, Қадимги Румо ахлоқшунослари ҳам инсон хатти-ҳаракатлари муаммосини ўртага ташлайди ва инсоннинг оламдаги ўрни ҳамда ҳаётнинг мақсадини белгилашга интиладилар. Бундай интилиш, айти пайтда, бутун Қадимги дунё мумтоз ахлоқшуносларига хосдир. Хуллас, Қадимги дунёнинг мумтоз ахлоқшунослари оддий ахлоқ-одоб қоидалари, панд-ўғитлар ва ҳикматлардан тортиб, то ахлоқшунослик назарияси тизимигача яратдилар. Бу мерос ҳанузгача ўз таъсир кучини йўқотгани йўқ, ҳанузгача жаҳон ахлоқшунослиги кўп ҳолларда ўша тушунчалар ва тамойилларга янгича ёндошув асосида тараққий этиб келмоқда.

Шу ўринда яна бир, ҳозиргача етарли эътибор қилмай келинаётган масалага ойдинлик киритишни мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз. Бу — Қадимги Юнон тафаккури билан ўрта асрлар мусулмон Шарқи фалсафасининг — хусусан ахлоқшунослигининг боғлиқлиги масаласи. Нима учун бизнинг аллома ажлодларимиз Қадимги Шарқ, жумладан, Ҳинди-Хитой минтақаси мутафаккирлари изидан эмас, оврупалик юнонлар изидан бордилар, Суқрот ва Афлотунни ўргандилар, кўкларга кўтардилар, Арастуни эса энг улкан устоз — биринчи муаллим деб атадилар?

Гап шундаки, мусулмончиликнинг асоси тавҳидда — яккаҳудоликда. Оллоҳ ягона, унинг шериги йўқ ва бўлиши мумкин эмас. Қадимги Юнон мутафаккирлари айнан ана шу тавҳид йўлидан бордилар. Биринчи бўлиб бу масалани Суқрот аниқ ўртага ташлади. У ўлимга маҳкум этилганида, унга юнонлар худоларини ҳурмат қилмаганлиги, ёшларни бошқа йўлга (аслида

тавҳид йўлига) буриб юбораётгани айб қилиб қўйилади. Суқротнинг ўлими олдидаги сўнгги гапи ҳам шуни тасдиқлаб туради, цикута ичгач: «Мен Унинг (уларнинг эмас! —А. Ш.) ёнига кетяпман!», дейди у. Шунингдек, Афлотуннинг ғоялар, оламий руҳ, эманация ҳақидаги фикрлари ҳам тўғридан-тўғри яккахудолик масаласига бориб тақалади. Лекин Суқрот ва Афлотун тавҳидни фалсафий-назарий нуқтаи назардан исботлашни ўз олдида вазифа қилиб қўймадилар, бунга уринмадилар. Бу ишни Арасту уддалади. У ўзининг машҳур «Метафизика» асарида Худонинг яккалигини жисмсиз, ҳеч нарса томонидан ҳаракатга келмайдиган, аксинча, биринчи ҳаракатга келтирувчи куч эканини назарий исботлаб берди. Уни «Олий шакл» (форма) деб атайти. Арасту талқинида Худо олам ва барча оламий жараёнларнинг мақсади ҳисобланади, у, юқорида келтирганимиздек, Олий тафаккур, тафаккур ҳақидаги Тафаккурдир.

Ўрта асрлар, мусулмон Шарқи мутафаккирларининг Қадимги Юнон тафаккурига, хусусан, ахлоқшунослигига улкан эътиборининг, тақлидининг асл сабаби ана шунда.

Таянч тушунчалар

Эзгулик, Ёвузлик, Фазилат, Иллат, Руҳ, Ихтиёр эркинлиги, Изтироб, Адолат, Донишмандлик, Дўстлик.

Такрорлаш учун саволлар

1. Сомирликлар ва бобилликларнинг ахлоқий қарашлари нималарда ифодаланган?
2. «Пхатотеп ўғитлари»да қандай ахлоқий муаммолар ўртага ташланади?
3. «Авесто»нинг ахлоқий аҳамияти нималарда кўринади?
4. Ведачилик ахлоқшунослигида асосий эътибор нималарга қаратилади?
5. Буддҳачилик таълимотининг демократик хусусиятлари нималарда акс этади?
6. Даочилик ахлоқшунослигидаги ўзига хослик қай тарзда намоён бўлади?
7. Конфуций ва унинг издошлари илгари сурган асосий ғоялар нималардан иборат?

8. Арастугача бўлган Қадимги Юнон ахлоқшунослигининг ўзига хослиги нималарда акс этган?

9. Арасту ахлоқий таълимотининг мумтозлик моҳияти нимада?

10. Эпикур таълимотида изтиробдан қочиш муаммоси қандай талқин этилган?

11. Қадимги Румо мугафаккирларининг ахлоқий қарашларида қандай муҳим муаммолар кўтарилган?

АДАБИЁТЛАР

1. Авесто. Аша алқови. «Соғлом авлод учун» журнали, 1996 йил, 5-6- сонлар.

2. Конфуций. Панд-ўғитлар. «Соғлом авлод учун» журнали, 1997 йил, 5-6- сонлар.

3. Маҳмудов Т. «Авесто» ҳақида. «Гулистон» журнали, 1999 йил, 4-5-сонлар.

4. Аристотель. Никомахова этика. || Аристотель. Сочинения в 4-х томах, том 1, Москва, «Мысль», 1983.

5. Законы Ману. Москва, 1960.

6. Гусейнов А, Иррлиц Г. Краткая история этики, Москва, «Мысль», 1987.

7. Иванов В. История этики Древнего мира. Ленинград, Издательство ЛГУ, 1980.

8. Крамер С. История начинается в Шумере, Москва, «Наука», 1989.

9. Философия и жизнь. Серия № 10, 1990, №3 1991, Москва, «Знание».

10. Хайдеггер М. Учения Платона об истине || Историко-философский ежегодник. Москва, «Наука», 1986.

3-мавзу
ЎРТА АСРЛАР МУСУЛМОН ШАРҚИ
МУТАФАККИРЛАРИНИНГ АХЛОҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАРИ
(2 соат)

Режа:

1. *Ўрта асрлар мусулмон Шарқи ахлоқшунослигида машшойиунлик ва тасаввуф йўналишларининг ўрни (Форобий, Ар-Розий, Ибн Сино, Ибн Рушд, Ғаззолий).*
2. *Темур ва Темурийлар даври ахлоқшунослиги (Навоий, Кошифий).*
3. *Машҳур пандномаларнинг ахлоқий моҳияти («Калила ва Димна», «Кутадғу билиг», «Гулистон» в.б.).*

1. Ўрта асрларга келиб насронийлик Оврўпо халқларининг ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётини черковга бўйсундирди, ҳамма соҳалар бўйича черков назорати ўрнатилди. Бу билан илм-фан ва санъат черков белгилаб берган чегаралар доирасидагина ривожланишга маҳкум этилган эди. Исломи динида эса, айниқса, тасаввуфнинг вужудга келиши туфайли, муайян маънода хурфиррилиқ мавжуд бўлиб, илм-фан ва санъат тараққиётига кенг йўл очилди. Натижада Қадимги дунё мумтоз ахлоқшунослиги илгари сурган ғоялари ривожлантириш, у ўртага ташлаган муаммаларни ҳал этиш, ўша давр ва кейинги даврлар учун долзарб бўлган муҳим назарий ҳамда бадиий-ахлоқий асарларни яратиш, асосан, мусулмон Шарқи алломаларининг зиммасига тушди.

Бу давр ахлоқшунослиги ҳам турли хил ахлоқий-фалсафий оқимлардан ташкил топган. Лекин бундай оқимлар ёки йўналишларнинг ўзига хослиги шундаки, улар Қадимги дунё ахлоқшунослиги сингари нисбатан қатъий чегараларга эга эмас. Чунончи, Умар Хайём ўзининг табиийиунлар йўналишига мансуб деб ҳисобласа-да, аслида унинг фалсафий-ахлоқий қарашлари кўпроқ таносух ул-арвоҳ (руҳларнинг кўчиб ўтиши) оқимига тааллуқлидир. Ёки машшойиунлик оқимининг буюк вақиллари деб тан олинган Форобий ва Ибн Синонинг ахлоқий қарашлари баъзи жиҳатлари билан тасаввуфий ахлоқшуносликка ҳам тааллуқли экани кўзга ташланиб туради. Аммо, шунга қарамай, умуман олганда, фалсафий-ахлоқий оқимлар борасида

гап кетганда, мусулмон Шарқда икки йўналиш алоҳида ўрин тутди. Булар — машшойийлик ва тасаввуф ахлоқшунослиги.

Ўрта асрлар мусулмон Шарқда машшойийлик ёки, бошқача қилиб айтганда, арастучилик оқимини буюк араб мутафаккири ал-Киндий бошлаб берди. Унинг асосчиси эса туркистонлик қомусий аллома Абу Наср ал-Фаробий (870-950) ҳисобланади.

Арасту изидан бориб, Фаробий ҳам фалсафани иккига — назарий ва амалийга бўлади ҳамда ахлоқшуносликни амалий фалсафа таркибига киритади. Ахлоқий муаммолар унинг «Бахтга эришув йўлини кўрсатувчи китоб», «Бахтга эришув ҳақида», «Давлат арбобининг ҳикматлари», «Фозил одамлар шаҳри» сингари асарларида кўтарилган. Уларда инсон бахти энг асосий муаммо сифатида ўртага ташланади. «Бахт — ҳар бир инсон интиладиган мақсад, зеро у муайян комиллик ҳисобланади», дейди Фаробий. Айни пайтда аллома ўз қарашларида фазилатга ҳам жуда катта ўрин беради. Чунки, унинг фикрига кўра, кимда-ким фазилат нималигини билсагина, ҳақиқий бахтга эриша олади. Арастуга ўхшаб, у ҳам фазилатларни икки қисмга — фазоили нутқия (ақл-идроққа асосланган фазилатлар) ва фазоили хулқия (хулқий фазилатлар) га ажратади ҳамда уларнинг ўрталик хусусиятларини таъкидлаб ўтади.

Фаробий ҳаёт ва мамот муаммосига ҳам батафсил тўхталди. Унинг фикрига кўра, фазилатли киши ўлим туфайли бахтни ортирувчи хатти-ҳаракатларни кўпроқ амалга ошириш имкониятларидан маҳрум бўлади. Шунинг учун унинг ўлимдан қўрқиши бошқаларникидан бутунлай ўзгача; у ўлим туфайли улкан бир ёвузлик қурбони бўлаётганидан эмас, балки яхшиликни камроқ қилишга маҳрум эканидан чўчийди. Фазилатли одам ўлган ёки ўлдирилганда, у эришган бахтга ҳавас қилиш лозим, унга эмас, балки ундан ажраб қолган ҳамшаҳарларининг ҳолига йиғлаш керак бўлади.

Буюк ватандошимизнинг фикр қилишича, инсонга уни гўзал аъмоллар қилиш учун йўналтирадиган одаг махсули бўлмиш етуқ хулқ лозим. Хулқнинг яхшилиги хатти-ҳаракатларда меъёр қай даражада сақлангани билан боғланади. Одобрни эса мутафаккир бадавлатнинг давлатини безайдиган ва камбағалниг камбағаллигини ўғирлайдиган ахлоқий ҳодиса сифатида таърифлайди.

Фаробий, баъзилар ўта лаззатта берилиш, ейиш-ичиш ва аёлга ружу қўйиш туфайли жуда бўшашиб кетади, иродаси за-

ифлашади, унда рисоладаги нафрат ҳамда ғазаб ҳисси йўқолади, дейди. Бугун кучини ўз нафсига сарфлайдиган кишида улугворлик тубанликка хизмат қила бошлайди, яъни фикрлаш қобилияти ғазаб ва эҳтирос кучлари хизматида бўлади, бу кучларнинг ҳаракати эса сийиш-ичиш ҳамда шаҳвоний нафсни қондиришга бағишланади. Фаїласуф бундай кишиларни араб ва турк зодагонлари орасида кўпроқ учрашини айтади. Бундай кишилар шаҳвоний истаклари қутқуси билан, аёллар олдида мақтанишни хуш кўрадилар, уларни тақинчоқ, безакларга кўмиб ташлайдилар, фойдали меҳнатдан четда тутадилар, улар нима деса шуни қиладилар. Натижада аёл уйнинг ҳақиқий ҳокими бўлиб олади, турли тантиқликларни одатга айлантиради. Демак, Форобий оила бахтини эҳтиросларни йўлга сола олишда деб билади, аёл кишини безакларга кўмиб ташланган кўнирчоқ бўлишига қарши турали.

Ўрта асрлар ахлоқшунослигида райлик мутафаккир Абу Бакр ар-Розий (865-925) таълимоти ўзига хос ўриш эгаллайди. Унинг ахлоқий қарашлари «Лаззат», «Фалсафий ҳаёт тарзи», «Рухий табобат», «Бахт ва фаровонлик белгилари» сингари китобларида акс этган.

Ар-Розий ахлоқшуносликни инсонда хушхулқликни тарбиялаш ва бадхулқликни йўқотини йўллари ҳамда усуллари ҳақидаги фан деб билади; у кишини ақл билан иш кўришга, меъёрида лаззатланишга, ўз эҳтиросларини жиловлаб, лаҳзалик лаззатга умрини бахш этмасликка ўргатади. Хуллас, Ар-Розийнинг ахлоқий қарашлари, илмий тил билан айтганда, гедонизм ва эвдемонизмга асосланади. У руҳий табобатнинг энг муҳим вазифаси инсоний бахт билан чамбарчас боғлиқ бўлган лаззатнинг моҳиятини билиш ва тушунтиришдан иборат деб ҳисоблайди. «Лаззат, — дейди мутафаккир, — изтиробдан қутилишдир». Лаззатнинг бир шартини фаровонликда, иккинчи шартини эса у ҳамма нарсага ақл билан ёндошувда кўради.

Райлик мутафаккирнинг лаззат ҳақидаги таълимотига чуқурроқ назар ташланса, унинг Эпикур қарашларига асосланганини илғаб олиш мумкин. Айни пайтда Ар-Розий Эпикурнинг тақлидчиси эмас, давомчиси сифатида намоён бўлади, унлан анча илгарилаб кетади. Чунончи, Эпикур ўзини хавотир ва хатардан, жамоат ва давлат ишларидан олиб қочини, ташқи шарт-шароитдан мустақил бўлишни, табиат билан

ҳамнафасликда яшашни изтиробдан қутилишнинг энг яхши усули деб ҳисоблайди. Ар-Розий эса инсонни ижтимоий фаолликка чақиради, уни жамиятга фойда келтириб яашага даъват этади. Зеро унинг наздида инсон ижтимоий мавжудот. Инсон фақат инсоний жамиятдагина ахлоқий юксакликка, бахт ва фаровонликка эришади. Жамиятдан ташқарида, яккаликда, танҳоликда инсоннинг яшаши мумкин эмас. Борди-ю, яшаган тақдирда ҳам «ёввойи, ҳайвоний, тўпос бўлади, зеро у бизнинг мавжудлигимизни қулайлаштирадиган, орасталаштирадиган инсоний ҳамкорлик ва қўллаб-қувватланиш имконидан маҳрум», – дейди мутафаккир.

«Руҳий таботат» китобининг ўн олтинчи бобида Ар-Розий эътиқодий фанатизмнинг зарари ҳақида тўхталади. Идеал даражадаги соф диний эътиқоднинг ҳаётда бўлиши мумкин эмаслигини таъкидлар экан, тақводорликни фақат нисбий тарзда тушунишга чақиради. У сувни мисол келтириб, шундай дейди: «Биз фойдаланаётган сув одамлар томонидан ифлослангирилмаган ёки унда ҳайвонларнинг, дайди ёки қутурган итлар ёки бошқа ёввойи жониворларнинг сасиган ўликлари, тезаклари ёки қушларнинг нажаслари тушмаганига кафолат йўқ. Шу боис биз уни қанчалик қайта-қайта тиндириб қуймайлик, энг сўнгги ҳолати ҳам, бари бир, энг ифлос, энг ҳаром бўлиб қолверади». Ар-Розийнинг фикрига кўра, сувдан ичганда ҳам, таҳорат қилганда ҳам улар ҳақида ўйламаслик лозим. Зеро Оллоҳ биздан ҳеч бир нарсани мураккаблаштирмасликни талаб қилади. Фанатизмга оид турли-туман диний оқимлар ана шундай–диний эътиқодни мураккаблаштириш, ноинсонийлаштириш туфайли келиб чиқади. Ар-Розийнинг бундай фикрлари ҳанузгача ўз ахлоқий аҳамиятини йўқотган эмас.

Машшоиййунлик ахлоқшунослигининг яна бир буюк вакили Форобийнинг шогирди Ибн Синодир. Ибн Синонинг ахлоқий қарашлари асосан «Ахлоқ илмига доир рисола», «Бурч тўғрисида рисола», «Нафсни покиза тутиш тўғрисида рисола», «Адолат ҳақида китоб», «Турар жойлардаги тадбирлар» сингари асарларида ва замондошлари билан олиб борган мунозара-ёзишмаларида ўз аксини топган.

Аввало, Ибн Сино ахлоқ илмининг амалий фалсафа таркибидаги ўрнини аниқлаб олишга интилади. «Ҳақимларнинг, – деб ёзади аллома шогирди Баҳманёр ал-Озарбойжоний билан муно-

зара-ёзишмасида, — фалсафа назарий ва амалий бўлади, деганини фалсафа амалий-ахлоқий бўлади, деб тушунмаслик керак. Чунки амалий ахлоқнинг бундай намоён бўлиш ҳолати фалсафа дегани эмас, зеро қиёсий малака ахлоқий малакадан мутлақо ўзгадир... Фалсафа амалий ва назарий қисмларга бўлинар экан, демак, уни (амалий фалсафани) ахлоқ билан айнанлаштирилмайди. Шунинг учун (уни) ахлоқ илми деган маъқул». Кўриниб турибдики, Ибн Сино ахлоқшуносликни амалий фалсафа, яъни назария эканини таъкидлайди ва ахлоқни унинг тадқиқот объекти сифатида таърифлайди.

Ибн Сино ўз асарларида бир қанча ахлоқий фазилатларга таъриф беради. Чунончи, иффат, ҳикмат, шижоат, адолат, саҳийлик, қаноат, қатъият, садоқат, ҳаё, камгарлик ва бошқалар шулар жумласидандир. Шунингдек, аллома уларнинг акси бўлган — ўғрилиқ, алдамчилик, фисқу-фасод, нафрат, рашк, адоват, бўхтон, иродасизлик, такаббурлик, нодонлик каби иллатларни ҳам тавсифлайди; ҳар икки турдаги мазкур тушунчаларнинг бир-бири билан боғлиқлигини, бир-бирига ўтиб туришини ва бундай боғланиш ижобий ҳол эканини таъкидлайди. Демак, ахлоқшунослик илмида фақат фазилатлар эмас, балки иллатлар ҳам ўрганилиши зарур. Айни пайтда, Ибн Сино устозлари анъаналарини давом эттириб, ҳар бир ахлоқий фазилат икки нуқсон оралиғида бўлади, яъни ўрталик хусусиятига эга, дейди.

Аллома тасаввуф фалсафаси ва тасаввуфий ахлоқшуносликка доир ҳам кўплаб асарлар яратди. Зеро, у бежиз Шайх ур-Раис, яъни шайхларнинг райси деган номни олган эмас. Бу борада унинг машҳур «Ишқ рисоласи» диққатга сазовордир. Ундаги асосий муаммо — комил инсон масаласи. Ибн Синонинг фикрига кўра, Яратганга муҳаббат одамни инсон зоти қобил бўлган комиллик даражасига олиб чиқади. Яъни руҳнинг куйи кучлари ва қисмлари унинг улугвор ва олижаноб кучлари ҳамда интилишлари билан яқинликда бўлиб, улар таъсирита тушиши натижасида фазилат касб этади. Бу фикр, Оллоҳга муҳаббат фақат таркидунёчилик орқалигина эмас, балки расмона инсоний ҳаётда ҳам рўёбга чиқиши мумкинлигини англатади. Шу боис «Ишқ рисоласи»даги бу каби ўриқларни Нақшбандия тариқатининг вужудга келишида назарий асос, умуман, тасаввуф фалсафаси ва ахлоқшунослигига илк назарий пойдевор бўлди дейиш мумкин.

Ибн Сино тақдир масаласига ҳам ўзига хос тасаввуфий ёндошади. У Навоийнинг «Лисон ут-тайр» достонида Худога етишган шайхлардан бири сифатида тасвирланган Абу Саид ибн Абул Хайр Меҳаний билан мунозара-ёзишмасида Оллоҳ ҳеч қачон бирор-бир кимсага ёмонлик, ёмон тақдир истамаслигини, кимнинг тақдири ёмон бўлса, бунга унинг ўзи сабабчилигини, яъни инсоннинг қилмишлари унинг тақдири эканини айтиб, шундай дейди: «Асл Ал-ҳаким (яъни, Оллоҳ) иноятга кўра, оламда мавжуд бўлган ёмонлик — оламнинг мақсади эмас. Оламнинг асл муроди яхшиликдир, ёмонлик эмас!». Буюк ватандошимиз савоб ва ақоб (жазо) масаласида ҳам моҳиятан тасаввуфий йўналишда фикр юритади.

Машшоиййунлик оқимининг яна бир машҳур ва сўнгги вакили, Оврўпода «Авверроизм» деган йўналишнинг асосчиси, қурдобалик (испаниялик) мутафаккир Ибн Рушд (лотинча Авверозс) ҳам ахлоқшунослик илми тараққиётига улкан ҳисса қўшган алломалардан. Унинг фикрига кўра, эзгулик ва ёвузлик, улар табиий ёки ижтимоий хусусиятга эга бўлишидан қатъий назар, ўз ҳолича мавжуддир. Табиий эзгуликнинг манбаи Оллоҳ, лекин эзгулик ёвузлик билан ёнма-ён келади. Чунончи, олов фойда келгириши баробарида, ҳайвонлар ва ўт-ўлашларни ҳалок этиш хусусиятига эга. Гарчанд оловни Худо яратган бўлса ҳам, унинг бу хусусиятини ўзгартира олмайди, худди шунингдек, рангни яратган Худо унга эшитишимиз мумкин бўладиган хусусият ато эта олмайди.

Ибн Рушд бугун ислом олами учун доимо муҳим бўлиб келган ихтиёр эркинлиги муаммосига ҳам катта аҳамият берган. У, инсонга мутлақ ихтиёр эркинлиги берилганини ҳам, инсон хатти-ҳаракати мутлақ олдиндан белгилаб қўйилганини ҳам инкор қилади. Чунки, агар инсонлар тақдири мутлақ олдиндан белгилаб қўйилган бўлса, у ҳолда уларнинг жонсиз нарсалардан фарқи қолмасди, улар деҳқончилик, ҳарбу зарб, тиббиёт сингари бахтни қўлга киритиб, ёвузликни узлуксиз йўқотиб боришни таъминлайдиган ҳунар ва санъат турлари билан шуғуллана олмас эдилар. Асл бахтга эса фақат ҳайвоний куч хатти-ҳаракатларини руҳнинг ақлий қисми назорат қилиб турганидагина, инсон ўзи интилиши лозим бўлган нарсаларга амалий ақл қай вақтда ва қай тарзда интилишини лозим кўрса, ўшандай интилгандагина эришиш мумкин.

Курдобалик мутафаккир идеал давлатда фуқароларга фази-латларни сингдириш ва тараққий эттириш учун икки хил усулни қўлашни таклиф қилади. Биринчиси — ишонтириш усули. У ҳам, ўз навбатида, икки хил ёндошувни тақазо этади: кенг омани тарбиялаш учун шеърӣй ва хитобӣй нутқдан, яъни, бадиӣй асарлар ҳамда нотиклик санъатидан, «сара» кишиларда фазилатларни ривожлантириш учун эса исботӣй нутқдан, яъни, илмӣй-фалсафӣй нутқдан фойдаланиш лозим. Иккинчиси — мажбурий усул. У асосан, ташқи душманлар билан курашни ўз ичига оладиган ҳодиса. Мутафаккир бу усулни жиҳод билан тенглаштиради. Лекин Ибн Рушднинг тушунчасидаги жиҳод — кофирларга қарши олиб бориладиган доимӣй диний уруш эмас. У Арастунинг «Никомахнинг ахлоқ китоби» асарига ёзган шарҳида доимо тинчлик зарурлигини, урушга эса баъзан-баъзангина йўл қўйиш кераклигини айтади, жиҳодни фақат шариат талаблари нуқтаи назаридан тушуниш мусулмонлар бошига кўп офатлар келтирганини таъкидлайди. Демак, Ибн Рушднинг фикрига кўра, жиҳодни тариқат талқинлари асосида тушунмоқ лозим. Бу — курдобалик мутафаккирнинг ҳам тасаввуфдан йироқ эмаслигини кўрсатади.

Тасаввуф ахлоқшунослиги ҳақида гап кетар экан, энг аввало, тасаввуфнинг моҳиятини англаб олмақ лозим. Бу борада дастлабки сўфийлардан бўлмиш Робия ал-Адавиянинг (713-801) Худога муносабати диққатга сазовордир. Бу муносабатини у «муҳаббат» деб атайдди ва Яраттанга шундай илтижо қилади: «Ё, Оллоҳ, юлдузлар чарқлаб турибди, одамларнинг эса кўзлари юмилган... ҳар бир ошпик ўз маҳбубаси билан висол лаззатини тотмоқда, мен эса ёлғиз Сен биланман. Ё, Эгам, агар Сенга мен дўзахингдан қўрққаним учун ибодат қилаётган бўлсам, мени дўзахингда ёндир, агар жаннатинг илинжида ибодат қилаётган бўлсам, мени унга йўлатма. Агар фақат ўзингни деб ибодат қилаётган бўлсам, мендан мангу гўзал жамолнингни яширин тутма!». Кўриниб турибдики, Робия ал-Адавия Худога нимадандир қўрқиб, ёки ниманингдир илинжида муножот қилаётгани йўқ, балки маҳбуб сифатида, яъни муҳаббат изҳори билан мурожаат этмоқда. Демак, шариат Исломининг ташқи — ҳуқуқӣй кўриниши бўлса, тариқат унинг ички-ахлоқӣй, юксак босқичдаги кўриниши ҳисобланади. Зеро, Тангри инсонни фаришталардан улур қўйиб, ердаги халифам деб атади, яъни айрича бир муҳаббат билан яратди. Демак, инсон ҳам унга муҳаббат қўймоғи лозим. Инсонга

юбориладиган азоб-уқубатлар ана шу муҳаббат даражасининг Худо томонидан синаб кўрилишидир. Тасаввуфнинг моҳияти икки томонлама муҳаббатни талқин этмоқ. Шунинг учун тасаввуф ахлоқшунослигида муҳаббат ҳис-туйғулик мақомидан тушунча даражасига кўтарилади. Қисқа қилиб айтганда, тасаввуф исломий ахлоқ фалсафаси сифатида иш кўради.

Тасаввуф ахлоқшунослигида хужжат ул-ислом Имом Ғаззолийнинг ўрни беқиёс. Унинг ахлоқий қарашлари, асосан, ҳар жиҳатдан буюк асар бўлмиш «Иҳёи улум ад-дин» деб аталган тўрт жилдлик китобида ўз аксини тошган. Унда таваккул (ҳамма нарсада Оллоҳга суяниш) Худонинг яқкалигига эътиқод сифатида талқин этилади ва муҳаббат, ихтиёр эркинлиги, тақдир, ният сингари муаммолар билан боғлиқ ҳолда таҳлил қилинади.

Ғаззолий муҳаббатни билишнинг маҳсули деб атайди. Зеро, инсон ниманики билса, ўшанигина севиши мумкин. Масалан, тошда муҳаббат бўлмайди у билишдан йироқ. Муҳаббат фақат билишнинг жонли субъектигагина хос сифатдир. Мутафаккирнинг фикрига кўра, муҳаббатнинг беш тури мавжуд: 1) инсоннинг ўзига, ўз камолоти ва соғ-омонлигига муҳаббати, 2) инсоннинг ўз ҳаётини давом эттиришини таъминловчи, уни асровчи, ундан турли муҳлиқотларни (ҳалок этувчиларни) нари тутувчи валинъматларига муҳаббати; 3) инсоннинг, гарчанд шахсан ўзига яхшилик қилган зотларга яхшилик қилмаган бўлса ҳам, бошқа инсонларга хизмат кўрсатган, яхшилик қилган зотларга муҳаббати; 4) Инсоннинг ташқи ёки ички қиёфадаги барча гўзалликка муҳаббати; 5) инсоннинг ўзи билан ботиний (ички), яширин ўхшашлиги бор бўлган зотларга муҳаббати. Мазкур муҳаббат турлари ҳаммасининг замирида Оллоҳга муҳаббат ётади, яъни инсоннинг ўзига, ўзгаларга, атроф-муҳитта муносабати муҳаббат орқали амалга ошади ва бу муҳаббат турларининг ҳаммаси Оллоҳга муҳаббатнинг билвосита кўринишидир. Зеро: «Ўзини англаб етган кишигина ўз яратганини англаб етади, у ўз-ўзича мавжуд эмас, унинг борлиги, мавжудлигининг давоми, камолотга эришуви Оллоҳдан, Оллоҳ ва Оллоҳ воситасидадир», дейди Имом Ғаззолий.

Мутасаввиф файласуфнинг ихтиёр эркинлиги борасидаги қарашларида тақдир мутлақ мақаррар ҳодиса сифатида талқин этилади. Бунда ҳам билим (билиш) биринчи ўринда туради; ихтиёр билимга бўйсунди. Зеро, инсонни нима ўзига ёқиш ёки

ёқмаслигини билим (билиш) орқали англаб етади. Умуман, ихтиёр эркинлиги ихтиёрнинг ўзига хос тури, у нимагаки инсон ишончсизлик туйса, ўшанга нисбатан бўлган ақлий муносабатдан юзага чиқади. Ихтиёр эркинлиги «касб» тушунчаси билан боғлиқ. Касб — касб этмоқ, ўзига олмоқ, ўзига юқтирмоқ сингари маъноларни англатувчи тасаввуфий атама. Масалан, Худо бир бандасини синаб кўриш учун унга ёмонликни раво кўрди, дейлик. Бу унинг тақдири, мутлақ муқаррар ҳодиса. Лекин ёмонликнинг ижроси бошқа бир одам ихтиёрига берилади, яъни синалаётган бандага ёмонлик қилиш-қилмаслиги ана шу восита-одамнинг ихтиёрий танловига боғлиқ. У — эркин. Агар у яхшиликни танласа — савоб, ёмонликни танласа — гуноҳ унинг бўйнига тушади. Худди шунингдек, ёмонлик объекти бўлган банда агар Худонинг синовига шукр билан жавоб берса, у суюқ, аксинча, шаккоклик қилиб, Худодан нолиса ёки юз ўгирса, у гуноҳкор банда. Демак, Ғаззолий тақдирнинг муқаррарлигини таъкидлагани ҳолда, инсонга маълум маънода ихтиёр эркинлиги берилганини қайд этади.

Имом Ғаззолий ният масаласида ҳам ўзига хос фикрлар билдиради. У ниятни юракнинг икки нарса — билим ва ҳаракат қамровидаги сифати деб таърифлайди. Билим ниятдан олдин туради, у ниятнинг илдизи ва шарти ҳисобланади. Ҳаракат эса ниятдан кейин туради. Уни ниятнинг меваси ва бутоғи дейиш мумкин. Ҳар бир эркин танланган ҳаракат уч нарса — билим, ихтиёр этиш ва қобилият ёрдамида рўёбга чиқади. Зеро, инсон билмай туриб — хоҳламайди, хоҳламас экан, ҳаракат қилмайди; шунинг учун ихтиёр этмоқ лозим. Ихтиёр этиш ҳодисаси юз бергандагина навбат қобилиятга келади ва қобилият инсон аъзоларини ҳаракатга туширишга киришади. Демак, ният ўрталикдаги сифатдир. Ният тасаввуф ахлоқшунослигида баъзан ҳаракатдан ҳам катта аҳамият касб этади. Агар яхши ният қилинса-ю, лекин банда ихтиёрига боғлиқ бўлмаган сабаблар туфайли у рўёбга чиқмай қолган бўлса, бундай ният амалга ошган деб ҳисобланади. Шундай қилиб, ҳар бир ҳаракат ўзини уйғотадиган ниятга бўйсунди, зеро, у ўз заруриятини ўша ниятдан олади.

Хуллас, тасаввуф ахлоқшунослигининг ўзига хос табиатидан келиб чиқиб, шундай дейиш мумкин: бу таълимот Худога — мутлақ фазилатлар Эгасига, мутлақ комил Зотга етишиш йўлида

инсоннинг нисбий комилликка эриша бориши гоёсини илгари суради. Бу гоё инсоннинг Яратган олдидаги қўрқувини муҳаббатга айлантириш учун хизмат қилади. Қисқаси, тасаввуф ахлоқшунослиги инсондан Худонинг кўр-кўрона қули бўлиб, эмас, балки Уни таниган, билган Унинг ердаги халифаси ва ошиғи сифатида ҳаракат қилишни талаб этади.

2. Ўрта асрларнинг то мўғуллар босқинига қадар бўлган даврларида биз юқорида кўриб ўтган қомусий алломалардан ташқари Аз-Замахшарий, Ал-Беруний, Аҳмад Яссавий, Абдулҳалиқ Гиждувоний, Жалолиддин Румий, Нажмиддин Кубро сингари ўнлаб мутафаккирлар ахлоқ илмининг назарий ёки амалий соҳаларида фаолият кўрсатдилар. Лекин мўғуллар босқини мусулмон Шарқда маданий ҳаётни издан чиқариб юборди. Фақат соҳибқирон Амир Темур давридагина илм-фан ва санъат тараққиёти яна ўз йўлига тушди.

Соҳибқироннинг «Куч – адолатда!» деган тамойили шунчаки гап эмасди. Амир Темур амалда ҳақиқат ва адолат тарафдори эди. Шу сабабли хатто Темурни ўзининг шахсий душмани деб билган тарихчи Ибн Арабшоҳ, агар ноҳақлик юз берса-ю, ноҳақлик қилган киши Темурга ота ёки фарзанд мақомида бўлса ҳам, у киши жуда қаттиқ жазога маҳкум этиларди, деб ёзиб қолдирган. Буюк бобокалонимизнинг сайёи ҳаракатлари беҳуда кетмайди. Натижада Темур ва темурийлар даври илм-фан ва маданият тараққиётининг олгин даври сифатида ҳанузгача жаҳонни ҳайратга солиб келмоқда. Бу даврда юзлаб қомусий олимлар буюк шоирлар ва санъаткорлар етишиб чиқди. Улар орасида улғў ўзбек шоири Алишер Навоий алоҳида аҳамиятга молик. Нафақат унинг асарларидаги юксак бадиият, балки фалсафий-ахлоқий қарашлар ҳам ҳанузгача ўз оҳорини йўқотган эмас.

Маълумки, Навоий шеърлари ва дostonларида илгари сурилган ахлоқий тамойиллар ҳамда ижобий қаҳрамонлар қиёфаларида тажассум топган адолат, садоқат, бурч, муҳаббат, раҳм-шафқат, мардлик, камтарлик сингари фазилатлар ҳақида кўп ёзилган. Айни пайтда, Навоий сўфийликнинг нақшбандия сулукига мансуб йирик шахс — мутасаввиф сифатида ҳам ахлоқшунослик назарияси ҳамда амалияси тараққиётига улкан ҳисса қўшган мутафаккирдир. У «Қаноат нақшининг ифшоси ва нақшбандия тариқатининг адоси» деган шеърда ўзи мансуб бўлган тариқатнинг тўрт тамойилини шундай тушунтиради:

*Десанг хилватим анжуман бўлмасун,
 Керак анжуман ичра хилват санга.
 Ватан ичра сокин бўлиб сойир ўл,
 Сафардин агар бўлса меҳнат санга.
 Назарни қадамдин йироқ солмағил,
 Бу йўл азми агар бўлса рағбат санга.
 Дамингдин йироқ тутмағил хушни,
 Ки юзланмағай ҳар дам офат санга.
 Бу тўрт иш била рубъи маскун аро,
 Чолинмоқ не тонг кўси давлат санга.
 Бу оҳанг ила бўлғуси нақшбанд,
 Навоий, агар етса навбат санга*

Маълумки, дилинг Худо билан, қўлинг иш билан банд бўлсин, деган шиор нақшбандия тариқатининг асосий тамойилдир. Навоий бутун умр, аввало, шахсан ўзи ана шу тамойилга амал қилди, қолаверса, деярли ҳамма асариди инсонни заминдан оёғи узилмаган қаҳрамон тарзида талқин этди. Шунинг учун ҳам аллома Бертельс Навоийни, нафақат буюк шоир ҳамда мутафаккир, балки буюк ва покиза, номи бош ҳарфлар билан ёзилишга лойиқ Инсон эди, деб таърифлайди.

Навоий ўз асарларида инсон кадр-қимматини биринчи ўринга қўяди, номус, орият ва инсоний ғурур тушунчаларининг ўзига хос талқинини беради. «Таваккул сифати ва бетаваккуллар мазаммати» шеърисида мутафаккир шоир, Яратганга таваккул қилиш ўрнига ўзини тамаъ юзасидан шохлар олдида қулдек тутган ялтоқи киши, агар афсонавий Қорун бойлигини мўлжалласа-да, унинг насибаси бор-йўғи бир товоқ ош бўлади, дейди. Зеро, ундай одам нафси ҳуружида, катта даъвомақсадларни дарҳол унутиб, олдига ташлаб қўйилган суяк билан овора бўлиб қолаверади: кичик бир товоқдаги ош учун қултик қиладиган бундай инсон юзига улкан қозоннинг қорақуяси муносибдир:

*Таваккулни улким қўюб хотириға,
 Тушар шоҳ оллинда қуллуқ ҳавоси.
 Насиби онинг бир аёқ ош эрур, бас,
 Агар ганжи Қорун эрур муддаоси.
 Биравким, бўлур бир аёқ ош учун қул,-
 Юзига керактур қазоннинг қароси.*

Навоий асарлари орасида тасаввуф ахлоқига доир яна бир машҳур қитъа борки, унинг ички-ботиний мазмуни алоҳида диққатга сазовор;

*Камол эт касбким, олам уйидин,
Сенга фарз ўлмағай ғамнок чиқмоқ.
Жаҳондин нотаом ўтмак биайниҳ,
Эрур ҳаммомдин нопок чиқмоқ.*

Бу шеърга юзаки қараганда, гап дунёдан бирор касбнинг бошини тутмай ўтиб кетиш яхши эмаслиги ҳақида кетаётгандек кўринади. Аслида эса у, юқорида айтиб ўтганимиз — тасаввуф ахлоқшунослигининг «касб» тушунчаси билан боғлиқ. Навоий ҳазратлари бу дунёга келиб, Оллоҳ инсон учун яратган барча фазилатлар ва эзуликларни ўзига касб қилиб олмаган, юқтирмаган киши тириклик олаmidан боши куйи солинганича чиқиб кетади, чунки дунёдан нотаом, яъни комилликка эришмай ўтиш худди ҳаммомга кириб, ювинмай чиқиб кетиш билан баробар, дейди. Демак, улуғ мутафаккирнинг фикрига кўра, ҳар бир инсон Худо унга неъмат сифатида яратган фазилатлар эгаси бўлмоғи, комилликка интилмоғи зарур, ана ўшандагина у ўз инсонлик бурчини бажарган, инсон деган номни оқлаган саналади.

Буюк мутафаккирнинг «Маҳбул ул-қулуб» асари, айниқса, Темурийлар даври ахлоқшунослиги тараққиётига катта ҳисса қўшди. Уч қисмдан иборат бу асарда нафақат тасаввуф ахлоқшунослиги ва ахлоқнинг, балки бутун мусулмон Шарқи ахлоқ илмининг назарий муаммолари кўтарилади. Шунингдек, у панднома сифатида ҳам диққатга сазовор. Унда раъийят аҳли барча табақаларининг одоби, хулқи ва ахлоқий тамойиллари ҳақида фикр юритар экан, Навоий, Суқрот изидан бориб, қонунни адолат билан айнанлаштиради: «Зиндон аҳли — дўзах аҳли», дейди мутафаккир. Айни пайтда, ҳалол меҳнат билан кун кечирувчи деҳқонга улкан саҳоват эгаси, кург-қумурсқадан тортиб, гадою мусофирга емак бергувчи, новвою аллофни иш билан таъминловчи, дарвешлар качкулию мамлакат ҳазинасини тўлдирувчи, барчага ризқ улашувчи олижаноб жаннатий инсон, ахлоқий намуна сифатида қарайди. «Деҳқонки дона сочар, ерни ёрмоқ била ризқ йўлин очар», дейди шоир ва унинг қўш

ҳайдаётган пайтини Одам Атонинг ҳолатига ўхшатади. Деҳқонга берилган бунчалик юксак баҳога, деҳқончиликнинг бошқа касблардан юқори қўйилишига сабаб шуки, бошқа соҳадаги одамлардан, дейлик, ҳунармандлардан ажойиб ашъёлар, меъмор-қурувчилардан буюк бинолар, неча ўн юз, хатто минг йилларга ёдгор бўлиб қолади ва бу ёдгорликлар билан уларнинг номлари бирга узоқ вақт яшайди. Деҳқоннинг меҳнати эса шу жиҳатдан маълум маънода фийсабулло чекилган заҳмат. Унинг меҳнат маҳсули ер устида қолмайди, ердан пайдо бўлиб ерга сингиб кетади. Аммо унинг маҳсули билан инсон тирик ва дас-турхон очик.

«Маҳбуб ул-қулуб» да комил инсон масаласи ҳам ўзига хос тарзда ўртага ташланади. Навоий, нақшбандия сулукининг ахлоқий талабларидан келиб чиқиб, ўз замонаси билан ҳамнафас бўла оладиган ва доимо комилликка интилиб яшайдиган инсонни ахлоқий намуна деб билади. Чунки ҳар бир инсон фақат ўз замонасидагина мавжуд ва шу мавжудлик доирасидагина бирор иш қилишга қодир; оҳ, ўтмиш зўр эди, олтин даврлар эди, ёки келажакда ҳамма нарса ажойиб бўлади, деб гапираверган билан ҳеч нарсага эришиб бўлмайди. Инсон ўз замонаси имкониятларидан фойдаланиб, ҳам ўзини, ҳам замонасини гўзал қилишга интилмоғи лозим. Шу боис «Маҳбуб ул-қулуб» куйидаги хотима билан якунланади: «ўтган рўзгор адамдир. Келажакдан сўз айтқон аҳли надамдир ва ҳол муғтанамдир. Бир турк бу маънида дебдурким: «Дам бу дамдир».

Байт:

*Мозию мустақбал аҳволин такаллум айла кам,
Не учунким, дам бу дамдир, дам бу дамдир, дам бу дам.*

Хулоса қилиб шунини айтишимиз мумкинки, Навоий асарларидаги ахлоққа доир фиклар хоҳ амалий ахлоққа, хоҳ ахлоқ назариясига таллуқли бўлсин, улар улкан бир давр ахлоқий қарашларининг квинтэссенцияси сифатида доимо тадқиқ ва тadbиққа лойиқдир.

Темурийлар даври ахлоқшунослигида Навоийнинг назари тушган аллома, унинг замондоши Ҳусайн Воиз Кошифийнинг (1440-1505) сиймоси алоҳида диққатга сазовор. Хондамирнинг

таърифига кўра, у «маъкул ва махсус илмларнинг барчасидан тўла нафланган ва баҳраманддир». Кошифийнинг ахлоқшуносликка доир энг машҳур асари «Ахлоқли Мухсиний»дир. Хусайн Бойқаронинг ўгли, Марв ҳоқими шаҳзода Мухсин Мирзога бағишланган бу китобда Кошифий ахлоқшуносликнинг жуда кўп тушунчаларига шарҳ беради, уларни жонли, ҳаётий мисоллар, шунингдек, қадимги ҳикоялар асосида талқин этади. У яхшилик ва ёмонлик ҳақида фикр юритар экан, яхшиликни асосан эзгулик маъносида тушунади. Эзгуликнинг ибтидосини Кошифий хушхулқиликда кўради. Инсоний фазилатларни у тарбия, билим, тажриба орқали таркиб топади деб ҳисоблайди. Халоллик, ростгўйлик, меҳнатсеварлик, инсонпарварлик сингари ахлоқий меъёрлар ва тамойиллар эзгуликнинг пойдевори сифатида олиб қаралади.

Кошифий адолат тушунчасига, айниқса, батафсил тўхталари ва уни ўзига хос шарҳлайди. Мутафаккир адолатни инсоннинг энг яхши фазилати, адолатсизликни эса ёмон одамлардаги энг ёмон иллат тарзида тақдим қилади. Шунингдек, Кошифий адолатнинг ижтимоийлик хусусиятини ҳам назардан қочирмайди: «Адл натижаси, — деб ёзади у, — мулк боқи-ю, мамлакат васиф ва ҳазона маъмур, кентлару шаҳарлар обод бўлмоқдур. Ва зулм самараси мамлакат завол топмоғи эрур». Кошифийнинг фикрига кўра, жамият табақалари бир-бири билан мустаҳкам ижтимоий боғлиқликка эга; алар жамиятда адолат ҳукм сурмаса, заифлар йўқолади, заифларсиз эса зўравонларнинг ҳам бўлиши мумкин эмас. Яъни, адолатсиз тузумда жамият таназулга учрайди. Адолат — инсоний жамиятни бахт-саодатга олиб боровчи йўл.

Буюк ахлоқшуноснинг бурч ҳақидаги қарашлари ҳам эътиборга молик. У бурчни Тангри олдидаги ўз қарзини бажариш, илоҳий масъулият деб тушунади. Лекин бу масъулият, айни пайтда, муҳтожларга хайр-эҳсонни, Яратган ва банда олдидаги покизаликни ҳам ўз ичига олади. Бурчни англаб етиш эса, фақат билим (билиш) орқали рўй беради. Шунингдек, Кошифий, анъанавий шарқона фазилатларга бафуржа тўхталари. Сабр, ҳаё, авф, сахийлик, ростгўйлик, фаросат, тавозеъ сингари фазилатларнинг моҳиятини очиб беради, уларни насрий ва шеърий мисоллар билан исботлайди. Айни пайтда, уларнинг зидди бўлмиш иллатлар ҳам мутафаккирнинг диққат марказидан четда қолмайди.

Бундан ташқари, Ҳусайн Воиз Кошпифий ахлоқий маданият муаммоларини ҳам тадқиқ этади. Унинг «Футувватномаи Султоний ёхуд жавонмардлик тариқати» асарида муомала одоби, кийиниш одоби, ҳамда меҳмондўстлик ва тановул этикети борасида ўзига хос фикрлар ўртага ташланган. Чунинчи, у, суҳбат одоби борасида гап кетганда, шайхлар ва бошқа мартабага эришганлар учун ҳам, ҳали мартабага эришмаган кишилар, муриллар учун ҳам риоя қилиниши зарур бўлган бир қанча суҳбат одоби мавжуд эканини айтиб, ҳар икки тоифа суҳбатдошлар учун алоҳида-алоҳида саккизтадан қоида тавсия этади. Бу ўринда мутафаккир сўзга лингвистик эмас, ахлоқшунослик нуқтаи назаридан ёндошиб, унга инсоннинг ахлоқлилик даражаси намоён бўладиган восита сифатида қарайди: ахлоқшуносликда сўзни инсондан, инсонни сўздан ажратиб таҳлил этиш мумкин эмаслигини таъкидлайди. «Агар сўз сеникимми ёки сен сўзникими, деб сўзласалар, айтгил: мен сўзни ва сўз меникидир, чунки сўз инсонлик дарахтининг мевасидир, дарахтни мевадан, мевани эса дарахтдан ажратиб бўлмайди», деб ёзади мутафаккир.

Китобда аллома ахлоқшунос касбий одоб муаммоларига ҳам тўхталиб ўтади. Китобнинг ўн тўртинчи, ўн бешинчи ва ўн олтинчи фасллари турли касб эгалари одобига бағишланган. Масалан, ўн тўртинчи фасл «касб-кор ва савдо-тижорат одоби ҳақида» деб номланади ва умуман касб эгаси, айти пайтда, савдо-тижорат аҳли одоби қонун-қоидаларини ўзи ичига олади. Кошпифий ёзади: «Билгилким, ҳамма касбларга бирдай тааллуқли қисқача қоида-адаблар мавжуд, шунингдек, ҳар бир касб учун алоҳида одоб ҳам бор». Шундан кейин мутафаккир қуйидагича давом этади:

«Агар барча касблар учун зарурий одоблар хулосани нечта, деб сўрасалар, саккизта деб айтгил: биринчидан, ўз касбини ҳаромдан, шубҳали мол-маблағдан пок сақласин. Иккинчидан, ризқ-рўзи зарурати учунгина керакли касб билан шуғуллансин, касбни мол-дунё тўплашга сарфламасин. Учинчидан, касбни обрў олиш, яхши ном чиқаришнинг сабаби, деб билсин. Тўртинчидан, моли ҳаром одамлар (амалдорлар, порахўрлар, қароқчилар, ўғрилар, қиморбозлар, каззоб дўкандорлар) билан муомала қилмасин...» ва ҳоказо.

Кошпифий сотувчи одоби, харидор одоби, ходимлар (хизматкорлар) одоби, маддоҳлар одоби сингари масалаларда ҳам худди

шундай асосли фикрлар билдиради. Гарчанд, «Фугувватномаи Сулгоний» жавонмардлик (жўмардлик) тариқати дарвешларига атаб ёзилган бўлса-да, ундаги илгари сурилган ахлоқий тамойиллар ва ғоялар умуминтақавий, умуминсоний қамровга эга. Зеро буюк форситўй ўзбек шоири Паҳлавон Маҳмуд асос солган бу тариқат дарвешлик хирқасини кийган, лекин зарур бўлса, барча қуроллар турини ишга солиб, Ватан ҳимоясига отланишни биринчи галдаги вазифаси деб билган эрқпарвар жангчилар сулукидир. Шу боис мазкур китобда динийлик дунёвийликдан ажратилмай бир-бирини тўлдириши билан инсон ҳаётини ахлоқийлаштирадиган, гўзаллаштирадиган ҳодисалар сифатида талқин этилади. Жавонмардликнинг ҳарбийлаштирилган насронийлар ришарлик орденларидан фарқи ҳам шунда. Кошпифий илгари сурган ахлоқий ғоялар ҳозирги кунда кўп жиҳатдан ўз таъсир кучини йўқотган эмас. Айниқса, унинг тижоратчи, сотувчи ва харидор одобига доир қоидаларини замонавий бозорларимиз, тижорат марказларимиз ва дўконларимиз деворларига ёзиб қўйиш айни муддао бўлар эди.

Темурийлар даври ахлоқшунослигининг яна бир вакили Жалолиддин Давонийдир (1427-1502). Унинг ахлоқшунослик муаммоларига бағишланган йирик асари «Ахлоқи Жалолӣ» рисола-сида, профессор Ҳайдар Алиқулов тадқиқотларига кўра, XV асрнинг илғор ахлоқи мусулмон Шарқи ахлоқий таълимотларининг ютуқ ва камчиликлари акс этган. Асар уч қисмдан иборат бўлиб, унинг биринчи қисми асосий ахлоқий тушунчалар бўлмиш адолат, шижоат, донишмандлик, иффат сингари фазилатлар таҳлили ва талқинига, иккинчи қисми оилавий ҳаёт, болалар тарбияси, муомала одоби масалаларига бағишланган. Китобнинг учинчи қисмида эса шаҳар маданияти ва подшоларнинг сиёсат юргизиши, фуқароларнинг шаҳар (давлат) бошлиқлари билан ўзаро муносабатлари қаламга олинади. Қисқача қилиб айтадиган бўлсак, «Ахлоқи Жалолӣ»да ахлоқшунослик кишиларнинг амалий фаолияти, қарашлари билан, боғлиқ фан сифатида, ахлоқий муаммолар эса фалсафий, ижтимоий-сиёсий масалаларга дахлдор ҳодисалар тарзида олиб қаралади.

3. Ўрта асрлар мусулмон Шарқи минтақаси тафаккурида ахлоқнинг моҳиятини тушунтирувчи ва ахлоқийликни тарғиб этувчи машҳур пандномалар – халқ ичида кенг тарқалган бадий-дидактик асарлар ҳам ўзига хос ўрин эгаллайди. Улар учун

умумий бўлган хусусият, бу — ахлоқий меъёрларни, тамойилларни, ахлоқий маданият омилларини кўпчиликка тушунарли, ранг-баранг шаклларда, қизиқарли ҳикоятлар орқали китобхонга етказиш. Шу жиҳатдан пандномалар асрлар мобайнида ахлоқий тарбиянинг ўзига хос шарқона воситаси сифатида хизмат қилиб келди ва ҳозир ҳам хизмат қилмоқда.

Уларнинг энг машҳурларидан бири тахминан III-IV асрларда яратилган қадимги ҳинд адабий-дидактик ёдгорлиги «Панчатантра»дир. У бизда «Калила ва Димна» номи билан машҳур. У ўзбек тилига бир неча бор таржима қилинган. Асарда кўз олдимизда икки дунё намён бўлади: бири — инсоф, адолат, диёнат, ҳалолликка суянган, ахлоқий фазилатларнинг тажассуми бўлмиш инсонлар дунёси, эзгулик олами, иккинчиси — ёлғонни, қаллобликни, мунофиқликни, худбинликни касб қилиб олган, иллатлар тажассуми бўлган одамлар дунёси, ёвузлик дунёси. Ана шу эзгулик ва ёвузлик орасидаги кураш асарнинг ўқ томирини ташқил этади. Унда ахлоқийлик асл бахт, ахлоқсизлик инсон учун ҳалокат гирдоби экани ажойиб ҳикоятларда, масалларда ўз аксини топади. «Калила ва Димна»нинг шакли, композицион қурилиши, услубий жиҳатлари кейинчалик жуда кўп пандномалар учун бадиий қолип родини ўтади.

Мусулмон Шарқи минтақаси ахлоқий тафаккурида XI аср алоҳида диққатга сазовор. Унда икки буюк панднома яратилди. Бири туркий тилда — Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» («Яхшилик келтирувчи билимлар»), иккинчиси форсийда — Кайковуснинг «Қобуснома» асари.

«Қутадғу билиг» 13000 мисрани ўз ичига олган ахлоққа, сиёсатшуносликка доир монументал асар. Уни туркий халқларнинг ахлоқий қомуси деб аташ мумкин. Китобда эзгулик ва ёвузлик, яхшилик ва ёмонлик, олижаноблик ва тубанлик, ҳалоллик ва ҳаромлик сингари тушунчалар батафсил қаламга олинади. Уларнинг моҳияти образли, бадиий юксак мисраларда, шеърий ҳикматларда, мақолларда очиб берилади.

Мана, эзгу одамга Юсуф Хос Ҳожиб қандай таъриф беради: «Эзгунинг барча қилмиши ва йўриқлари халққа фойда ва манфаат берадиган бўлади. Барчага бирдек яхшилик қилади, лекин эвазига улардан мукофот миннатини қилмайди. Эзгу ўз манфаатини кўзламайди, бошқалар манфаатини кўзлайди, бошқаларга келтирган фойдасидан ўзига манфаат тиламайди». Тўғрилиқни

эса, у шундай таърифлайди: «Тўғрилик одам учун жуда керакли сифатдир, у одамийлик демакдир». Инсоннинг қалр-қимматини ҳам мутафаккир инсонийликда, одамгарчиликда деб билали: «Одам қадрли эмас, одамгарчилик қадрли, одам ноёб эмас, одамгарчилик ноёб».

«Қутадағу билиг»да фақат ахлоқий тамойиллар ёки тушунчалар эмас, балки муомала одоби ва этикет муаммолари ҳам ўртача ташланади, тил билан дил бирлиги ахлоқийликнинг асоси сифатида талқин этилади. Ахлоқийликнинг яна бир асосини буюк бобокалонимиз билимда кўради: у ақл-заковатни инсон қадр-қимматини юксалтирувчи неъмат деб билади.

Кайковуснинг «Қобуснома» асарида ҳам ана шу жиҳатларга эътибор қилинади. Айна пайтда, «Қобуснома» инсон ҳаёти ва фаолиятининг деярли барча томонларини қамраб олувчи ўтиг-кўрсатмалардан иборатдир. Унда меҳмонга бориш, меҳмон кутиш, савдогарчилик одобларидан тортиб, чавгон ўйини — спортчи одобигача қаламга олинади. Кайковус ахлоқийликка эришув икки хил — табиий-туғма ва тарбия орқали рўй беришини айтади. Шу билан бирга ахлоқий тарбия ҳар икки ҳолатда ҳам шарт эканини таъкидлайди.

Шарқона пандномаларнинг энг машҳури, шубҳасиз, Шайх Муслиҳиддин Саъдийнинг (1184-1292) «Гулистон» асаридир. Жаҳонда бу асар таржима қилинмаган бирор бир маданий тил бўлмаса керак. Ўзбек тилига у биринчи марта буюк ўзбек мумтоз шоири Сайфи Саройи томонидан XIV асрда таржима қилинган.

«Гулистон»нинг бу қадар машҳур бўлиб кетишига асосий сабаблар шундаки, аввало, у муаллифнинг ҳаётий тажрибалари ва кўрган-кечирганларини, ўз қулоғи билан эшитган воқеа-ҳодисаларни ўз ичига олади; иккинчидан, панднома буюк Саъдийга хос тенгсиз бадиийлик билан суғорилган; учинчидан, унинг услубида юксак ахлоқ эгасининг донишмандлиги ва самимияти кишини ўзига тортиб туради. Насрий ҳикоятлар билан меъърий ҳикमतлар — ахлоқий хулосаларнинг узвий боғлапиб кетганлиги эса асарни яна ҳам ўқишли қилади. Саъдий, биринчи навбатда, одамлар қиёфасидаги эзгулик ва ёвузликнинг муносабатларини очиб беради. Оддий муомала одобидан тортиб, юксак ахлоқий тамойилларгача ана шу муносабатларни акс эттиришга хизмат қилади. Мутафаккир шоир инсон ахлоқийлигини, эзгуликни ўзгалар манфаатини ўз манфаатидан

устун кўйишда, одамларга қайишишда кўради; илмий тил билан айтганда, Саъдий, инсон инсон учун восита эмас — мақсад, деган ғояни илгари суради. Ёвузликлар ичида у, айниқса, ёлғонни қаттиқ қоралайди: «Ёлғон гапирмоқ ҳам, — дейди шоир, — ханжар зарби кабидир: жароҳат тузалса-да, изи қолади». Бундан ташқари, Саъдий кашф этган ҳикматлар ҳам ўзининг образлилиги, фалсафий қудрати ва назокати билан кишини ҳайратга солади. Куйидаги ҳикматга эътибор беринг: «Гавҳар лойга тушса ҳам аввалгидек қимматбаҳо, чанг осмонга кўтарилганда ҳам қадрсиздир». Ёки мана бу кичкинагина ҳикоятни олиб кўрайлик: «Оламда биринчи марта бармоғига узук таққан одам Жамшиддир. Ундан сўрадилар: «Нега ҳамма зебу зийнатни чап қўлингга бердинг, ваҳоланки, фазилат ўнг тарафдадир». Жамшид жавоб берди: «Ўнг қўлинг — ўнг қўл эканининг ўзи буюк зийнатдир».

Саъдийнинг «Гулистон»ига тақлидан жуда кўп асарлар яратилди. Улардан бири Жомийнинг «Баҳористон», шунингдек Пошшохожанинг туркийда битилган «Мифтоҳо ул-адл» ва «Гулзор» асарларидир. Ҳар учала асар ҳам ҳикоятлар ва шеърӣ парчаларда баён этилган ҳикматларни ўз ичига олади. «Баҳористон»да саккиз боб-равзанинг еттинчиси шоирлар зикрига бағишланган, саккизинчи равза эса масаллардан ташкил топган. Ҳар иккала муаллиф асарларида буюк подшолар ва саркардалар ҳаётидан кўплаб ҳикоятлар келтирилади.

Темурийлар даврида яратилган энг ажойиб ва ўзига хос пандномалардан бири, бу — Хондамирнинг (1481-1535) «Мақорим ул-ахлоқ» («Яхши хулқлар») асари. Унинг ўзига хослиги шундаки, ундаги қаламга олинган барча фазилатлар бир буюк инсон — Алишер Навоий қиёфаси мисолида очиб берилди, талқин этилади. Шу боис уни буюк шоир ва мутафаккир ҳақидаги хотира ёки биографик маълумотлар деб эмас, айнан бир шахс бош қаҳрамон қилиб олинган панднома деб аташ мақсадга мувофиқ. Унда бўлган воқеалар, ҳикоятлар, латифа ва мутоибаларга ўралган Навоийнинг ахлоқий ҳаёти кўз олдимизда гавдаланади, гавдаланганда ҳам фақат ўз замонаси учун эмас, балки барча замонларга намуна бўла оладиган ахлоқий идеал тарзида юз кўрсатади.

Ўрта асрларда кейин ҳам пандномалар яратиш анъаналари давом этди. Лекин улар орасида машҳур бўлганлари кўп эмас. Ана шундай истиснолардан бири — ўзбек мумтоз шоири Гулха-

нийнинг (XVIII аср охири иккинчи ярми – XIX аср бошлари) «Зарбулмасал» асари. У, аввало, ўзининг шаклий янгилиги билан ажралиб туради. Асар қолиплаш усулида ёзилган – катта масал-ҳикоя ичида масал-ҳикоятлар, масаллар ичида эса, юзлаб ўзбек халқ мақоллари жой олган. Асарнинг яна бир ўзига хослиги шундаки, унинг асосий қаҳрамонлари – ўз қиёфаларида ахлоқсизлик иллатларини мужассам этган салбий образлар. Гулханий бу иллатларга юксак ахлоқий мезонлар нуқтаи назаридан қараб, ўқувчига тақдим этади. Ана шу усул билан инсонларни инсоф, адолат ва диёнатга, ҳалоллик ва софдилликка чорлайди.

Аввалги маърузада айтиб ўтилганидек, ҳурфикрлик бора-сида Ўрта асрлар Оврўпосида Қадимги Юнон ва Ўрта асрлар мусулмон Шарқига солиштириб бўлмайдиган даражада қашшоқлик мавжуд эди. Гап шундаки, Ўрта асрлар Оврўпосида насронийлик фалсафа, адабиёт ва санъат каби маънавий соҳаларга ёндош туриш билан кифояланмади, балки улар орасида биринчи бўлишга, мутлақ ҳукмронликка интилди. Ахлоқшунослик олдида насронийлик таълимотининг рационал тарзда умумлаштириш вазифаси турарди—черковнинг татаби, моҳияти ана шу эди. Мазкур вазифа эса Библиёдаги ахлоқий концепциядан келиб чиқади; уни қуйидаги тўрт қоидага бўлиш мумкин: 1. Худо оламнинг яратувчиси ва унга жон бахш этувчи моҳиятдир. У – мутлақ ижодий-яратувчи ибтидо, айна пайтда, оламнинг олий мақсади, яширин маъноси. Худо ниманики яратадиган бўлса, уни ўзи учун яратади ва фақат биргина У ўз фаолиятининг сабаби, меъёри ва мақсадини ўзида мужассам этади. Бошқа барча мавжудот бундай мухторликдан бенасиб: улар Худо сабабли ва Худо учун мавжуд. Инсон ҳам бундан мустасно эмас. Лекин инсон, шунинг баробарида, муайян имтиёзга ҳам эга зот. Зеро, у Худога ўхшаш, аммо Худо билан айнан эмас: ҳиссиётли, ўлимга маҳкум ердаги мавжудот. У эркин қилиб яратилган ва олий мақсади бўлиши—Худога ибодат унинг учун мажбурият шаклида юзага чиқади. Чунки инсоннинг ердаги, ўз бахтини излашга қаратилган бутун ҳаёти—инкор этилиши лозим бўлган гуноҳкорликдан иборат. Илк аждод – Одам Атонинг қилмиши бунга ёрқин мисолдир. Хуллас, насронийлик таълимоти мантиқига кўра, инсон Худога ибодат қилиш учун яратилган, бироқ у ўзи Худо бўлгиси келиб қолади: барча инсоний бахтсизликларнинг сабаби мана шу кибру хаво, ахлоқий мустақилликка

даъводан келиб чиқади, умуман, ҳамма ёвузликларнинг илдири шунда. Шундай қилиб, насронийлик ахлоқи мавжудликнинг моҳияти билан мос келмаслигига асосланади. Инсон ўзининг моҳиятга белгиланган ўзлигини амалга ошира олмайди. Чунки у гуноҳкор зот; у фақат Худо ёрдамидагина гуноҳдан қутилиши мумкин. Исо-инсоннинг Худо билан бирлашувига ва, айни пайтда, бундай бирлашувнинг фақат Худо туфайлигина рўй беришига далолатдир. Шу боис Худога иқтидо Исога иқтидо қилишда ўзини намоён этади. Одам Атодан гуноҳкорлик бошланган бўлса, Исодан янгиланиш, руҳан қайта туғилиш бошланади, чунки айнан у гуноҳдан қутилиш йўлини кўрсатди. Исо ўз мавжудлигининг олий ва ягона маъносини Худо-Отага етиштиришда деб билади. У ҳаворийларни ота-онаю, ўғил-қизларини тарқатишга чақиради, чунки кимда-ким гуноҳдан қутилиш йўлига кирса, унинг қалбида Худодан ўзга зотга жой бўлмаслиги керак; ён-верингдагиларни худди ўзингдек севмоқ Худога муҳаббатнинг инъикосидир; Худони севмоқ уларни севиш орқали амалга ошади, ҳаммани севиш керак, деган талаб шундан. Агар инсон танлаб севса, бировга эзгулик, бошқасига ёвузлик қилиши мумкин ва бу билан у бўйнига Худодан ҳуқуқини олган, яъни нима адолатли-ю, нима адолатсиз эканини ўзи ҳал этган бўлади.

Ўрта асрлар Оврўпо ахлоқшунослигининг йирик вакили Августин Блаженный – Илоҳий Оғустин (354-43) «Тазарру» ҳамда «Эзгулик ва эркин ихтиёр ҳақида» деган асарларида ана шу муаммоларни ўртага ташлади ва ҳал қилишга уринди. Унинг фикрига кўра, Худо барча гўзалликлар манбаи ва энг олий гўзалликдир. Худонинг иродаси – муайян, мазмундан қатъи назар, эзгулик, неъмат, ягона олий неъмат, ҳамма нарса Худодан бўлгани учун, эзгу; «Нимаики мавжуд экан, ҳаммаси эзгу», – дейди Августин. Борлик – қадриятларнинг тартибли босқичларидан иборат. Борлик ичидаги энг муҳим фарқ Худо билан олам, Яратган билан яратилмиш орасидаги фарқдир, мана шу фарқ ахлоқнинг асоси ҳисобланади. ҳар қандай хатти-ҳаракат фақат борлик тартибини акс эттириши ва Худога интилиш билан бошқа интилишларни фарқлаши, яъни олий интилишни тубан интилишлардан қатъи ажратиш олиши орқали баҳоланади. «Тартиб шундай нарсаки, – дейди Августин, – агар биз ҳаётимизда унга суянсак, у бизни Худога етиштиради, унга суянмасак, Худога етиша олмаймиз». Шу сабабли инсон фаолиятида икки хил муносабатни фарқламоқ ло-

зим — лаззат ва фойдага интилиш. Лаззат — фақат биргина Худодан; қолган ҳамма нарсалар фойдаланиш объекти ҳисобланади. Ердаги неъматлар фақат ердан ташқаридаги неъматларни тарғиб қилиш учун воситадир. Худодан қувонч туйғун-у, лекин ундан фойдаланма, ердаги неъматлардан фойдалан-у, лекин улардан қувонч туйма. Августин ахлоқий таълимоти ана шу талабдан келиб чиқади.

Худо, Августин нуқтаи назаридан, инсонни — Одам Атони эркин, гуноҳ қилмаслик имкониятига эга зот қилиб яратди. Аини пайтда У ихтиёр эркинлиги фаолиятининг аниқ йўналишини белгилаб берди. Лекин Одам Ато, нима қилиш кераклигини ўзим биламан, деган кибр билан Худонинг кўрсатмасини бузди; инсон ихтиёр эркинлигини ножоиз қўллагани учун гуноҳга ботди. Одам Ато қандай бўлса, ундан пайдо бўлган бошқа одамлар ҳам худди шундай. Биринчи одам қилган гуноҳга ҳамма одам жавобгар, ҳар бир одам ўз тишида Одам Ато еган олмадан қолган қамашини ҳис этиб туради, демак, ҳамма нарса, барча эзгулик Худодан; ёвузлик-эзгуликнинг йўқлиги, эзгуликдан юз буриш, нуқс, хато. У инсон ихтиёрининг хусусияти, ихтиёрнинг тубанликка қаратилишидир; у — Худо кўрсатмаларидан чекиниш, гуноҳ.

Шуни таъкидлаш жоизки, Августин таълимотини маълум маънода муҳаббат ахлоқи ҳам дейиш мумкин. Файласуф-илоҳиётчи муҳаббатни ҳар бир нарсани ўз табиий, қонуний ўрнини эгаллаш учун интилишга мажбур қилувчи фазовий қудрат сифатида талқин этади. Муҳаббат — тугалликка, оромга интилиш. Инсон нафақат севади, Аини пайтда у муҳаббатни ўз муносабатларининг объекти ҳам деб билади; инсон муҳаббатнинг ўзини севиш ё севмаслик қобилиятига эга. Ахлоқий вазифа мана шу муҳаббатни инсон табиатига ўхшаш объектга йўналтиришидир. Бу объект эса — Худо. Муҳаббатнинг сезги аъзоларига ҳеч қандай алоқаси йўқ, у руҳнинг сирли қаъридан, руҳ пайдо бўладиган макондан иборат.

Шу тарзда Августиннинг ахлоқий таълимоти жаҳон ахлоқшунослиги тарихида муҳаббат масаласини биринчи бўлиб ўртага ташлади ва бу таълимот кейинги давр мутафаккирлари қарашларига катта таъсир кўрсатди. Лекин, умуман олганда, Ўрта асрлар Оврўпо ахлоқшунослиги у қадар юксак даражага кўтарилмади. Шу боис, бу давр ҳақида алоҳида тўхталиб ўтиш шарт эмас.

Ўрта асрлар мусулмон Шарқи ахлоқий таълимотлари Қадимги дунё мумтоз ахлоқшунослигининг тадрижий ривож сифатида кейинги даврлар Оврўно ахлоқ илми тараққиётига катта таъсир кўрсатди. Шарқ аломалари илми сурган гоълар, ўртага ташлаган муаммолар Оврўно ахлоқшунослигида янги қарашлар ва, ҳагю, оқимларнинг вужудга келишига туртки бўлди. Оврўно тарихида «Буюк таржималар даври» деб аталган XI - XIII асрларда нафақат Форобий, Ибн Сино, Ғаззолий, Ибн Рушд ва бошқа Шарқ аломалари китоблари, балки улар Оврўпога қайтадан кашф этиб берган Афлотун, Арасту сингари Қадимги Юнон мутафаккирларининг асарлари ҳам араб ва сурёний тилларидан лотинчага таржима қилинди, Ғарбнинг дастлабки универсиитетларида ўқитилди. Зоған Ҳегелнинг: «Ғаззолий ўта позиктабъ файласуф», Қойи.мақом Жалолиддин Румий», Э. Ренаннинг «Ғаззолийдан кейин Ҳюмга айгадиган гап қолган эмас», деган сўзлари бежиз айғилмаган. Шунингдек, Ибн Рушднинг моҳият билан мавжудлик муносабатларида яқка жавҳарларда (субстанцияларда) мавжудлик моҳиятдан олдин келиши ва улар онтологик жиҳатдан яхлитликни ташкил этиши ҳақидаги гоъси кейинчалик Ғарбда катта амалий аҳамият касб этган — Оврўно халқлари менталитетига сиғиб кетган экзистенциячилик фалсафий-ахлоқий оқимининг пайдо бўлишига олиб келди ва ҳоказо.

Таянч тушунчалар

Маншойийунликлик, Тасаввуф, Ҳаёт ва мамот, Ихтиёр эркинлиги, Муҳаббат, Ният, Қадр-қиммат, Лаззат, Фазилат, Мақсад, Восита, Ақд, Панднома.

Такрорлаш учун саволлар

1. Маншойийунликлик ахлоқшунослигининг моҳияти нимада?
2. Форобий ва унинг илмушлари таълимотларидаги муҳим ўринларни нималар ташкил этади?
3. Тасаввуф ва унинг ахлоқ фалсафаси сифатида нимоён бўлиши қайси ҳусусиятларга асосланади?
4. Имом Ғаззолийнинг муҳаббатга оид қарашлари замирида қандай ахлоқий тамойиллар ётади?

5. Навоийнинг ахлоқий таълимотида «Маҳбуб ул-қулуб» қандай ўрин эгаллайди?

6. Кошифийнинг ахлоқий қарашларидаги муҳим жиҳатлар қайсилар?

7. «Кутадғу-билиг» асаридаги асосий ахлоқий ғоялар нималарда кўринади?

8. Қайси пандномаларни ўқитгансиз?

АДАБИЁТЛАР

1. Ибн Сино. «Баҳманёр ал-Озарбойжоний билан мунозара». «Соғлом авлод учун» журнали. 1996 йил. 3-4-сонлар.

2. Ибн Сино. Абу Саид Абул Хайр Механий билан мунозара. «Соғлом авлод учун» журнали. 1996 йил 5-6-сонлар.

3. Комилов Н. Тасаввуф. Тошкент. «Ёзувчи». 1996 йил.

4. Кошифий. Футувватномаи султоний. Т., А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994.

5. Навоий. «Маҳбуб ул-қулуб». || Навоий. Асарлар, ўн беш томлик, 13-том. Тошкент, Бадиий адабиёт нашриёти, 1966 йил.

6. Форобий. Фозил шаҳар одамлари. Тошкент, «Мерос», 1990 йил.

7. Шер А. Ибрат кўзи. «Соғлом авлод учун» журнали, 1996 йил. 7-8, 9-10 сонлар.

8. Абу Бакр ар-Рази. Духовная медицина. Душанбе, «Ирфон», 1992.

9. Ал-Газали. Воскрешение наук о вере. Москва, «Наука», 1987.

10. Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. Москва, «Наука», 1965.

11. Сагадеев А. Ибн Рушд. Москва, «Мысль», 1973.

4-мавзу
ЯНГИ ДАВР АХЛОҚШУНОСЛИГИДАГИ АСОСИЙ
ТАЪЛИМОТЛАР ВА ЙЎНАЛИШЛАР
(2 соат)

Режа:

1. *Оврўпо Уйғониш даври ахлоқий таълимотларининг Ўрта асрлардан Янги давр ахлоқшунослигига ўтиш босқичи сифатида намоён бўлиши (Валла, Макиавелли).*
2. *Олмон мумтоз ахлоқшунослиги (Кант, Ҳегель, Фойербах).*
3. *Олмон мумтоз ахлоқшунослигидан кейинги Оврўпода юзага келган асосий таълимотлар (Шопенҳауэр, Нитцше ва бошқалар).*
4. *XX аср ахлоқшунослигидаги асосий йўналишлар (руҳий таҳлил, экзистенциячилик, ғайри зўравонлик, тасаввуф).*

1. Ўрта асрлар мусулмон Шарқда ўртага ташланган кўпгина ахлоқий муаммолар Оврўпо Уйғониш даврида ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлди. Лекин энди уларга кўпроқ – инсонпарварлик, инсонни улуғлаш, инсоннинг ақлий қудратига ишонч сингари янгича нуқтаи назардан ёндошилди. Уйғониш даври ўрта асрлардан янги даврга ўтиш босқичи сифатида намоён бўлди.

Уйғониш даврининг диққатга сазовор ахлоқшуносларидан бири италиялик файласуф Лоренцо Валладир (1407-1457). Валланинг «Ҳақиқий ва ёлгон эзулик», «Ихтиёр эркинлиги ҳақида» каби асарларида барча жонзотларнинг табиатан ўзини асрашга ва изтиробдан қочиб кетишга интилиши ҳақидаги фикрларни ўз ахлоқий қарашларига асос қилиб олади. «Ҳеч қайси жонзот қайғу ва руҳий изтироб ҳолатида неъматга эга деб ҳисобланиши мумкин эмас» – дейди файласуф. – Шу сабабли неъмат унинг учун қувонч ҳиссидир».

Валла инсоннинг жонли табиат билан алоқасини руҳ орқали чуқурлаштиради. Унинг фикрига кўра, ҳайвонлар ҳам одамларга ўхшаш ҳотира, ақл, ирода, танлов, қобилият, ачиниш сингари баъзи руҳий ҳолатларга эга. Лекин нутққа, кулгига эгаллиги, айниқса, абадийликка тааллуқли экани билан инсон ҳайвондан юқори туради. «Биз Худога ўхшаб абадиятга даҳлдорлигимиз билан ҳайвонлардан ажралиб турамыз, бошқа жиҳатлар билан эса худди юлдузлар биз ёққан оловга ўхшаганидек, уларга ўхшаймыз,» – дейди файласуф.

Валла лаззатни ҳамма ерда ҳамма интиладитан, руҳ ва вужуд завқланишини ўз ичига олган неъмат деб атайди. У – ҳамма интилишларнинг мақсади, ягона неъмат; ҳеч ким қандайдир

мақсадлар учун лаззатланмайди, зеро лаззатнинг ўзи — мақсад. Августиндан фарқли ўлароқ, Валла, муҳаббат лаззатга ўхшаш, чунки улар иккисининг асоосида ҳам ҳиссий идрок этиш ётади, дейди. Шунинг учун у, Худони фақат Худо бўлгани учунгина севиш керак, деган фикрга қарши боради. Файласуф Худони инсонларга илоҳийлик берадиган ибтидо сифатида, кўпроқ мақсад эмас, восита тарзида талқин этади, яъни, Худо неъматлар манбаи бўлганлиги учун муҳаббатга лойиқдир.

Ихтиёр эркинлиги масаласига ҳам Лоренцо Валла катта эътибор беради. Унинг фикрига кўра, ҳар бир инсон фаровонлик учун интилади. ёвузликдан эса, — у ўз ёвузлигими, ўзганикими, — қочишга уринади. Баъзан инсон кимгадир зарар етказса, албатта ёвузлиги туфайли эмас, балки ўз фаровонлигини кўзлаб шундай иш қилади. Демак, инсон ўз фаровонлигига интилар экан, у тўғри йўлни танлаши керак. Неъматга, фаровонликка эгаликнинг энг муҳим шarti — бахтсизлик, хавфхатар, безовталиқдан йироқ ва ҳамма томонидан суюкли бўлиш. ҳаммага суюкли бўлиш эса барча лаззатларнинг манбаи ҳисобланади; нафрат қуршовида яшаш — ўлим билан тенг. Шуларга қараб, инсоннинг яхши ёки ёмонлигига баҳо берилади.

Фазилат, Валланинг фикрига кўра, неъмат бўлмиш — лаззатга зарурий-табiiй интилишни йўлга солишда ёрдам беради. Бунда фазилат ўз ҳолича мақсад эмас, балки лаззатга — фазилатлар маликасига бўйсунди; демак, фазилат ўзига хос назорат, зеро кетидан катта изтироблар келадиган бўлса, ёки олдинда катта лаззатга эришиш имкони юзага чиқса, маълум чидам ва тоқат билан кичик лаззатдан қочиш лозим. Умуман, Валла, кичик ва катта лаззат масаласига ўз тавлимотида кенг ўрин беради. Ана шу нуқтаи назардан келиб чиқиб, файласуф, фазилатни — неъматга ихтиёр ёки муҳаббат деб атайди ва уни матонат билан таққослайди. Ўзи кашф этган мана шу ахлоқий мезон асосида, Валла, инсоннинг ўз манфаатини тўғри англашига катта ишонч билан қарагани ҳолда, унинг ўзгаларга муносабатларини ўрганишга интилади. Шу боис у одамлар ҳақида яхши фикрда бўлишга, улар қилмиши ҳали ахлоқий жиҳатдан анланмаган ҳолларда, бу қилмишларни яхшиликка йўйишга чақиради; инсонни бошқаларнинг фаровонлигидан нафақат қувонишга, балки бошқаларга қувонч бахш этишга ҳам қодир деб ҳисоблайди.

Валла зоҳидона фазилатларга дунёвий фазилатларни маълум маънода қарши қўяди: «Фазилат нафақат камбағалликка чидашда, — дейди у, балки бойликдан оқилона фойдаланишдадир; нафақат тоқ ўтишда, балки оила қуришдадир; нафақат

бўйсунишда, балки оқилона бошқаришда ҳамдир». У зоҳидона фазилатлар асосида муҳаббатни эмас, қўрқувни кўради, Файласуф Худога ихлос эмас, тоқат билан, муҳаббат эмас, қўрқув билан ибодат қилишни маъқул кўрмайди.

Лоренцо Валланинг ахлоқий қарашларига хулоса ясайдиган бўлсак, у одамлар аро бўладиган барча алоқалар ва муносабатларда манфаатни четга суриб қўймайди, ҳатто Худога муносабатни ҳам ана шу манфаат билан боғлайди. Инсонларнинг бири-бирига бўлган муносабатида бир-биридан фойдаланиш мақсади ётади; манфаат, шахсий фаровонлик барча инсоний қилмишларни ҳаракатга келтирувчи кучдир. Бундан, шахсият ва ижтимоийлик бир-бири билан ажралмайдиган даражада боғлиқдир, деган фикр келиб чиқади. Валланинг бу ва бунга ўхшаш фикрлари кейинчалик Спиноза, Ҳоббс, Локк сингари маърифатпарварлар таълимотига туртки бўлди.

Уйғониш даври ахлоқшунослигида кейинги даврлар учун ҳам характерли бўлган икки йўналиш кўзга ташланади. Биринчиси — инсон табиати ибтидодан эзгу, иккинчиси — ибтидодан ёвуз, деган ғоя. Лекин иккала йўналиш ҳам, реал тажрибадаги инсон худбин мавжудот, деган фикрда тўхталади. Фарқ шундаки, биринчи йўналишдаги ахлоқшунослар худбинликни тарихий инроитдан, жамиятнинг оқилона ташкил этилмаганидан, тенгсизликдан келиб чиққан деб билсалар, иккинчи йўналишдагилар уни инсон табиатининг ихтиёри сифатида талқин этадилар. Ана шу йўналишлардан биринчисига мойилликни Лоренцо Валла қарашларида кўрган бўлсак, иккинчи йўналишнинг йирик вакили бошқа бир италиялик мутафаккир Никколло Макиавеллидир (1469-1527).

Макиавелли деганда, дарҳол хаёлимизга «макиавелличилик» ибораси келади. Маълумки, «макиавелличилик» деганда, ўз мақсадига эришиш йўлида (асосан сиёсат борасида) ҳар қандай ахлоқсизликдан ҳазар қилмайдиган ҳаракат тарзига даъват этувчи йўналиш тушунилади. «Мақсад воситасини оқлайди», деган тамойил бу йўналишнинг асосини ташкил этади; бундан ахлоқ ва сиёсат бир-бири билан чиқишмайди, деган хулоса келиб чиқади, Никколо Макиавелли илгари сурган ахлоқшунослик ва сиёсатшунослик борасидаги ғоялар бу йўналишнинг асоси сифатида қабул қилинади ҳамда неча асрлардан буён италиялик файласуф-ахлоқшунос кўпчиликка танқид объекти бўлиб келади. Хўш, ҳақиқатдан ҳам шундайми? Макиавеллининг ахлоқий қарашлари асосан унинг «Хукмдор» (1513) асарида ўз аксини топган. Унда мутафаккир саҳийлик ва тежамкорлик, шафқат ва

шафқатсизлик, муҳаббат ва нафрат сингари тушунчаларга батафсил тўхталлади. Лекин уларга файласуф Ўрта асрлардагига нисбатан янгича мазмун ва маъно беради. У шафқат ва шафқатсизлик ҳақида фикр юритиб, ҳукмдор фуқароларни маҳкам тутиб туриш йўлида ўзини шафқатсизликда айблашларидан кўрқмаслиги керак, дейди. Унинг бир қадар шафқатсизлиги тартибсизликларни келтириб чиқарадиган давомли шафқатсизликлардан афзалдир. Зеро, ўғрилиқ, қароқчилик, қотилликни туғдирадиган бундай тартибсизликлардан бутун аҳоли азият чекади. Бу фикрларни Макиавелли, айниқса, янги ҳукмдорларга нисбатан маъқул кўради. Унинг фикрига кўра, янги ҳукмдорни бошқа ҳукмдорларга нисбатан шафқатсизликда камроқ айблайдилар. Чунки янги давлатга жула кўп хавф-хатар таҳдиқ солади.

Макиавелли ҳукмдор ўз фуқароларининг кўпроқ меҳр-муҳаббатига эмас, кўрқувига эришиши кераклигини айтади: «... қайси бири яхши-халқнинг ҳукмдорни севганими ёки ундан кўрққаними? Айтишларича, бирваракайига ҳам кўрққани, ҳам севгани яхши; бироқ меҳр-муҳаббат кўрқув билан чиқиша олмайди, шу боис танлашга тўғри келганда, кўрқувни танлаган дуруст. Зотаян, одамлар ҳақида, умуман, ҳеч қачон миннатдор бўлмайдиган, беқарор мунофиқлик ва ёлгончиликка мойил, ўз фойдасини кўзлаб хатардан қочадиган жонзот дейиш мумкин: токи сен яхшилик қилиб турар экансан, улар бутун борлиги билан сенники, сен учун ҳамма нарчасидан, қони-жонидан ҳам, болачақасидан ҳам, бойлигидан ҳам кечилма тийёр, лекин ишнинг тушганда, шу заҳоти юзини буриб кетадилар... Бундан ташқари, одамлар ўзида меҳр-муҳаббат уйғотган кимсалардан кўра, кўрқув уйғотган кимсани хафа қилишдан кўпроқ тийинадилар».

Ҳукмдорнинг ўз сўзи устидан чиқиш-чиқмаслиги масаласида эса Макиавелли «ҳукмдор» рисоласининг XVIII бобида шундай дейди: «Тажрибадан шуни биламизки, бизнинг давримизгача улуғ ишларни амалга оширишга фақат берган сўзининг устидан чиқмасликка ва керак одамни лақиллатиб кетишга уринганларгина эришган; бундайлар охир-оқибатда ростгўйликка интилган ҳукмдорларга нисбатан жуда катта ютуқларни қўлга киритганлар. Шуни билиш керакки, душманга қарши икки йўл билан курашиш мумкин: бири — қонун йўли, иккинчиси — куч ишлатиш. Биринчиси — инсонга, иккинчиси — йиртқичга хос; аммо биринчиси етарли натижа бермаганлиги учун, кўпинча иккинчи йўлга мурожаат қилишга тўғри келади. Бундан чиқадиган хулоса шуки, ҳукмдор ҳам инсон, ҳам йиртқич табиатини ўзида мужас-

сам этмоги керак. Йиртқичлар орасида ҳукмдор иккитасига ўхшаш учун ҳаракат қилмоғи зарур: буларнинг бири – арслон, иккинчиси – тулки. Гап шундаки, оқил ҳукмдор ўз берган ваъдасини бажаришга доим ҳам интилиши шарт эмас. Чунки одамлар ўлиб-тиришиб ваъдани бажариш учун уринишга арзитайди, уларнинг ўзлари ваъдаларида турмайди. Ваъдани бузиш учун эса баҳона доимо топилади. Қанчадан-қанча тинчлик шартномалари, қанчадан-қанча келишувлар ҳукмдорлар сўзларининг устидан чиқмаганлари учун амалга ошмай қолган. Бунда кимда-ким тулкилик қилган бўлса, ўша ютиб кетган. Лекин ёлгонни ҳам эплаш керак, қотириб қўйини лозим: чув тушадиган одам эса доимо топилади.»

Дарҳақиқат, юзаки қараганда, Макиавеллининг бу фикрлари ахлоқийлик нуқтаи назаридан ҳеч бир мезонга тўғри келмайдигандек кўринади. Аслида эса ундай эмас. Буни англаш учун куйидаги омилларни назарда тутмоқ лозим. Биринчидан, мугафакккир ўз Ватани Италияни озод ва бирлашган ҳолда кўришни истайди. Бу эзгу йўлда ватан душманларини алдаш, уларга берган сўзининг устидан чиқмаслик озодлик ва бирликка олиб келадиган восита сифатида намоён бўлади, яъни эзгулик ҳамда улугвор орзулар тантанаси йўлида хизмат қилади. Иккинчидан, жуда кўп ўринда Макиавелли «Янги ҳукмдор» иборасини ишлатади. Янги ҳукмдор, тўғрироғи янги найдо бўлган давлат ҳукмдори қувлик ва қаттиққўллик сиёсатини олиб бормаса, давлатни ҳам, мамлакатни ҳам, мустақилликни ҳам сақлаб қололмайди; яъни ўтиш ёки тикланиш давридаги турли хил ички ҳамда ташқи ифвогарликлару қийинчиликларни фақат тулкининг тadbиркорлиги-ю, арслоннинг ҳамласи билан енгиб чиқиб кета олиш мумкин. Учинчидан, Макиавелли фикр юритаётганда, Оврўпода янги вужудга келган миллий давлатни назарда тутди. Унинг танқидчилари эса кўп ҳоларда, аллақачон ўтиш ёки тикланиш даврини бошидан кечирган, ўн йиллар, хатто юз йиллар мобайнида ўзига хос муҳим демократик йўналишни ишлаб чиққан ва аҳолиси шу йўналишга онгли равишда муносабатда бўла олиш даражасига кўтарилган мамлакатларнинг сиёсий арбоблари, файласуфларидир. Макиавелли таълимотини эса юқоридаги ҳар учала ҳолатда ҳам Италия тарихидан ажратиб олиб таҳлил этиш мумкин эмас. Тўртинчидан, Макиавелли барча машҳур ҳукмдорлар тутган йўлни, ҳукмронлик сирларини шафқатсиз тарзда авра-астаригача очиб ташлайди. Бундай «сурбетлик» шундай йўлни босиб ўтган, лекин ўзини бунақа йўлга алоқаси йўқдек кўрсатмоқни истаган сиёсий арбобларнинг

ғашини келтиради —уларга ўзи учун ҳозирда ёқимсиз бўлган ҳолатларни эслатади. Бешинчидан, шуни доим ёдга тутиш керакки, барча ахлоқшунослар ичида фақат Макиавеллигина давлат раҳбарини алоҳида, бошқалардан тубдан фарқ қиладиган ахлоқий тип сифатида олади. Макиавелли танқидчиларининг ва бошқа кўпгина ахлоқшуносларнинг хатоси шундаки, улар ҳукмдор ахлоқини оддий ахлоқий тамойилларга нисбат берган ҳолда баҳолашга уринадилар. Макиавелли эса ҳукмдор ахлоқини мавжуд ижтимоий шароитдан, унинг жамиятда ва миллат тарққиётида эгаллаган реал, истисноли ўрнидан келиб чиқиб талқин этади. Файласуф бунга дабдурустдан эришган эмас. У тарихий воқеалар ва далилларни билган ҳамда уларни илмий таҳлил этган, «Флоренция тарихи» деган фундаментал асар yaratgan улкан тарихшунос олим. У тарихий тажрибага суяниб шундай хулосага келади. Шу боис Макиавелли номини сиёсатда ахлоқсизликни тарғиб этувчи, демократиянинг душмани каби сифатлашлар билан «безаш» илмдан кўра, эҳгироснинг, сохта демократчиликнинг мевасидир. Аслида эса ҳақиқий дошмананд, ҳар жиҳатдан кучли, маърифатли, умумлаштирувчи фалсафий иқтидорга эга ҳукмдоргина Макиавелли таърифига жонли мисол бўла олади. Масалага еттинчи осмондан эмас, реал ҳаётдан туриб ёндошилса, буни англаш қийин эмас.

Мана, тарихимиздан бир мисол. Соҳибқирон Амир Темур ўгли Мироншоҳ ва унинг аъёнларини ўзларига ишониб топширилган ҳудудни бошқаришда адолатсизликка йўл қўйгани, кайфу сафога берилиб, раийятга жабр қилгани учун шафқатсизларча жазолайди: барча аъёнлар ўлимга ҳукм этилади. Мироншоҳ эса отасининг пири Саййид Барака маслаҳати туфайлигина ўлимдан сақланиб қолади ва сазоёи қилинади. Кўллари боғлиқ, тиз чўктирилган Мироншоҳнинг кузи олдида барча аъёнлари бўғизланади, махсус ўрнатилган тарновдан оқиб турган қон Мироншоҳнинг ёдида умрбол қолади — бу ҳам ўлимга тенг бир руҳий изтироб эди. Бу жазо, ҳақиқатдан ҳам шафқатсизлик. Бироқ, ўн беш-йигирма одамнинг ўлими ва шаҳоданинг руҳий изтироблари эвазига Мироншоҳ тасарруфидаги Эрон, Озарбойжон, Арран сингари кўплаб ўлкаларни ўз ичига олган улкан бир ҳудуддаги миллионлаб аҳоли амалдор ҳамда сипоҳийларнинг бош-бошдоқлигидан, ўз фуқаролик ҳуқуқларига тажовузидан қўтилади, яъни, Амир Темурнинг шафқатсиз деган ном олишдан кўркмай, ота эмас, ҳукмдор сифатида иш қўриши туфайли адолат ўрнатилди: кичик шафқатсизлик улкан шафқатга айланди.

Энди давлат бошлигининг ўз сўзи устидан чиқиш-чиқмаслигини ахлоқий баҳолаш борасида замонавий бир мисол келтирамиз. Шўролар Иттифоқи эндигина тарқалган ва давлатлараро МДХ ташкилоти тузилаётган пайтда ўтказилган матбуот конференциясида мухбирлардан бири Ўзбекистон ва Украинада фуқаролик мақоми қандай бўлади, МДХ таркибидаги бошқа давлатлар фуқаролари бу икккала давлатнинг ҳам фуқаролари ҳисобланадими-йўқми, деган мазмунда савол берди. Савол моҳиятан ифвогарона эди. Чунки МДХ давлатларидан бирортаси ўша пайтда бу масалани кун тартибига қўймоқчи эмасди, ҳаммаси ҳозирча фақат қоғоздагина бўлган мустақиллигини мустаҳкамлашга интиларди. Лекин, айни пайтда, бу саволга қайси давлат раҳбари салбий жавоб брса, ўша давлатда русийзабон аҳолининг жунбушга келиши, маълум тартибсизликлар рўй бериши, бундан мамлакат маънавий ва моддий зарар кўриши шубҳасиз эди. Зеро, бу давлатлардаги мудофаа, ҳарбий саноат, оғир саноат, рангли металлургия ва бонқа муҳим соҳалар асосан мустамлакачилик даъволаридан воз кечишни истамаган русийзабон кишилар қўлида бўлиб, илк ўтиш даврининг демократия ниқоби остидаги бош-бошдоқликлари натижасида улар муайян мамлакат мустақиллигига сезиларли зарба бера олишга қодир эдилар. Агар жавоб ижобий бўлса, ўша раҳбар давлатидаги аҳолининг бу қисми ифвогарлик учун баҳона тополмасди ва газабини бирқанча вақт босиб туришга мажбур бўларди. Энг муҳими, ана шу фурсат эди. Бироқ, мамлакатдаги мустақилликдан маст ёшлар, миллий партиялар, муҳолифатдаги кучлар бу давлат бошлигини моҳиятан миллий мустақилликка қарши раҳбар сифатида баҳоладилар. Икки давлат раҳбари олдида ана шундай муҳим танлов турарди. Ўзбекистон давлати раҳбари, барча МДХ давлатлари фуқаролари Ўзбекистон фуқаролари бўла олади, деб, Украина раҳбари эса, аксинча, бундай бўлиши қатъиян мумкин эмас, деб жавоб берди. Ўша матбуот конференциясидан, Украина давлати раҳбари зимдан олқиш олиб, Ўзбекистон раҳбари эса истеҳзоли жилмайишлар остида чиқиб кетди. Орадан сал ўтмай, Ўзбекистондаги русийзабон ҳарбийлар ва мутахассислар баҳона тополмай, тинчиб қолдилар, тез орада Россияга олиб ўтиб кетиладиган ҳарбий техника ҳақидаги шов-шувлар ҳам секин-аста тўхтади. Украинада эса, русийзабон аҳолининг норозиликлари бошланди, «рус ватанпарварлари» томонидан юзлаб ҳарбий техника воситалари, хусусан, янги жанговар ҳаво кемалари ҳам Россияга олиб ўтилди... Орадан бир неча йил ўтгач, мазкур масала реал кун

тартибига қўйилди: Россия давлати ўз мақеини Марказий Осиё мамлакатлари ичкарасида мустақамлаш ва, керак бўлганда, уларнинг ички ишларига аралашиш учун замин тайёрлаш мақсадида иккиёқлама фуқаролик борасида ташаббус билан чиқди. Шунда Ўзбекистон давлати раҳбари оқилона ва аниқ жавоб берди: Ўзбекистон демократик ва ҳуқуқий йўналишдаги давлат, унда барча миллатлар тенг ҳуқуққа эга. Шу боис рус миллатига мансуб аҳолига иккиёқлама фуқаролик тадбиқ этилса, бошқа миллат вакилларига ҳам шундай ҳуқуқ берилиши керак, масалан, корейсларга, украинларга, юнонларга, қозоқларга, тожикларга ва ҳоказо. Акс ҳолда, Ўзбекистон Республикаси Конституциясида белгилаб қўйилган миллатлараро тенгҳуқуқлилик тамойили бузилади. Айни пайтда, бундай кенг миқёсли иккиёқлама фуқароликнинг, муайян фавқулудда ҳодисалар юзга келганда, Ўзбекистон давлати хавфсизлигига, хатто мустақиллигига хатар туғдириши ҳеч кимга сир эмас. Бундай жавобга Марказий Осиё давлатларининг ҳаммасига ўз таъсирини ўтказиб келган Россия давлати ҳеч нима дея олмади: унинг рўпарасида ҳам иқтисодий, ҳам сиёсий, ҳам ҳарбий жиҳатдан ўзига яраша қудратли давлат турарди. Бундан ташқари, Ўзбекистон давлати раҳбарига ҳеч ким, бундан бир неча йил аввалги гапингиз бошқача эдик-ку, дея олмади ва дея олмасди ҳам. Чунки фикр, умуман олганда, беқарорлик хусусиятига эга; фикр беқарорлиги – ўзгарувчанлиги тараққиёт гарови, фикр барқарорлиги, фикрнинг қотиб қолиши инсониятни таназзулга, хатто, умуман, биологик тур сифатида йўқ бўлиб кетишига ҳам олиб келиши мумкин. Бу инсониятнинг минг йиллар мобайнидаги тарихий тажрибасидан чиқарилган фалсафий хулосага ҳеч ким қарши туролмайди.

Шундай қилиб, муҳим бир халқаро масалада Ўзбекистон давлати тўла ютиб чиқди: бир томондан, Украина сингари ҳам моддий, ҳам маънавий зарар кўрмади, иккинчи томондан, жуда катта халқаро обрўга мушарраф бўлди. Лекин бу қувонарди ҳол, маънавий лаззат, Ўзбекистон давлати раҳбарининг руҳий изтироблари, таъна-дашномларга сабр-тоқат билан чидаши натижасида, фидойилиги туфайли рўй берди. Ўзбекистон давлати раҳбари ўзига шафқатсизлик қилиб, миллатга, Ватанга шафқат қилди, Лоренцо Валла айтганидек, кичик лаззатдан кечииб, вақтинчалик изтироб эвазига катта лаззатга ноил бўлди.

Яна шунини таъкидлаш жоизки, Макиавелли қаттиқ қўллик. сўзининг устидан чиқмаслик сингари хатти-ҳаракатларни фақат умумдавлат, умуммиллат нуқтаи назаридан келиб чиқиб амалга

оширилсагина маъкуллайди, ҳукмдорнинг босиқ бўлишини, ҳадеб жазолашга интилмаслиги кераклигини айтади; ўз халқида нафрат ва ҳазар ҳиссини уйғотган ҳукмдорнинг ахволига вой эканини таъкидлайди. Мутафаккир, ана шундай оқил, моҳир ҳукмдорларга эга мамлакат ўз озодлигини қўлдан бермайди, деб ҳисоблайди. Умуман, шуни таъкидлаш керакки, Макиавелли учун энг муҳими — озодлик, озод Италия, озод жамият, шахс эркинлиги, фаолият эркинлиги каби тушунчалар унинг учун энг асосий тушунчалардир. Айни пайтда, одамлардан насронийлик талаб қиладиган бўйсуниб, сабр-тоқат, ҳамма нарсага шукур қилиш сингари ахлоқий тамойилларни қўрқмай қаттиқ танқид остига олади. У Италия озодлигини икки нарса емирганлигини айтади: бири — миллатни бўшаштириб — ожизлаштириб юборган насронийликнинг хулқий-ахлоқий тамойиллари бўлса, иккинчиси — ҳар қандай республикачилик ва ҳар қандай озодликнинг душмани бўлган, қудратли Румо салтанати эди.

Хулоса қилиб шуни айтишимиз мумкинки, Макиавелли ўз асарларида хусусан, «ҳукмдор» рисоласида илгари сурган ахлоқий таълимот, давлат раҳбари ахлоқий фаолиятидаги фазилат ва иллатнинг ўзаро алоқаси, бир-бирига ўтиб туриши, баъзан эса, бири иккинчисини келтириб чиқариши ҳақидаги янгича фикрлари ҳалигача ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ.

Уйғониш даври ахлоқий таълимотлари ахлоқшунослик тарихида, шубҳасиз, олға ташланган қадам бўлди. Зеро бу давр мутафаккирлари Қадимги дунё ахлоқшунослари илгари сурган назария ва ғояларни ўрта асрлар мусулмон Шарқи ахлоқшунослари тафаккури призмасидан ўтказиб, хулосалар чиқаришга интилди, муайян маънода уларни Оврўпо ахлоқ илмида синтезлаштириш жараёнини бошлаб бердилар.

2. Тарихда олмон мумтоз фалсафаси деб ном олган тафаккур ўзининг миқёсийлиги ва теранлиги билан ҳануз фикрловчи кишиларни ҳайратта солади. Олмон мумтоз файласуфлари инглиз, француз файласуфларидан фарқли ўлароқ, ўз асарларини кенг китобхон оммасига эмас, балки тор доирадаги ўқувчиларга, фалсафани мутахассислик деб билган олимларга ва талабаларга мўлжаллаб битганлар. Шу боис уларнинг кўпчилик китоблари, хусусан, ахлоқшуносликка оид асарлари ҳам қуруқ илмий академик тилда ёзилган ва тушунилиши оғир. Лекин улар ўз асарларида жаҳон фалсафий тафаккури XIX асрнинг биринчи ярмигача эришган барча ютуқларни илмий тизимларда умумлаштирганлари ва улардан ниҳоятда чуқур илмий хулосалар чиқарганликлари билан ажралиб турдилар.

Олмон мумтоз фалсафасининг асосчиси Иммануил Кант (1724-1804) ҳисобланади. Унинг «Ахлоқий метафизиканинг асослари» (1785), «Амалий ақлнинг танқиди» (1788) ва «Хулқлар метафизикаси» (1797) асарлари асосан ахлоқшунослик ва ахлоқий муаммоларга бағишланган.

Ахлоқшуносликни объектив қонунлар ҳақидаги фан сифатида, Кант, математика билан тенглаштиради: геометрик қатъий қоидаларни, инсон уларга ўзи тўла амал қилиш-қилмаслиги билан ҳисоблашмагани ҳолда шакллантиргани каби, ахлоқшунослик ҳам инсоннинг имкониятлари билан ҳисоблашмайдиган, балки нима ахлоқий эканлигини кўрсатадиган қоидалар тақдим этмоғи керак. Шу боис файласуф ҳуқуқ ва ахлоқ ҳақидаги фанларни ақлнинг шак келтириб бўлмайдиган ёки қатъи талабларга асосланган назариялар сифатида олиб қарайди. «Шундай қилиб, — дейди Кант, — амр (императив), бу шундай қоидаки, у ҳақдаги тасаввур субъектив тасодифий хатти-ҳаракатни зарурий қилиб қўяди...» Қатъий амр энг аввало, шунинг учун олий ва пировард ахлоқий қонунки, у инсонни фақат мақсад сифатида мавжуд деб ҳисоблайди ва инсонга восита деб қарашни, айниқса, ундан шунчаки восита тарзида фойдаланишни манъ этади. Бу олий ахлоқий тамойилга Кант бир неча мисоллар келтиради. Мана; улардан бири. Дейлик, мен бир ёққа кетаётган дўстимдан ҳеч кимнинг гувоҳлигисиз қанчадир пулни сақлаб бериш учун олиб қолдим. Бу ҳақда ўзимдан бошқа ҳеч ким ҳеч нарса билмайди. Дафъатан дўстим хорижда вафот этади. Хўш, мен унинг пулини ўзимда олиб қолишим мумкинми? Бу саволга йўқ деб жавоб бериш учун Кант қатъи амрга мурожаат қилади; пулни ўзида олиб қолиши, агар биз бу қоидага умумийлик шаклини берадиган бўлсак, унда бошқа ҳеч ким ўз пулини бировга ишониб қолдирмайди, деган гапни англатади. Чунки бу ҳолатда ҳар бир киши қарзга берилган пул баъзи шароитда йўқолиб кетиши мумкинлигини билган бўлади. Шундай қилиб, Кант назарида, ахлоқийлик моҳият эътибори ила инсоннинг кундалик майда ташвишларидан юксакка, улуғворликка, илоҳийликка кўтарилишидир. Ахлоқ худбинлик манфаатларига амал қилишдан бурчни англашга ўтишдир. Инсон доимо ўз шахсий бахтига йўналтирилган майллари натижасида қатъи амр билан қарама-қарши келиб қолиши мумкин. Шу жиҳатдан инсон доимо бурч билан майл ораллиғида туради. У ихтиёр туфайли айнан ана шу ўз бурчини бажаришига эркин қарор қилади, яъни қатъий амрга бўйсунди ва фақат мана шу доирадагина ўз майл-

ларита эрк беради. Қатъи амрга амал қилиш имконини амалий ақлнинг «сен қила оласан, чунки қилишинг керак», деган қонуни беради. Ахлоқий эътиқод қандайдир ички зўрликка асосланган тизим сифатида иш кўради, усиз инсон ўзини кўзгуда кўрса даҳшатдан сапчиб тушади. «Ҳакам инсоннинг ичида» ва ахлоқий қарор пировард натижада ҳар бир одам учун ўз-ўзини суд қилиш демакдир. Зеро инсон, у ёки бу муҳим қарорни қабул қилар экан, ташқи тартиблар (амал, бойлик в.х.) эмас, балки фақат бурч амри нуқтаи назаридан иш тутмоғи лозим. Бунинг акси рўй бермаслиги инсонга ўзини-ўзи назорат қилсин деб ажойиб назоратчи – виждон берилган. Виждон инсоннинг иккига бўлиниб яшашига чек қўяди: ҳаммасини тўғри тушунган ҳолда нотўғри хатти-ҳаракат қилиши мумкин эмас. Виждон билан беркинмачоқ ўйнаб бўлмайди, уни айтганингга қўндира олмайсан. Уни уқлатиб қўйиш ҳам мумкин эмас, эртами-кечми уйғонади-да, қилмишинга жавоб беришга мажбур этади. Буюк муғафаккирнинг ахлоқшунослигини маълум маънода бурч ҳақидаги таълимот ҳам дейиш мумкин. У бурчнинг икки хили борлигини таъкидлайди: ҳуқуқий бурч ва ахлоқий бурч. ҳуқуқий бурчни бажариш учун ташқаридан мажбур этилса, ахлоқий бурч аксинча, фазилатга, яъни ички ҳодисага ихтиёр эркинлигига боғлиқ. Шу боис инсонни ахлоқий бурчга мувофиқ хатти-ҳаракат қилиш қобилиятини Кант фазилат деб атайди.

Ахлоқий бурчнинг ўзини ҳам файласуф иккига бўлади: инсоннинг ўз олдидаги бурчи ва бошқаларга нисбатан, уларнинг айбдорлиги ёки ҳурматга муносибликларига қаратилган бурч. ўзига нисбатан бурч, аввало, инсондан ўз-ўзига ҳурматни талаб этади. Унинг зидди – ўз ҳаётига қасд қилиш, соғлигига путур етказиш, ёлғончилик, очкўзлик ва сохта итоаткорлик-хушомадгўйлик. Ўзгаларга нисбатан бурч эса, аввало, бошқа одамларни ҳурмат қилишни талаб этади. У – Кант, «дунёнинг буюк ахлоқий безаги», деб атаган ҳайр-эҳсонда, миннатдорчиликда, қувончу ғамни баҳам кўришда, умуман, инсонга муҳаббатда акс этади. Уларнинг зидди – манманлик, дилозорлик, ҳасад, кўрнамаклик ва ичқоралик. Хатти-ҳаракатнинг мақсади ҳам, унинг самараси ҳам эмас, балки унинг нияти, яъни ахлоқий амрга мувофиқлиги ахлоқий ҳисобланади. Ана шу мезон, ахлоқий бурч инсондан хатти-ҳаракатнинг эзгу ихтиёр билан қилинишини талаб этади. «Бирор ерда, бу дунёда ҳам, хатто ундан ташқарида ҳам, фақат биргина эзгу ихтиёрдан бошқа нарсени чекланмаган даражадаги эзгулик дейиш мумкинлигини ҳаёлга келтириб бўлмайди,» – дейди Кант. Эзгу их-

тиёр ҳаракатни ташқи шарт-шароит ва манфаатни ҳисобга олмасдан баҳолайди, зеро бурчнинг мазмуни биз интилаётган бахтда эмас, балки бахтли бўлишга лойиқлигимиздadir. «Шу боис, — дейди файласуф, — ахлоқ, сирасини айтганда, ўзимизни қандай тарзда бахтли қилишимиз мумкинлиги ҳақида эмас, балки ўзимиз қандай қилиб бахтга муносиб бўлишимиз тўғрисидаги таълимотдир.»

Шуни ҳам таъкидлаш ўринлики, Кант ихтиёр муаммосига диний-насроний нуқтаи назардан ёндошади: даставвал у ёвуз ихтиёр тарзида юзага чиқади. Ёвуз ихтиёр инсон табиатидаги бурч талабини ҳаракат қoидасига айланишига қарши турадиган майлдир. Ана шунинг учун ҳам ўз-ўзини билиш ва ақлга асосланган эзгу ихтиёр зарур. Одамлар ана шу эзгу ихтиёр асосида бир-бирларига муносабат қилишлари керак. Бу муносабатдаги мажбуриятларнинг иккитасини Кант энг муҳим деб ҳисоблайди. Булар — муҳаббат ва ҳурмат. «Ҳар бир кишининг бурчи, — деб ёзади Кант, — хайрли ишлар қилишидан, яъни бирор бир мукофотга умид боғламасдан, имкон қадар одамларга ёрдам беришидан ва уларнинг бахтли бўлишга кўмаклашувидан иборатдир.» Мутафаккир инсонпарварликни энг муҳим фазилат, инсонни севмакликни асосий иллат деб ҳисоблайди. Шунингдек, Кант адолат, ростгўйлик, дўстлик сингари тушунчаларга ҳам бафуржа тўхталади.

Кант ахлоқшунослигининг чўққиси — абадий тинчлик гоёси: «ҳеч қандай урушга йўл йўқ; на мен билан сенинг орангдаги табиий ҳолатдаги урушга, на орамиздаги давлатлар сифатидаги урушга йўл йўқ... уруш ҳар ким ўз ҳуқуқини қўлга киритиши учун зарур бўлган усул эмас.» Айни пайтда, инсоният учун ахлоқий комилликка эришувнинг фаол воситасини мутафаккир маърифатда кўради. Маърифат учун эса фақат эркинлик, эркинлик бўлганда ҳам жуда зарарсиз, ҳар бир ҳолатда ўз ақлидан ошкора фойдаланадиган эркинлик зарур. Эркин, ҳайратланиб, ихлос билан яшаш лозим. Кант ахлоқшунос сифатида ҳам шундай яшаб ўтди: «Икки нарса ҳақида қанча кўп, қанча узоқ ўйлаганинг сари қалбинг тобора янги, тобора кучайиб борувчи ҳайрат ва ихлос билан тўлиб тошаверади, булар — бошим устидаги юлдузли осмон ва менинг ботинимдаги ахлоқий қонун.»

Бу даврнинг машҳур ахлоқшуносларидан яна бири буюк мутафаккир Георг Вильҳелм Фридрих Ҳегелдир (1770-1831). Унинг ахлоқий қарашлари «Илмга ишонч» (1802), «Руҳ феноменологияси» (1807), «Фалсафий фанлар қомуси» (1817), «Ҳуқуқ фалсафаси» (1821) сингари асарларида акс этган. Ҳегель ах-

лоқшунослигининг ўзига хос хусусияти, энг аввало, шундаки, у хулқийлик билан ахлоқийликни икки хил тушунча сифатида тақдим этади. «Хуқуқ фалсафаси» асариди у шундай деб ёзали: «Одатда аҳамиятига кўра, бир хил деб ҳисобланадиган хулқийлик ва ахлоқийлик бу ерда бир-биридан жиддий фарқ қиладиган маъноларда олинади.» Ҳегель ўзининг мураккаб фалсафий тизимидан келиб чиқиб, хулқийликка шундай таъриф беради: «Хулқийлик нуқтаи назари эркининг нафақат ўзида, балки ўзи учун ҳам чексиз бўлган даражадаги нуқтаи назардир. Бу ихтиёр рефлекцияси ўзида ва унинг ўзи учун ҳақиқий айнанлиги ўзида-борлиқлигига ҳамда бевоситалигига ва унда ривожланаётган муайянликларга қарама-қарши қиёфани субъект сифатида белгилайди.» Содда қилиб айтадиган бўлсак, Ҳегель тушунчасидаги хулқийлик доираси инсонлардаги шахсий ва хусусий ўзаро муносабатларни, субъектив фикрдаги мажбуриликни, идеални, ижтимоий-тарихий ҳодисаларга нисбатан танқидий кайфиятларни ўз ичига олади.

Ахлоқийликни эса Ҳегель мана бундай таърифлайди: «Ахлоқийлик худди ахлоқий борлиқда ўзининг ўзида ва ўзи учун ҳақиқий асосига ва ҳаракатга келтирадиган мақсадига эга бўлган ўзини англаш каби, ўзидаги ўзини англашда ўз билимига, ихтиёрига, бу ихтиёرنинг ҳаракат қилиши орқали ўз воқелигига эга жонли эзгулик каби, эркинлик ғоясидир; ахлоқийлик ўзини англашнинг мавжуд дунёси ва табиийяти бўлган эркинлик тушунчасидир... Умуман олганда, ахлоқийликда ҳам объектив, ҳам субъектив жиҳатлар бор, бироқ, улар ахлоқийлик шаклининг моҳияти холос. Эзгулик — бу ерда субстанция, яъни, объективликнинг субъективлик билан тўлдирилишидир.» Ҳегель ахлоқийлик деганда, одамнинг тарихан ахлоқдан олдин пайдо бўлган урф-одатлар ва расм-русумларга, иккинчи томондан, давлат, табақалар, оила олдидидаги ахлоқ билан боғлиқ муайян мажбуриятига муносабатини назарда тутди.

Ҳегель хулқийликка қасд ва айб, ният ва эзгулик, эзгулик ва виждон жуфтлик тушунчаларини киритади; ахлоқийликка эса оила, фуқаролар жамияти, давлат тушунчаларини тааллуқли деб билади ва уларни батафсил таҳлил этади. Эзгулик — эрк даражасига кўтарилган ихтиёр; амалга оширилган эркинлик, оламнинг мутлақ сўнгги мақсади. Ёвузлик — зарурият, бироқ у рўй бермаслиги керак. Ахлоқий бўлиш ёвузликнинг зиддига етишиш, акс ҳолда эса эзгулик жўн табиий ҳолатдир. Агар ёвуз қилмишдан қандайдир яхлитликнинг жиҳати сифатидаги ижобий томонни топиб, уни эзгулик деб талқин этилса, у қисман

Ўзига, қисман бошқаларга қилинган мунофиқликдир. Виждон эса муқаддас, қўл етмас нарса, инсоннинг ўз-ўзига пок ишончи; у эзгуликни билишдир.

Ахлоқийлик борасида Ҳегель қониқиш тушунчасини ўртага ташлайди. Бу борада файласуф қуйидагича фикрлайди. Ҳатто арзимас бир фаолиятдан қониқишим шундай бўладикки, мен ўз рўпарамда тураман; ана шу менга қониқиш беради. Мен ўзимда оламни ҳис қиламан. Инсон ниманики бажарса, ҳаммасида иштирок этади, зеро ихтиёр эркинлиги ҳам ана шундан иборатдир. Инсон, аввало, ўз мақсадидан қониқиши керак, ўшанда унинг амалга ошуvidан ҳам қониқиш ҳосил қилади. Оқил одам, аввало, ўзини қониқтириши керак, кўп ҳолларда айнан шунинг учун ҳаракат қилади, у ўз тушунчасини, ўзидаги ғоясини қониқтиради бошқаларникини эмас, бошқалар қониқиши ҳам, қониқмаслиги ҳам мумкин, у ўз тушунчасини, ўз ақлини талбиқ этиши лозим. Инсон манфаатдан маҳрум бўлсин, деган талаб бўлмағур гап. Улуғ одамлар кўпинча ўзларини ўзлари қониқтирганлар, агар улар бу ҳақда аввал бошқалардан сўраганларида эди, уларнинг ишлари, шубҳасиз, арзимас нарса бўларди.

Ҳегель муҳаббат, никоҳ, оила, фуқаролар жамияти ва давлат ҳақида ҳам ўзига хос фикрлар баён қилади. Севгини файласуф бошқа билан бирлашишни англаб етиш, ўзининг бошқа билан, бошқанинг ўзи билан бирлашишини билиш орқали ўздан кечиш тарзида талқин этади. Севги – ҳиссиёт, бошқача қилиб айтганда, шаклга тушган табиийятдаги ахлоқийлик; давлатда севги бўлмайди, унда бирлик қонун сифатида англонади.

Хуллас, Ҳегель ҳам Кант каби инсонга ниҳоятда катта масъулият юклайди. Унинг ҳулосаси қатъий: «Қонун ҳаракат қилмайди, фақат инсон ҳаракат қилади.»

Олмон мумтоз ахлоқшунослигида бизга русча матнлар орқали Людвиг Фейербах номи билан таниш бўлган Лудвиг Фойербаҳнинг (1804-1872) қарашлари ўзига хос ўрин эгаллайди.

Фойербах янги фалсафани яратиш кераклиги ҳақидаги ғояни илгари суради; бу фалсафасининг марказида табиатдан узилмаган инсон туради. Шунинг учун уни фалсафийлаштирилган инсоншунослик ҳам дейиш мумкин. «Ҳақиқий фалсафа, – деб ёзди Фойербах, – китоб ёзишдан эмас, одамларни яратишдан иборат... Янги фалсафанинг илдизи муҳаббатнинг ҳақиқийлигида». Бу фикрлардан келиб чиқиб, шунини айтишимиз мумкинки, Фойербах фалсафаси, маълум маънода, ахлоқшуносликка бориб тақалади. Ахлоқ масалалари, айниқса, унинг «ўлмаслик ҳақидаги масалага инсоншунослик (антрополо-

логик) нуқтаи назардан қараш» (1846-1866), «Спиритуалчилик ва моддиятчилик ҳамда ихтиёр эркинлигига улар муносабатининг ўзига хослиги ҳақида» (1863-1866), «Эвдеймончилик» (1867-1869) деган асарларида, кундалик ва хатларида кўтарилган. Файласуфнинг ўзидан аввалги мумтозчилардан яна бир фарқи шундаки, у муаммоларга моддиятчилик нуқтаи назаридан ёндошади ва ақлни эмас, ҳиссиётни биринчи ўринга қўяди. Унинг ахлоқий таълимоти асосан ихтиёр эркинлиги ва бахт тушунчасига йўналтирилган.

Фойербах таъбирига кўра, инсоннинг моҳияти хаёлий мавҳумот, «руҳ» эмас, балки ҳиссиётдир, бас, шундай экан, шу тамойилга қарши бўлган барча фалсафа барча дин нафақат моҳиятан хато, хатто зарарлидир. Агар одамларни яхшилашни истасангиз, уларни бахтли қилинг; агар уларни бахтли қилишни истасангиз, барча бахту қувончлар манбаи бўлмиш ҳисларга мурожаат қилинг. Инсоннинг мавжудлиги ҳиссиёт билан боғлиқ. Тўғри, ҳайвонларда ҳам ҳиссиёт бор. Лекин уларнинг ҳиссиёти, сезгилари чекланган, яъни, бир сезги аъзоси кучли, бошқалари заиф, кучлиси ҳам фақат ҳис этилгувчи муайян – у ёки бу нарсага қаратилган. Инсон эса барча ҳис этиладиган нарса-ҳодисалар, олам, чексизлик билан боғлиқ ва унинг ҳиссиётлилиги, энг аввало, бошқа инсонни ҳис этишдан иборат. Айни пайтда, инсонга, ҳайвондан фарқли ўлароқ, танлов ихтиёри, ихтиёр эркинлиги берилган. Ҳиссиётли инсон бу ерда хоҳловчи, интилувчи, ихтиёр билдирувчи сифатида намён бўлади. Лекин шунчаки ўз-ўзича, «соф», ўзининг жисмоний, моддий ташувчисидан ҳоли, вужудсиз, ҳаётсиз ихтиёр – ҳеч нарса эмас. Ихтиёрнинг ташувчиси ёки эгаси умуман инсон эмас, балки муайян, тирик, ўзига хос одам. Зеро ихтиёр-хоҳловчи инсондир. Ўзгармас, замондан ташқаридаги ихтиёрнинг бўлиши мумкин эмас, у – доимо мазмунли ихтиёр, нимагадир ихтиёр ҳаётнинг ҳар бир даври ўзи билан янги материал ва янги ихтиёр олиб келади. «Ихтиёр ҳақидаги тадқиқотимнинг асосий ғояси – ихтиёр ва бахтга интилишнинг бирлиги, – дейди мактубларидан бирида Фойербах, – «Мен хоҳлайман» дегани, мен бахтсиз бўлишни истамайман, яъни мен бахтли бўлишни хоҳлайман деган маънони билдиради.»

Дарҳақиқат, Фойербах таълимотида «ихтиёр» сўзи «бахтни ихтиёр қилиш» ибораси билан бир хил тушунилади. Бахт тушунчаси эса кўп маъноли, ҳар бир инсоннинг ўзига хослиги билан боғлиқ. Бахт ҳақидаги ва бахтга олиб борадиган воситалар тўғрисидаги алдамчи тасавурлар натижасида инсоннинг хоҳлагани – бахт деб

ўйлагани аслида уни бахтсизликка етаклаши ҳам мумкин. Лекин, ҳар кимнинг бахти ўзига хос бўлишига қарамай, барчаси интилиш ва эҳтиёж нуқтаи назаридан умумийликка эга. Файласуф, инсонни жиноятдан ахлоқ борасидаги «ақли» гаплар, эмас, балки бахт асраб қолади, дейди. Лекин у зодагонларга хос, дабдала бахтни эмас, оддий одамларнинг, кўпчиликнинг бахтини бажарилган ишдан кейин келадиган, зарур бўлган фаровонликдан лаззатланиш бахтини назарда тутати. Шу боис инсонни иллат ва жиноятдан йироқ тутиш учун, яъни, ахлоқни муомалага киритиш учун аввал унинг йўлидаги моддий тўсиқларни йўқотиш керак. Айни пайтда бошқаларнинг бахтсизлиги ҳисобига бахтга эришиш мумкин эмас. Меннинг олдида Сен йўқ экан, умуман, ахлоқнинг ўзи намоён бўлмади. Ахлоқ учун камида икки киши керак; Сенсиз Меннинг бахтга эришуви мумкин эмас. Ахлоқ инсонга ўзини-ўзи чеклашни, сабр-қаноатни тақозо этади. Ана шу чеклаш, сабр-қаноат ҳам бахт; ҳақиқий оила бошлиғи, ахлоқли ота, ўзи кўчада лаззатли таом тановул қилгани ҳолда, хотин, бола-чақасини оч қолдиришини ўзи учун кулфат деб билади, унинг ўрнига оиласи билан оддий нончойни баҳам кўришдан бахт ҳиссини туяди. Қаерда бўлмасин, ёвузликни йўқотиш учун бошқа одамларнинг бахти ва бахтсизлигида амалий иштирок этиш бахтлилар билан бахтли, бахтсизлар билан бахтсиз бўлиш – мана, сизга ягона ахлоқ, дейди мутафаккир. Инсоннинг ўзига муносабати бошқаларга нисбатан билвосита мажбурият деб эътироф этилгандагина ахлоқий қимматга эга бўлади: менинг оилам, жамиятим, халқим, Ватаним олдида мажбуриятим бўлгани; шунгина ўзимга нисбатан мажбуриятлиман, Яхши ва ахлоқий дегани бир хил. Бироқ фақат кимки бошқалар учун яхши ҳисоблансагина, ўша яхши одам.

Файласуф бахтга интилишнинг виждон билан уйғунлиги тўғрисида ҳам батафсил тўхталади, унинг фикрига кўра, виждон, бу – Мендаги бошқа Мен, мени ўзига нисбатан ёмонликдан тийиб турадиган ёки ёмонлик қилиб бўлгач, азоб берадиган, таъқиб этадиган, тасаввуримдаги бошқанинг қиёфаси, тимсоли. Бошқанинг қиёфаси менинг ўзимни англашим билан шу қадар боғланиб-чирмашиб кетганки, мен уйим бўлмиш ўз Менимнинг энг яширин, энг сирли бурчакларида ҳам ундан қочиб, паноҳ топа олмайман; ўзимдан ташқарида бошқа одам мавжудлигини унутолмайман. Демак, мен ёвузлик қилдим, бунга гувоҳ бўлган одам – ёвузлитим қурбони, бошқа ҳеч ким ҳеч нарса билмайди. Шунга қарамай, менинг шеригим бор, ўзимда мени сотиши мумкин бўлган, айбловчи гувоҳ бор, бу – виждон. Бироқ, ҳаракат олдида ёки хатти-ҳаракат пайтида у ё жим туради ёки

овози шу қадар заиф ва секин бўладики, хатти-ҳаракат қилувчи унга қулоқ солмайди.

Фойербах таълимотини баъзилар муҳаббат ахлоқшунослиги деб ҳам аташади. Бу бежиз эмас. У ҳаёт муҳаббатдан иборат, ўз, хусусий Менининг қобигида худбинларча бурканиб ётганидан кўра, жуда ҳам арзимас, гоят номуносиб нарсани севган авло. Зеро фақат битта ёвузлик мавжуд. У ҳам бўлса — худбинлик, фақат битта эзгулик бор, у ҳам бўлса — муҳаббат. Инсонни билиш учун уни севиш керак. Фойербахни том маънода даҳрий дейиш ножоиз. Тўғри у Худони тан олмайди, черковдан нафратланади, лекин одамга сифинишни таклиф этади. «Исо, — деб ёзади файласуф, — одам эди, ҳаммага ўхшаган одам. Исога эътиқод инсонга эътиқоддир... Инсон инсон учун Худо... инсонга муҳаббат инсоннинг энг олий, энг биринчи қонуни бўлиши керак.» Шу боис Фойербахга замондош файласуфлардан бири Штирнер; «Фойербах динни ахлоқшуносликка, ахлоқшуносликни динга айлантириб юборади», деганида маълум маънода ҳақ эди.

Аввалги адабиётларда, кўпинча Фойербахнинг инсонга муносабати танқид қилинади. Бунда Маркс ва Энгельснинг фикрларига суянилади: гўё буюк файласуф инсонни ўз замонидан, ижтимоий муаммолардан ташқарида таҳлил этади. Аслида гап бунда эмас. Фойербах инсонни синфийликдан юқори турувчи умуминсоний қадрият сифатида олиб қарайди, уни инқилобий зўравонликка чақирмайди, уни ўзига хос тарзда илоҳийлаштиради.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, олмон мумтоз ахлоқшунослари инсоният жамияти тараққиётига, унинг ахлоқий юксалишига, шубҳасиз, қиёслаб бўлмайдиган даражада улкан хисса қўшдилар. Лекин, бу — уларнинг назариялари, илгари сурган ғоялари ва ахлоқий қарашлари ҳар қандай нуқсондан ҳоли, деган гап эмас. Чунончи, Кант ахлоқийликни асосан бурч тушунчасига олиб бориб тақаб қўяди, бурчнинг бажарилишида хатти-ҳаракатларни мавжуд шарт-шароитдан устун қўяди, натижада унинг ахлоқий талаби кўпроқ тирик одамга эмас, идеал одамга қаратилган меъёрга айланиб қолади; Фихте ва Шеллинг ахлоқнинг моҳиятини фақат инсоннинг транценциал покликка интилишда кўрадилар; Ҳегель ахлоқий муносабатларининг субъектив жиҳатларини, шахснинг ахлоқий жавобгарлигини бир четта суриб қўяди, жамият ва давлат манфаатларини ҳар қандай ҳолатда ҳам устун қўяди. Фойербах эса ахлоқий муносабатларда инсон ҳиссиётига ниҳоятда ориқча баҳо бериб юборади ва, аксинча, ақлга ўрин қолдирмайди. Бироқ, бу нуқсонлар олмон

мумтоз мутафаккирларининг эришган ютуқлари олдида жузыйлик мақомига эга. Шу боис ҳам улар тафаккури келгуси даврлар ахлоқ илми учун у ёки бу жиҳатдан асос вазифасини бажарувчи таълимотлар бўлиб қолади ва янгидан-янги фалсафий-ахлоқий оқимларнинг вужудга келишида ҳал қилувчи аҳамият касб этди.

3. Олмон мумтоз ахлоқшунослигидан кейинги даврда вужудга келган оқимларни, таъбир жоиз бўлса, икки йирик гуруҳга бўлиш мумкин. Уларнинг бири – идеалистча-норационалча, иккинчиси – моддиятчи йўналишларни ўз ичига олади. Лекин, ҳар иккала гуруҳдаги йўналишлар олмон мумтоз фалсафаси таъсирини инкор этиш-этимасликларидан қатъий назар, маълум маънода бевосита ёки билвосита ўша таъсир остида ўзларини намоён этдилар. Фарқ шундаки, биринчи гуруҳ уларни инкор этиш йўлидан борса, иккинчиси танқидий тасдиқ этиш йўлидан боради. Уларнинг ахлоқий таълимотлари ўзлари мансуб бўлган фалсафий оқимлар билан чамбарчас боғлиқ.

Янги давр Оврўпо ахлоқшунослигидаги норационал йўналишнинг яна бир асосчиларидан бири буюк олмон файласуфи Артур Шопенхауэрдир (1788-1860). Ахлоқий муаммолар унинг «Олам ихтиёр ва тасаввур сифатида»(1819-1844), «Ҳаёт мактабининг ҳикматлари»(1851), «Ахлоқшуносликнинг икки асосий муаммоси» (1896) сингари барча йирик асарларида ўртага ташланган.

Шопенхауэр таълимотига кўра, олам – инсон кўз очиши билан кўрган, ҳидлари рангларга, товушлари сукунатга, иссиғу совуққа тўла дунё фақат ва фақат тасаввурдан иборат. «Олам – менинг тасаввурим», дейди файласуф.. Оламга ҳозир келажакда нимаики тааллуқли бўлса, ҳаммаси субъект билан сифатланишга албатта маҳкум ва субъект учун мавжуддир. Олам – тасаввур». Шундай қилиб, олам субъект ва объектнинг ўзаро муносабати сифатида намоён бўлади. Чунки биз фақат кўзимизни, қулоғимизни, қўлимизни, тилимизнигина бевосита биламиз, оламни эмас. Олам, – мен уни ўз тасаввуримда қандай қабул қилаётган бўлсам, – у шундай. Бу масаланинг бир томони, иккинчи томони – ихтиёр. У тасаввурга ўхшамайди, бутунлай бошқа, сирли, ҳали кашф этилмаган, эҳтимол, умуман кашф этиб бўлмайдиган нарса. У барча мавжудликнинг ибтидоси. Ихтиёр, бу – мулақ эркин хоҳлаш, исташ, унинг на сабаби, на асоси бор. У – оламнинг ички мазмуни, ўз-ўзича анланмаган ҳолат, кўр-кўрона тўхтатиб бўлмайдиган шиддат: ҳатто дарахтлар учиди ҳам ихтиёр ҳукмрон, улар юқорига, нурга қараб интилади, илдиз пастга интилади – намни ихтиёр этади. Жисм фақат юқоридан

пастга — вертикал тарзда қўллайди... Ихтиёр, бу — макон ва замонда яшайдиган мавжудотларнинг пайдо бўлишини таъминлайдиган куч. Лекин унинг ўзи макон ва замонга бўйсунмайди, уни билиш мумкин эмас. Инсон эса, энг аввало, ихтиёр этгувчи, истагувчи, ҳирс қўйгувчи, ва фақат ундан кейингина, билгувчи, фикрловчи мавжудот. Ихтиёрнинг намоён бўлиш шакли фақат ҳозир, келажак ҳам, ўтмиш ҳам эмас. Шу «ҳозир»нинг манбаи ва мазмунини ўзида мужассам этадиган нарса — яшашга ихтиёр, яъни ўзимиздан иборат бўлган «нарсга ўзида».

Оламий ихтиёр ёки ихтиёр сифатидаги олам инсонни ўз йўриғида тутати. Инсон одатда ихтиёр қўлида, хоҳиш-истаклар исканжасида яшайди. Унинг яшашга бўлган ихтиёри, истаги гоянда кучли. У яшаш истагида янгидан-янги ихтиёр исканжасида тушаверади. Инсондаги худбинлик уни ихтиёрга қул қилиб қўяди: ўзим бўлсам, ҳаммаси меники бўлса, деган ақида билан, иш кўради. Бир истак бажарилиши билан иккинчисига ҳаракат бошланади, ундан кейин учинчисига, тўртинчисига ва ҳоказо... Инсон бир истак билан кифояланмайди. Натижада унинг ҳаёти тинимсиз ҳаракатдан иборат бўлади, ўзи тўйса ҳам, кўзи тўймайди. Бу ҳаёт — ҳаёт эмас, ёвузлик, ёлгон, азоб, фожиалардан иборат мавжудлик. Инсонни бахт деб интиллани охир-оқибат бахтсизлик бўлиб чиқади. Чунки том маънодаги инсоний бахтнинг ўзи йўқ. Яшашга ихтиёр, ҳуллас, чексиз изтироблар манбаи; ўз бахтига интилган ҳар бир одам бошқалар учун иблис бўлмоғи лозим; аслида иблис шахсийлашган яшашга ихтиёрдан бошқа нарса эмас. Демак, бахтга интилиш — барча иллатларни келтириб чиқарувчи манбаа. Бу ҳодиса Пушкиннинг «Балиқчи ва балиқ ҳақидаги эртақ» асарини эслатади. Ихтиёр чангалидаги инсон балиқчи чолнинг хотинига ўхшайди: энг улкан бахтга эришаман деб, бахтсизликка эришади. Зеро Шопенҳауэр наздида ҳаётда доимо худбинлар кўпчиликни ташкил этади. Ихтиёр чангалидаги худбин ўлимдан кўрқади, чунки ўлим ихтиёрга, барча хоҳиш-истакларга чек қўяди. Асл инсон, юксак ахлоқ эгаси ихтиёрга, энг аввало, ҳаётга, яшашга бўлган ихтиёрга чек қўймоғи лозим. Яъни, инсон ўлимдан қўрқмаслиги, унга интилмоғи керак. Чунки инсон учун сўнгги мақсад — ўлим. Инсоннинг бутун ҳаёти ўлимга тайёргарликдан иборат; инсон ўлим учун туғилади.

Ҳўш, инсон ихтиёр чангалидан қутиламани, барча азоб, изтироб, фожиалардан фориғ бўламан деса нима қилиши керак? Ўзини-ўзи ўлдириши лозимми? Шопенҳауэр бунга, йўқ, деб жавоб беради. Чунки ўзини ўзи ўлдираётган одам яшашни хоҳлайди, фақат у берилган ҳаётдаги шарт-шароитдан норози.

Шу боис ўзини ўлдирган киши ҳаётга бўлган ихтиёрдан эмас, ҳаётнинг ўзидан юз ўтиради. Ваҳоланки, бунинг акси бўлмоғи лозим. Инсон барча хоҳиш-истаклардан бош тортмоғи, ихтиёр панжаларидан қутилмоғи керак. Ўшанда инсон яшайверади, лекин ҳаёт унинг учун ҳеч нарса эмас; энди инсонни ҳеч нарса безовга қила олмайди, у ҳақиқий хотиржамликка, истаксиз умрга эришади.

Бундай даражага эришиши, ўз ҳақиқий «Мен»имизнинг ҳодисаси бўлмиш бутун олам билан биргаликдаги тўлақонли мавжудликни қўлга киритиш имкони шафқат орқали амалга ошади. Шафқат ўзида ўз «Мен»имизнинг азалий, ибтидоий теранлигида, барча бошқа изтироб чекаётган мавжудотларга нисбатан кўнгли очикликда, уларга бўлган меҳр-муҳаббатда намоён бўлади; шафқат қандайдир умумбашарийлик ва умумжаҳонийликнинг идеал миқёси; у биздан изн сўрамай ўз аҳамиятини кўрсатади ва биз айбсиз айбдор бўлиб қоламиз – бор мавжудотнинг изтиробларига айбдор, ҳамда алоқадор жонзотга айланамиз. Бу ҳолатни Шопенҳауэр йиғи ҳодисаси билан далиллайди: биз изтиробни ҳис этаётганлигимиз учун эмас, балки ўзимизга ёки бошқаларга ачинганимиз учун йиғлаймиз; ҳатто бола оғриқни шунчаки ҳис қилганидан эмас, кўпинча унга ачинганимиздан, раҳмимиз келганидан йиғлаб юборади. Биз йиғлаётган пайтда ўзимизни дарҳол изтироб чекаётган одам ўрнига қўйиб кўрамиз ёки унинг тақдирида бутун инсоният чекига тушган қисматни, аввало, ўзимизнинг қисматимизни англаймиз, дейди файласуф. Ана шу ҳодиса барча мавжудотлар билан борлиқ барқарорлигининг ички бирдамлигини намоён этади. Демак, бошқа одам ёки бошқа жонзот азобита ҳамлард бўлиш, ачиниш орқали инсон барча тирик зотлар билан моҳиятан яқинлигини, қардошлигини англайди. «Ҳақиқий ахлоқий хатти-ҳаракат, бу бошқалар учун қилинган хатти-ҳаракатдир. Бу – унинг бахти ё қайғуси хатти-ҳаракатимнинг бевосита сабаби бўлиши керак, дегани. Бошқача қилиб айтганда, мен ўзимда ўзимни у билан айнанлаштираман. Бу – шафқат ҳисси», – дейди Шопенҳауэр. У яна бир ўринда шафқатни инсон табиатидаги ахлоқийликнинг сўнгги асоси, деб атайди.

Шундай қилиб, Шопенҳауэр ҳаёт фалсафаси оқимида асос солган бўлса, унинг етакчиси яна бир буюк олмон файласуфи Фридрих Нитцшедир (1844-1900). Унинг ахлоққа муносабати «Зардушт дедик...»(1883-1884), «Эзгулик ва ёвузликнинг нариги тарафида» (1886), «Ахлоқнинг келиб чиқишига доир»

(1887). «Хукмронликка ихтиёр. Барча қадриятларни қайта баҳолаш тажрибаси» (1889-1901) сингари асарларида акс этган.

Нитише ҳақида ҳозиргача бир-бирини тубдан инкор қиладиган икки умумий фикр мавжуд. Бири – уни фашизмнинг асосчиси, урушлар тарафдори, ахлоқсизликни, зўравонликни маъқулловчи, мафкурачи-файласуф сифатида, иккинчи умумий фикр – уни инсон шахси озодлигини, инсон хусусийлигини бўрттириб кўрсатган, инсонни улуғ мавжудот эканини ёдига соловчи, шахс эрки тарафдори бўлган мутафаккир тарзида талқин этади. Ҳўш, аслида у қандай файласуф?

Авалло, Нитишенинг инсон ҳақидаги фикрига, таърифига эътибор берайлик: «Бутун коинотда инсон қиёфасидан ҳам жирканчироқ бирор бир нарса топил гумон». Ёки: «Ернинг териси бор ва бу терид аса касалликлар мавжуд. Ана шундай касалликлардан бирини инсон деб аташади». Агар бу фикрларни тўғридан-тўғри олиб қарайдиган бўлсак, ҳақиқатан ҳам киши даҳшатга тушади: наҳотки, инсон, улуғ мавжудот, табиат сарвари, Худонинг Ердаги халифаси шундай жирканч бўлса?! Бу — бўхтон, телбалик, арзон шов-шув учун айтилган гап, маънавий олифтагарчилик. Лекин уларни рамзий тарзда тушунадиган бўлсак, мана қандай манзаралар кўз олдимишга келади; Фирдавсийдаги Заҳҳок, Навоийдаги Жобир, Шекспирдаги Яго; Нерон, Чингизхон, Ленин, Сталин, Ҳитлер, Пол Пот... Ҳўш, булардан ҳам жирканчироқ қиёфалар борми оламда? Энди териси касалланган Ерни тасаввур қилинг! Алам билан Хиросимани, Нагасакини, Биринчи ва Иккинчи жаҳон уруши яраларини қашиётган Она-Ер тимсолини кўз олдингизга келтиринг, ҳозирги кундаги экологик бўҳронни ўйланг... Демак, Нитишенинг гапида жон бор.

Файласуф одамларни уч тоифага бўлади: охирги одамлар, яхши одамлар ва ало одам (одамдан юксак одам). У Зардушт тилидан шундай дейди: «Қарангиз! Мен сизга энг охирги одамни кўрсатаман. «Муҳаббат – нимадир? Яратмоқ – нимадир? Интилоқ-чи? Юлдуз дегани нима?» Охирги одам ана шундай деб сўраб туради ва кўзларини пирпиратади. Ер кичкина бўлиб қолди ва унинг юзасида ҳамма нарсани кичрайтирувчи митти одам сакраб-сакраб юрибди. Унинг уруғи суварак каби қирилиб битмагай: охирги одам ҳаммадан кўпроқ яшайди. Улар вақти-вақти билан андак захар ютади. Шундан яхши тушлар кўради... Чубон йўқ, ҳаммаси – пода! Ҳар ким тенглик истайди, ҳамма — тенг. Кимда-ким бошқача анласа, ўз ихтиёри билан жиннихонага йўл олади. «Илгари бугун олам телба эди», дейди

уларнинг энг оқиллари ва кўзларини пирпиратади. «Бахт-иқболни биз топганмиз», деб айтади охириги одамлар ва кўзларини пирпиратади».

Мана яхши одамнинг таърифи: «Мен шундай одамни севаманки, у ало одамга макон кўрмоқ учун заҳмат чекади ва ихтиролар қилади ва унинг келмоғи учун ер, маҳлуқот ва набототни ҳозирлаб қўяди. Зотан, шу тарзда ўз ҳалокатини истайди. Мен шундай одамни севаманки, у яхшилигидан интилиш ва толеъни ясайди. Зотан у худди мана шундай – ўз яхшилиги учун яшашни истайди ва бошқача умр кечирини билмайди.»

Ало одам тўғрисида эса Нитише қўйидагича фикрлайди: «Мен сизларга Ало одам тўғрисида таълимот келтирдим. Одам шундай бир хилқатдирки, ундан ошиб ўтмоқ керак. Сиз ундан ўтмоқ учун нима қилдингиз? Шу дамгача барча хилқатлар ўзидан юқориқроқ недир бир нарса яратди. Сиз шу улуг тўлқиндан сачраган кўпик бўлиб ўтирдингизми? Одамдан ўтиш ўрнига, тезроқ боз яна ваҳший ҳайвон тусига киришга ошиқдингизми. Ало одам – заминнинг мазмуни. Биродарларим, мен сизга илтижо қилиб, заминга содиқ бўлинг ва сизга ер узра умид тўғрисида сўзлаётганларга ишонманг! Ўзлари биларми, билмасми, бирибир, улар заҳарлагувчилар, деб айтурман... Чиндан ҳам, одам – лойқа селдир. Уни ўзига ютиб тоза қилмоқ учун фақат денгиз бўлмоқ керак. Қаранг, мен сизга ало одам тўғрисида сўзлайман; У ўша денгиз, унда сизнинг улуг нафратингиз чўкиб кеттай... У – чақмоқ, У – телбалик!...» (И. Фафуров таржимаси).

Энди учала одам турини тасаввур қилиб кўрайлик. Мисол тариқасида «Алпомиш» дostonига мурожаат қилайлик. Охириги одамлар кичкина жойдаги кичкина иссиқ ўринлари учун Алпомишнинг ўғли Ёдгорни хўрлаган баковул, Ултонтозни хон кўтариб, унинг дастурхони сарқитларини завқ билан кутиб яшаётган кичкина одамлар эмасми? Улар агар катта ҳарфлар билан ёзиладиган «Муҳаббат» сўзининг маъносини билганларида, юлдузлар билан ақалли бирор тун сўзсиз суҳбатлашганларида пасткашлик қила олармидилар? Нитише улар ҳақида бошқа бир ўринда майдалашиб кетган бундай одамлар, ҳукмронликка лаёқати бўлмаган, нолойиқ шахсларнинг муваффиқиятлари учун йўл очиб беради, улар буйруқ берадиган ҳар қандай ирода кучи олдида тиз чўкадилар, дейди. Яхши одам-чи? Яхши фазилатли одам Қоражон эмасми? Қоражонлар Алпомишнинг келиши учун, юзага чиқиши учун ҳамма нарсани қилишга, керак бўлса, жонини беришга тайёр. Алпомишларнинг уларсиз рўёбга чиқиши мумкин эмас. Алпомишлар эса – заминнинг мазмуни. Шу сабабли Нитише уларни инсониятнинг орзу-умиди деб таърифлайди: «Бизнинг моҳиятимиз –

Ўзимиздан юксакроқ мавжудотни яратишдан иборат. Ўз чегарамиздан наридаги ўзимизни яратиш... Қачондир у — ерга мақсад, кутқарувчи инсон келиши керак... Худо ўлди; ва бизнинг истагимиз — Ало одам яшасин». Бундай одам олдида қонунлар бош эгади, унда ҳам қонунчи, ҳам санъаткор омухталашиб кетган бўлади. «Даражалар пиллапоясида инсон эгаллайдиган ўрин у чека олиши мумкин бўлган изтироблар билан белгиланади», дейди файласуф. Бунинг учун, яъни, ало одам бўлиш учун инсон анъанавий ахлоқий қадриятлардан кечиши керак: шафқатли эмас, шафқатсиз бўлиши лозим, рост — бор йўғи қатъи амр, ёлгон эса — ҳаётнинг доимий йўлдоши, ҳатто шарти, ҳар қандай фазилат нодонликка, ҳар қандай нодонлик фазилатга етаклайди... — Мана, Нитцшеннинг қадриятларни қайта баҳолаши. «Ахлоқ, — дейди у, — инсоннинг табиат қошсидаги олифтагарчилиги». Зеро ахлоқ туфайли, ёввойи, эркин, дарбадар, инсоннинг барча табиийяти (инстинкти) доимий мажбуриликда сақланиши натижасида ташқарида қўланиш имконини топмасдан ичкарига уриб кетади. Шу боис одам ўзини ички сиқувда сақлайдиган ахлоқий қадриятлардан кечиши керак, эркин бўлиши лозим. Бу эса, юқорида айтилганидек, изтиробни талаб этади. Изтироб ўзгаларга эмас, ўзига шафқатсизликдан, эзгулик ва ёвузлик доирасидаги фазилатлардан кечиб, ундан нарига тарафга ўта олишдан, яъни, муайян давр учун қонунлаштириб қўйилган ахлоқ меъёрларини бажармасликдан, уларни кунфаякун қилиб ташлашдан иборат. Прометей тақдири бунга яхши мисол бўла олади. У Зевс ўрнатган ва ҳеч бир маъбуд тасаввур эта олмайдиган, жиноят қилди. Олимп илоҳий жамоасидаги азалий ахлоқ қоидаларини бузди — инсонга, зулматта маҳқум мавжудотга олов ўғирлаб келгириб берди ва бу «ўғри» қояга парчинланиб, кўз кўриб, кулоқ эшитмаган азобга маҳқум этилди. Ҳитлер ҳам, Сталин ҳам, Пол Пот ҳам эмас, айнан ана шу «ахлоқсиз» маъбудни ало одамнинг азалий тимсолидир, дейиш мумкин.

Фридрих Нитцшеннинг олмон миллатчилигида айблашади. Ваҳоланки у: «Олмонлар — уларни қачонлардир мутафаккирлар деб аташарди, ҳозир, умуман фикрлай оладиларми? — Duetschland, Duetschland über alles, қўрқаманки, олмон фалсафасининг сўнгги шу бўлмаса эди...» — дейди. Нитцшени яҳудийларнинг душмани сифатида талқин этишади. Ваҳоланки, у мана бундай дейди: «Яҳудийлар, шубҳасизки, ҳозир Оврўподаги энг кучли, энг тиришқоқ, энг тоза ирқ»; «мамлакатдан аксида семигчи бақироқларни чиқариб юбориш, эҳтимол, фойдали ва адолатли бўлур эди». Ёки мана бу фикрга эътибор қилинг: «Ҳеч қанақанги америкача келажакнинг бизга кераги йўқ! Олмон ва славян ирқларини пайванд-

лаш лозим!». «Мен ҳатто олмонлар славян қонининг кучли аралашгани туфайли истейдодли миллатлар қаторига кирди деб ўйлайман». Бу мисоллардан кейин Нитцшени ирқчиликда айблаш кишига эриш туюлади. Тўғри, у яҳудийларни баъзи ўринларда «қамчилаб» ўтади. Лекин уларнинг асосий айбини Исони дунёга келтирганликда кўради. Исони эса одамларни шалпайган, эрксиз мавжудотга айлангириб қўйганликда айблайди.

Яна шуни алоҳида таъкидлаб ўтмоқ жоизки, Нитцше-Шопенҳауэрнинг шогирди. Эслайлик: Шопенҳауэр ахлоқий иллатларни биринчи ўрнига қўйиб, фазилатларни мустақил ҳодисалар эмас, балки иллатларнинг акси тарзида талқин этган эди. Нитцше эса бу борада яна ҳам илгарилаб кетади: иллатларни фазилат тарзида, фазилатларни иллат тарзида тақдим қилади. Унинг наздида, инсон ўз иллатларини тузатмаса ҳам, уларни очиқ, ҳалол эътироф этиши, иллатларимизни фазилатлар орасида беркитиб туришдан, фазилатлар билан ниқоблашдан афзалдир. Нитцше, шу сабабдан ҳам эзгулик, шафқат, бурч каби тушунчаларни эмас, тўғрилиқ ва ахлоқийликни ахлоқнинг негизи деб билади. Демак, Нитцше таълимотини ўрганиш учун кўп ўринларда унга нивелирнинг дурбини орқали қараш, яъни, фикрлар ортидаги тескари маънони тушунмоқ лозим бўлади. Чунончи, у Исони, насронийликни, боя айтганимиздек, айбдор деб санайди, улар шаънига аччиқ гаплар айтади, ўзини аксилнасроний деб атайти; файласуф атто сўнгги асарларидан бирига «Аксилнасроний» номини ҳам берган. Лекин аслида у Исони, насронийликни севади: «Мен қалбан ҳеч қачон насронийликка қарши гуноҳ иш қилмаганман», дейди Нитцше. Сўнгги мактубларига эса унинг «Хочга парчинланган кимса» деб имзо чекканлиги маълум. Буларнинг сабаби шундаки, мутафаккир инсонни ҳам, Исони ҳам, ахлоқни ҳам севади, лекин улар ўзлари ўзлигини намоён қила олмаганидан, чекига тушган вазифани бажармаганидан, кўтарилиши мумкин бўлган юксакликка кўтарилмаганидан — майдалашиб кетган буюкликдан ғазабланади, алам билан, жаҳл билан фикрлайди. «Жаҳл келганда, ақл кетади», деган мақол назаримизда кўпроқ Нитцшега тааллуқли.

Яна шуни ҳам айтиш лозимки, маълум маънода, Нитцшени олмон Нострадамуси дейиш мумкин. Социализм ҳақида у мана шундай башорат қилади: «... қисқа вақт оралиғида ўта террорчилик воситаси билангина мавжуд бўлишга умид боғлаши мумкин... Шунинг учун у аста-секинлик билан даҳшат

хукмронлигига тайёргарлик кўрмоқда». Дарҳақиқат, Ленин, Сталин социализми ҳам, Мао Цзе Дун, Пол Пот, Шарқий оврўпо социализми ҳам жуда қисқа умр кўрди ва шу қисқа муддатда ўзини қатағонлар воситасидагина сақлаб турди. Нитише энг тинч даврларда, уруш ҳаёлидан йироқ йилларда, тарихда мисли кўрилмаган урушларнинг кетма-кет келиши, уларда ер юзида хукмронлик қилиш учун Россия билан бирлашган Оврўпо кучларининг тўқнашуви ҳақида ёзади. Дарҳақиқат, Нитише вафотидан кейин ўн тўрт йил ўтар-ўтмас Биринчи жаҳон уруши бошланди, кейин Россия инқилоби, Антанга ҳужуми, фуқаролар уруши, Сталин ва Ҳитлер қатағонлари дунёнинг кўп қисмини қонга ботирди; ундан сўнг Иккинчи жаҳон уруши бошланди: Ҳиросима, Нагасаки фожиалари, миллий озодлик учун олиб борилган урушлар, Вьетнам уруши, Лотин Америкаси ва Африкадаги партизанлик ҳаракатлари, фуқаролар урушлари, Эрон, Ироқ, Афғонистон, Тожикистон... Бундай урушлар ҳозир ҳам давом этмоқда. Унинг Россия, Олмония, ҳатто Оврўпо Иттифоқи ҳақидаги фикрларини ҳам бемалол башорат дейиш мумкин. «Бу Оврўпо халқлари Иттифоқида ҳар бир алоҳида халқ, жуғрофий мақсадларига мувофиқлашган чегараларда муайян кантон ўрнини эгаллайди», — дейди файласуф. Уларнинг ўзаро муносабатлари қуроли кучлар эмас, балки «ўзаро фойдалилик» тамойили асосига қурилишини таъкидлайди. Бу Иттифоқнинг тузилганига, тамойили ҳақиқатан «ўзаро фойдалилик» эканига, пул бирлиги «евро»нинг муомалага кирганига ўзимиз гувоҳмиз.

Бироқ, буларнинг ҳаммаси Нитише қиёфасининг бир томони, унинг иккинчи томони ҳам бор: «... бир томондан, табиий танлов йўли билан, иккинчи томондан — миллионлаб ожиз ва омадсизларни зўрлик билан йўқотиш йўли орқали келажак одамни яратиш керак...» Ёки: «ўзининг йиртқишларча жасоратидан кейин улар мағрур ва виждони энгил тортиб, ўзини қандай сўйгани, ёндиргани, қийноққа солгани, зўрлаганини ҳатто эсламай, худди талабалар базмидан кейин уйига қайтаётган» идеал одамни, «малла шайтонни» кўз олдингизга келтиринг. Нитише, паст ирқларда, масалан, қора танлиларда, оғриқни ҳис қилиш қобилияти кам, дейди. Бошқа бир ўринда у: «ҳаёт — урушлар натижаси, жамият — уруш қуроли. Урушдан бош тортиш катта миқёсдаги ҳаётдан бош тортмоқ демакдир», деган фикрни айтади. Булар шунчаки ҳазил эмас. Нитише инсоният келажакда икки йўналишни кўрди: бири социализм, иккинчиси фашизм, у социализмнинг террорлари-ю, тенглаштиришларидан нафратланиб, фашизмни маъқул кўрди. Зеро мана бу фикрлар ҳам

уники: «Оврўполиклар ҳозир ўзларини моҳиятан Ер юзидаги олий одамлар деб хаёл қиладилар. Аслида эса осиеликлар ҳар жиҳатдан оврўполиклардан бир бои баланд турадилар.» Шу ўринда буюк олмон аксилфашист ёзувчиси Томас Маннинг Нитцше фашизми эмас, фашизм Нитцшени бунёдга келтирди, деган фикрини эслатмоқ жоиз.

Хуллас, Нитцше ахлоқий таълимотига теран, эҳтиёт бўлиб ёндошмоқ лозим. Бу таълимотдаги икки хил қараш ўзаро диалектик муносабатни инкор этади. Унга беқарорлик фалсафаси-синергетика нуқтаи назаридан ёндошмоқ лозим. Нитцшенинг тимсолли тили билан айтадиган бўлсак, бу «ёқимсиз ҳақиқатлар» файласуфининг бир юзидан ўпиб, иккинчи юзига тарсаки туширмақ керак. Ҳар ҳолда унинг таълимоти жаҳон фалсафаси тараққиётига катта ҳисса бўлиб қўшилди; ҳозир ҳам унинг энг илгор қарашлари янги-янги фалсафий оқимларнинг юзага келиши учун туртки вазифасини ўтамоқда.

Олмон мумтоз фалсафий тафаккуридан кейин пайдо бўлган яна бир оқим, нитцшечилик каби амалда тадбиқ этилган йўналиш бу марксчиликдир. Олмон мумтоз фалсафаси заминида, асосан, Кант, Ҳегель ва Фойербах қарашларини янгилаш асносида вужудга келган мазкур оқимнинг асосчилари Карл Ҳайнрих Маркс (1818-1883) ва Фридрих Энгельсдир (1820-1895).

Маркс ва Энгельс ўз асарларида ахлоқшуносликка деярли бевосита ўрин бермаганлар, балки ахлоққа моддийлик призмаси орқали, яъни, билвосита муносабатда бўлганлар. Шу боис уларнинг ахлоқий муаммоларга бағишланган махсус асарлари йўқ. Улар асосан инсон эрк муаммосини ишлаб чиқариш ва синфийлик тушунчаси билан боғлиқ ҳолда ўргандилар. Чунончи, Маркснинг уч жилдлик «Сармоя» («Капитал») асарида кўтарилган иқтисодий масалалар, хусусан, қўшимча қиймат, инсоннинг иқтисодий бегоналашуви, меҳнатдан бегоналашуви сингари ҳолатлар одамнинг ўз асл моҳиятидан бегоналашувига олиб келиши, уни эрксиз мавжудотга айлантириб қўйиши ҳақидаги қарашларини илгари суради. Лекин бу таълимотда инсоннинг маънавий муносабатлари масалалари, афсуски, иқтисодий муаммолар соясида қолиб кетади, инсон бор-йўғи объектнинг, моддий табиатнинг бир бўлаги сифатида олиб қаралади, бевосита бўлмаса ҳам, билвосита шахс эркинлиги деярли инкор этилади; шахснинг фикри, у ким бўлишидан қатъи назар, жамоатчилик фикрига бўйсундирилади. Бу таълимот амалда тадбиқ этилганда, унинг асосчилари буни қанчалик истамаган бўлишсин, доим жамиятда тенглаштириш ҳодисаси ву-

жудга келади. Бундан ташқари, марксчилик инсониятни, миллатни, жамиятни синф деб аталмиш бир неча бўлакка бўлиб ташлайди, натижада умуминсоний қадриятлар синфий нуқтаи назардан қайта баҳоланади.

Маркс Йозеф Вайдемаерга ёзган хатларидан бирида ўз таълимотининг янгилигини куйидаги тарзда қисқача таърифлайди: 1) синфларнинг мавжудлиги фақат ишлаб чиқариш тараққиётининг муайян тарихий босқичи билан боғлиқ; 2) синфий курашнинг йўқсуллар (пролетариат) диктатурасига олиб бориши зарурат; 3) шу диктатуранинг ўзи ҳар қандай синфийликни йўқотиш ва синфсиз жамиятга ўтишдан иборатдир. Йўқсуллар диктатурасини ўрнатишга эса, «Коммунистлар партияси манифести»да айтилганидек, «мавжуд ижтимоий зулмин буткул зўрлик йўли билан ағдариб ташлаш орқалигина эришилади». Инқилоб ва йўқсуллар диктатурасининг моҳиятан авторитарлиги ҳақида Энгельс мана бундай дейди: «Инқилоб, шубҳасиз, ўта авторитар нарса. Инқилоб шундай ҳодисаки, унда аҳолининг бир қисми иккинчи қисмига ўз хоҳиш-иродасини милтиқ, найза ва замбараклар воситасида, яъни фавқуллодда авторитар воситалар ёрдамида ўтказади. Агар ғалаба қилган партия ўз ҳаракатлари мевасини бой беришни истамаса, у ҳукмронлигини реакционерларни кўрқувда тутадиган куруллар воситасида тутиб туриши керак.»

Марксча ахлоқсунуослик ҳам асосан, ана шу фикрлардаги моҳиятга бўйсундирилади: ахлоқ ички инқилобий омил сифатида, омма ҳаётини шароитини яхшилашга сафарбар қилувчи ҳодиса тарзида талқин этилади. Маркс ва Энгельснинг фикрига кўра, инсон ўз шахсини тараққий эттириши ва эркинликни таъминлаши учун фақат жамоадагина имкон топади. Бахтнинг моҳияти — бахтга эришишда эмас, балки курашнинг ўзиде. Инсон фақат умумий коммуна иши манфаатлари учун яшаши лозим. Айнан мана шу манфаат — энг олиғ қадрият ҳисобланади. Бу қадриятни барқарор этиш — коммунистча мафкуравийлик орқали амалга ошади ва инсониятни «бир киши ҳамма учун, ҳамма бир киши учун» деган тамойилда яшашга даъват этади. Хуллас, юқорида айтганимиздек, марксчилик илгари сурган коммунистча ахлоқ — жамоатчилик ахлоқидир. Шахс — ана шу жамоатчилик ахлоқини амалга оширувчи восита, холос.

Маркс ва Энгельс таълимотининг энг улкан хатоси шундаки, у ақлли, қоринни тўйдириб, яхши кийинган ҳолда, ибтидоий жамоа тузумига, тўғрироғи, унинг янгича интеллектуал кўринишига қайтишни тарғиб этади. Қайтиш, у қанчалик та-

раққиёт деб жар солинмасин, қандай ном билан аталмасин, ҳеч қачон олға қадам бўлолмайди. Яъни, тарих ғилдирагини зўрлаб ортга айлантириш, у қай шаклда амалга оширилмасин, инсоният учун бир эмас икки томонлама зарар: бу улканликда ва оғирликда тенгсиз ғилдирак шунчаки ортга юрмайди, ўз йўлидаги аллақачон яратилган умуминсоний ва миллий қадриятларни, маънавий бойликларни мажақлаб боради; бир қанча вақтдан сўнг, уни ортга айлантираётган куч заифлашганда эса, изидан чиқиб кетиб, зудлик билан яна аввалги ўрнига қайтади; бу иккинчи қайтишда ҳам инсониятнинг маънавий ва моддий қурбонлар бериши табиий ҳол. Шу нуқтаи назардан марксчилик, қанчалик бўяб-бежалмасин, у зўравонлик мафкураси, қорин фалсафаси сифатида, ортга қайтиш тарзида, моҳиятан шахс эркинлигини йўққа чиқарувчи, юксак ахлоққа зид, реакцион таълимотдир.

Мумтоз тафаккурининг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, муайян тарихий даврда маънавият соҳасидаги эришган ютуқларни тизимли тарзда бойитиб, уларни янгича қарашлар ва йўналишлар воситасида навбатдаги юқори босқичга олиб чиқади. Олмонлардан сўнгра ана шундай мумтоз тафаккур XIX аср охири XX аср бошларида русларда воқе бўлди.

Бу даврда рус мутафаккирлари маънавиятнинг барча соҳаларида жаҳонда етакчилик мавқеини эгалладилар. Л. Толстой, Ф. Достоевский, И. Тургенев, Н. Некрасов, Н. Чернышевский, Вл. Соловьёв, Н. Лосский, Н. Бердяев, С. Булгаков, С. Фрэнк, П. Флоренский, В. Розанов, А. Чехов, А. Ахматова, Б. Пастернак, И. Бунин, С. Есенин, М. Горький, В. Набоков, Б. Вышеславцев, Г. Шпет, В. Вернадский, А. Лосев сингари буюк номларнинг баъзилари ана шу даврда бутун куч-қувватлари билан ўз фаолиятларини ниҳоясига етказган бўлсалар, бошқалари ўз фаолиятларини чет элларда давом эттирдилар. Баъзилари ижодида бадий тафаккур борасида реалистик йўналиш биринчи даражали ўрин эгаллаган бўлса, бошқалари фалсафий-ахлоқий ва эстетик тафаккурда диний-идеалистча йўл тутдилар. Айнан ана шу диний-идеалистча йўналиш фалсафий-ахлоқий тафаккурни мумтозлик даржасига кўтаришда муҳим аҳамият касб этди. Мазкур йўналишнинг вужудга келиши ва тараққий топишида буюк рус файласуфи Владимир Сергеевич Соловьёвнинг (1853-1900) хизматлари катта.

Владимир Соловьёвнинг ахлоқий қарашлари унинг қатор асарларида ифода топган. Улар орасида «Эгуликни оқлаш. Ахлоқ фалсафаси»(1897-93) китоби алоҳида аҳамиятга эга. Унинг би-

ринчи қисмида уят, шафқат ёки ачиниш ва художўйликдан иборат ахлоқий тушунчалар учлиги асосий ўринни эгаллайди. Хўш, уят нима? Нисбатан тубанликка ва нокомиллика тушиб қолган, лекин бундай ҳолатни ўзи учун нолайиқ деб билгани учун мазкур даражадан юксалиш зарурлигини англаган киши уялади. Чунончи, жинсий алоқа ҳайвонот олами учун табиий ва ахлоқийликка алоқаси йўқ. Бироқ у инсоният дунёсида, табиий бўлса ҳам, ахлоқий хатти-ҳаракат тамойили эмас, бепарда ҳолида инсонни уялтирадиган ҳолатдир. Зеро у, табиий бўлса ҳам, ахлоқийлик қошида ўзининг очиқ кўринишда амалга ошув ҳуқуқини йўқотади, яъни, ахлоққа бўйсунди.

Соловьёв, Декартнинг тафаккур моҳияти ҳақидаги машҳур иборасини ахлоқийликка нисбатан қўлланганида мақсадга мувофиқ бўлур эди, деган мулоҳазани билдиради: «Мен уяляпманми, демак, мавжудман, на фақат жисман, балки ахлоқан ҳам мавжудман, — мен ўз ҳайвонийлигимдан уяляпманми, демак, мен ҳали ҳам одам сифатида мавжудман».

Шу ўринда файласуфнинг зурриёт ҳақидаги ўзига хос фикрларини келтириш жоиз. Токи бола туғилиши том маънода инсонийликка бўйсундирилар экан ва ахлоқий маъно касб этар экан, бу билан ўзининг гуноҳкорлик хусусиятини йўқотади, яъни, нафақат бу дунёда гуноҳ қила-қила, охир улар ҳам ота-оналари каби ўлимга маҳкум бўладилар, балки инсониятни яхшилаш учун хизмат қиладилар: уларнинг ота-оналари болалари ўзларидан яхшироқ, ахлоқийроқ бўлишига ишонадилар, уларга маълум тараққиёт тарзида қарайдилар. Бундан файласуф куйидагича хулоса чиқаради: «Мана машғум зиддиятнинг ечими: туғилишнинг ёвузлик моҳияти туғилишнинг ўзи орқали йўққа чиқарилади, яъни эзгуликка айланади... улар (болалар-А. Ш) бошқа ҳаётнинг одамлари бўладилар, бизнинг ва барча аждодларимизнинг ҳақиқий нажот топиши шундадир».

Соловьёв нуқтаи назаридан қараганда, ачиниш ва шафқат уятчанликка зарурий қўшимчалардир, Зеро улар руҳимизнинг ҳайвоний жунбушларини чеклайдилар. Ачиниш ва шафқатнинг энг ёрқин мисоли сифатида файласуф онанинг заиф, ҳеч нарса қўлидан келмайдиган, бутунлай ўзига қарам чақалоққа — бир парча этга муносабатини келтиради. Бироқ шафқатлиликини ахлоқийликнинг ягона таянчи деб қараш тўғри эмас. Бу борада Шопенгауэр хатога йўл қўяди, дейди Соловьёв. Чунки мечкай, ичкиликбоз ёки хотинбоз ҳам кўнгли бўш, шафқатли бўлиши мумкин, лекин бундай кишини ахлоқий шахс деб аташ мумкин

эмас. Демак, уят инсон хатги-ҳаркати бошқариб турувчи ахлоқий ҳодисадир.

Файласуф уч авлод – боболар, оталар ва болаларнинг табиий боғланиши ҳақида тўхталар экан, ахлоқий тараққиёт муносабати билан маънавийлашшнинг уч хили тўғрисида – дин, никоҳ ва тарбия орқали маънавийлашш тўғрисида фикр юритади. Бу уч ахлоқий соҳа инсонни Худо билан боғлайди: бири – кечмиш, иккинчиси – ҳозирги замон ва учинчиси – келажак орқали. Ҳақиқий никоҳда жинсий алоқа йўқолмайди, балки моҳиятан ўзгаради, ҳайвоний ҳиссиётни қондиришга эмас, инсондаги Худо қиёфасини соғломлаштиришга хизмат қилади. Шу нуқтаи назардан қараганда, никоҳий жуфтлик зоҳидликнинг, матонатнинг, жафокашликнинг бир шаклидир.

Умуман олганда, Соловьёв одамларни яхши ва ёмонга, шафиқ ва ёвузга ажратишни илмий нуқтаи назардан хато, инсонийлик нуқтаи назаридан эса ноҳақлик деб билади; инсонни яхлит ва биратўласи ахлоқий баҳолаш мумкин эмас, унинг феъл-атвориға, қилмишиға қараб баҳо бериш лозимлигини таъкидлайди: «... Мен икки нарсани табиатда учратмадим: аниқ-мукамал ҳалол одамни, аниқ-мукамал ёвуз одамни», — дейди файласуф.

Владимир Соловьёвнинг ахлоқий таълимоти, теран фикрлари ахлоқ фалсафаси билан шуғулланган мутафакирларнинг бир неча авлодига дастуриламал бўлди, ҳозир ҳам донишмадликнинг юксак намунаси сифатида тафаккур аҳлининг диққат марказидадир.

Эзгулик ва ёвузликнинг пайдо бўлиши, уларнинг инсон ҳаётидаги ўрни, ёвузликка қарши курашишнинг йўллари сингари доимий долзарб ахлоқий муаммолар рус мумтоз ахлоқшунослигининг бошқа вакиллари учун ҳам муҳим эди. Бу борада йирик ишлар қилган мутафакирлардан бири экзистенциячи файласуф Николай Александрович Бердяевдир (1874-1948). Унинг айниқса, «Инсоннинг вазифаси ҳақида» (1931), «Ўз-ўзини англаш» (1949) «Илоҳийлик ва инсонийликнинг экзистенциал диалектикаси»(1952) каби асарлари шу жиҳатдан диққатга сазовор.

Николай Бердяев фалсафий-ахлоқий қарашларининг яққол ажралиб турадиган ўзига хос хусусияти шундаки, унинг асосий гоёси – эркинлик. Нима учун ўз табиатига кўра эркин ва ижодкор мавжудот бўлган инсон Худо берган бу неъматлардан ўрнига қўйиб фойдалана олмайди: нимага инсоннинг ўйлаган нарсаси ўрнига тарихда бутунлай бошқача ҳолат рўй беради, нима учун

илму салоҳиятни одам боласи ўзига ўхшаганларни эзиш учун, яъни ёвузлик йўлида ишлатади; нега истеъдодли одам кўпинча ёлғизликка маҳкум; нимага даҳо санъаткорларнинг ҳаётида фожиавий, ўртамеъналик доим ғолиб келади; нима сабабдан инсон эркинлик учун туғилган; лекин у доим ва ҳамма ерда кишанбанд — файласуфни ана шу муаммолар қизиқтиради. «Менинг фалсафамдаги ўзига хослик энг аввало, шундаки, мен унга борлиқни эмас, эркинликни асос қилиб олдим», — дейди Бердяев ва ҳақиқатан ҳам ҳар бир муаммони эркинлик ҳақиқдги ўз тасавури призмасидан ўтказиб таҳлил этади. Бу эса, табиийки, пировард натижада барча фалсафий муаммоларга диний-ахлоқий нуқтаи назардан муносабатда бўлишга олиб келади. «Эркинлик, — дейди буюк рус мутафаккири, — менинг мустақиллигим ва ўз шахсимни ичдан белгиловчи мурувват, эркинлик менинг ижодий қувватим, у олдимга қўйилган эзгулик ва ёвузлик борасидаги менинг ижодимдир». Бундай эркинлик — фақат инсоннинг ўз эркинлиги, хатто унга Худо ҳам ҳукмронлик қилолмайди. Инсон агар ўз ҳолига қўйилмаганда, уни инсон деб номланиши ҳам мумкин эмасди. Ҳақиқий инсоний ҳаёт — инсоннинг қарор қабул қилишдаги қуюшқонга сиғмаслигидир.

Файласуф ўз ижодида тарихга катта эътибор беради. У тарихда инсон маънавиятининг ички диалектикасига мос тушадиган уч муҳим даврни ажратиб кўрсатади. Биринчиси — аҳдул қалим Худоси, оламнинг Подшоҳи, Эгаси давридаги инсондан муҳаббат эмас, фақат бўйсунинишни талаб қиладиган, насронийликкача бўлган қонун ва бўйсунуш ахлоқи. У — ердаги вақт нуқтаи назаридан, тарихнинг табиий-органик даврига тўғри келади. Иккинчи давр — инсон гуноҳга ботанлигига ўзи айбдор эканини ҳис этиб, башарият ижтимоий ижоддан бош тортиш билан айбини ювадиган, ижод қилмайдиган тазарру ахлоқи. У — ўрта асрларда таркидунёчилик ҳукмронлик қилган маданий — органик давр. Ниҳоят, учинчи давр, энди бошланган, лекин ҳали келиб улгурмаган — дунёни диний йўл билан ўзгартирадиган ижод ахлоқи. Мазкур даврларнинг ҳаммаси тарихий замондаги ижодий аъмолларда ҳам мавжуд бўладилар. Айни пайтда, ижод ахлоқи шундай улкан бир даврки, унда эзгулик ва ёвузлик курашининг кескинлиги ё ўзгарган дунёга ёки умумҳалокатга эшик очиб беради. Бироқ қайси эшикнинг очилиши — инсонга боғлиқ. Инсон дунёни ўзгартиришда Худонинг ҳамкори бўлиши мумкин. Айни пайтда, бу дунёни ягона дунё дейиш билан унинг душманига ҳам айланиши

душманига ҳам айланиши мумкин. Зеро тарих Худо ҳаққи учун қилинган ишлар ва ёвуз ижод орасидаги курашдан иборатдир.

Ҳўш, ёвуз ижод ёхуд ёвузлик моҳиятан нима ўзи? Файласуфнинг фикрига кўра, ёвузлик ижобий борлиққа эга эмас, у эзгуликдан ўғирланган хусусияти билангина кишини ўзига оғдиради. Шу билан бирга, у нафақат маъжуд, балки дунёда эзгуликдан кўра кўпроқдир. Ёвузлик билан курашнинг бир хавфли томони шундаки, бу кураш беихтиёр ёвузлик табиатини ўзига қабул қилиши, юқтириши мумкин; ёвузликни ниҳоятда ёмон кўрган яхши одамлар унга қарши ёвуз усуллардан бошқа кураш йўлларига ишончларини йўқотадилар ва натижада ўзлари ёвузлик қилганликларини билмай қоладилар. Шу боис ҳатто шайтонга ҳам инсоний яхшилик билан муносабатда бўлмоқ лозим; эзгуликдан чиқмай, эзгуликни нурлантириб туриш керак. Бизнинг давримиздаги асосий ахлоқий муаммо, бу – душманга муносабат масаласи: душманни одам деб ҳисобламаслик, унга инсоний муносабат қилмаслик ҳозир одат тусига кирган. Айнан мана шунда Инжилдан чекинишни кўриш мумкин. Зеро шайтоний одамлар маъжуд эмас, балки одамларда шайтоний ҳолатлар маъжуддир. Шу боис бирор бир инсон устидан пировард ҳукм чиқариш мумкин эмас. Акс ҳолда жиноятчи учун берилган жазонинг ўзи кўпинча жиноятга айланади. Одамларда душман излаш одати бор. Айниқса, инқилоб яшаб туриши учун доимо ўзида душманга муҳтожлик сезади ва агар душман йўқ бўлса, уни ўйлаб топади. Аксиланқилоб ҳам шундай. Душман топилганда одам ўзини яхши ҳис қилади. Бу ҳол ёвузликнинг объективлаштирилиши, унинг ташқи реалликка чиқарилишидир.

Эзгулик ва ёвузлик орасидаги муносабатларнинг Н. Бердяев жўн эмаслигини, уларда экзистенцияча диалектика борлигини таъкидлайди. Зеро, юқорида айтилганидек, эзгулик ёвузликка айланиши мумкин. Лекин, шунинг баробарида, ёвузлик ҳам эзгулик бўлиб қайта туғилади. Яъни, инсон агар барча имкониятлар синовидан ўтса, эзгулик ва ёвузлик тажрибаларини бошдан кечирса, у ҳолда ёвузликнинг ўзи эзгуликнинг диалектик ибтидоси бўлиб қолади. Ҳегель айтганидек, салбий ҳодисалардан ўтилгач, навбатда фақат ижобий босқич қолади. Шундай қилиб, ҳатто даҳрийлик Худони билишнинг диалектик ибтидосига айланади. Бу, моҳиятан, даҳрийлик, коммунизм ва бошқа шунга ўхшаш ҳодисалар орқали ботиний ўтмишлардан бойиб, ёруеликка, нурга чиқадиган инсон тақдиридир. Ёвузларни қириб ташлаш эмас, балки маърифатли қилиш лозим. Чунки ёвузликдан зўравонларча

йўл бермаслик ёки йўқ қилиб ташлаш усули билан эмас, балки уни ичдан ботинан енгиш орқали қутилиш мумкин.

4. Инсоният жамияти ҳеч қачон XX аср даржасидаги юксакликка эга бўлган эмас. XX аср арафаси ва давомидаги тафаккурда кўп ва хилма-хил йўналишлар вужудга келди. Улар учун умумий бўлган ўзига хос икки жиҳат алоҳида диққатга сазовор: биринчиси – уларнинг ҳаммаси, асосан, инсонни бевосита ўрганишга қаратилгани, яъни, маълум маънода, соф антропологик хусусиятга эгаллиги; иккинчиси – фалсафий бўлмаган ва фалсафийликдан «чиқиб» кетган фанларнинг асос нуқтаи назаридан фалсафийлик касб этиши ёхуд фалсафанинг тадқиқот қуролига айланиши. Мазкур йўналишларнинг энг муҳимлари сифатида руҳий таҳлил, фалсафий антропология, ҳаёт фалсафаси, экзистенциячилик, фалсафий герменевтика, феноменология, синергетика сингари таълимотларни келтириш мумкин. Улар орасида руҳий таҳлил йўналиши ноодатийлиги, қамровлилиги ва ғоят теранлиги билан алоҳида аҳамиятга молик.

Рухий таҳлил усулининг вужудга келиши жуда катта шов-шувларга сабаб бўлди. XX аср арафасидан то бугунги кунгача бу шов-шувлар гоҳ кучайиб, гоҳ сусайиб давом этмоқда. Улар бежиз эмас. Зеро минг йиллардан буён ўқигилиб ва амалиётда қўлланиб келинаётган руҳшунослик фани бир зарб билан тахтдан туширилди. Ана шу зарб эгаси австриялик олим Зигмунд Фройд – Зигисмунд Шломо (1856-1939) эди. Гап шундаки, академик руҳшунослик табиий фанлар лабораториясининг усуларини қўлаб, виждон, қадриятли мулоҳазалар, эзгулик ва ёвузликни билиши – руҳшунослик муаммолари тизимига кирмайдиган метафизик тушунчалар, деб ҳисоблаб, асосан, одатдаги «илмий усул» бўйича қабул қилинган майда масалалар билан шуғулланиб келарди. Рухшунослик, шундай қилиб, ўзининг асосий объекти – қалбни назардан қочириб, умумий, ёшга, касбга доир руҳий ҳолатлар ҳамда реакциялар ва табиийатларнинг — инстинктларнинг шаклланиши билан, яъни руҳий «мурватлар» билан шуғулланиб, юқорида айтганимиздек, инсон учун ниҳоятда муҳим бўлган муҳаббат, ақл, виждон, қадриятлар сингари ҳодисаларни четлаб ўтди. Фройд эса кузатувлар, ақл ва ўз кечинмаларига суяниб, руҳий касалликни муваффақиятли даволашни ахлоқий муаммоларга мурожаат қилмасдан ҳал этиб бўлмаслигини аниқлади ва бемор ўз қалби эҳтиёжларини ҳисобга олмагани учун касалликка чалинади, деган хулосага келди.

Фройд инсон руҳий ҳаётида уч босқични ажратиб кўрсатади: онг, онголди, ва онгтуби ёхуд онгланмаган, яъни, онгга айлан-

маган ҳолат. Онгланмаган ҳолат ва онголди онгдан назорат (цензура) деган ўрта босқич орқали ажралиб туради. Назорат икки вазифани бажаради: биринчиси, шахс ўзига мақбул кўрмаган ва қоралаган ҳис-туйғулар, фикрлар, тушунчаларни онгланмаган ҳолат ҳудудига сиқиб чиқаради; иккинчиси, онгда ўзини намоён этишга интилан фаол онгланмаган ҳолатга қарши курашади. Онгланмаган ҳолатдаги фикрлар, ҳис-туйғулар умуман йўқолиб кетмайди, бироқ хотирага чиқиши учун йўл қўйилмайди. Шу боис улар онгда бевосита эмас, балки билвосита – билмай гапириб юбориш, хато ёзиб юбориш, туш, неврозлар сингари ғалат ҳаракатлар орқали намоён бўлади. Шунингдек, онгланмаган ҳолатнинг сублимацияси—таъқиқланган интилишларнинг ижтимоий жиҳатдан мақбул ҳаракатларга айланган тарзда кўриниши ҳам рўй беради. Онгланмаган ҳолат ғоят яшовчан, вақтга бўйсунмайди. Ундаги фикрлар, истаклар, ҳис-туйғулар назорат туфайли, ҳатто ўн йиллардан сўнг онга чиқсалар-да, ўз эҳтирос қувватини йўқотмайдилар. Онголди ҳолатини муваққат онгланмаган ҳолат, дейиш мумкин, Унинг онга айланиш имкони бор, У онгланмаган ҳолат билан онг ўрталигида бўлиб, онгнинг кундалик ишида хотира омбори вазифасини бажаради.

Шундай қилиб, қалб қаърида ётган, тийиксиз эҳтирослар ҳисобланган онгланмаган ҳолат интилишларига диққатни қаратиб, Фройд инсон қалбининг «қора» томонларини таҳлилга олади. Бу таҳлил, инсоннинг қанчалик зоҳирий ахлоқийлашувига қарамай, унда табиий жинсий алоқада ўзини намоён қиладиган уятсиз, аксилахлоқий, «ёмон» томонлар мавжудлигини исботлаб берди. Бу томонларни Фройд тушларда акс этишини кўрсатади, зеро тушда онгнинг назорати ғоятда заифлашиши туфайли улар ўзларини рамзий тарзда намоён этадилар. Шу ваддан буюк таҳлилчи-файласуф Афлотуннинг, яхши одам ёмон одам ўнгида қилган ишларни тушда кўриш билангина чекланади, деган фикрини эслатиб ўтади. Фройд онгланмаган ҳолатни инсон қалбидаги барча ёвузликлар сақланадиган ҳовузга ўхшатади. Тушлардаги маданий кишини даҳшатга соладиган тубан, ҳайвоний ҳолатлар – жамиятдаги ахлоқий талаблар билан ҳисоблашиш натижасида реал ҳаётда амалга ошмаган шахс ҳоҳиш-истакларининг эваз, товон тарзида юзага чиқиши. Инсон фақат фикран, тушларида, хаёлан ва орзуларида онгланмаган ҳолат интилишларига, «ёмон» ибтидога берилади, реал ҳаётда эса ўзининг очиқ жинсий ҳирсини ёки тажовузкорлигини кўрсатиб, ёмон отлиқ бўлмасликка, ярамас одам деган ном олмасликка, бошқаларга ҳаёли, ҳалол, мулойим шахс сифатида

кўринишга уринди. Бу уриниш бировларни иккиюзламачиликка ёки мавжуд ҳаётий қадриятларни ва ахлоқий қоидаларни сўзсиз, нотанқидий қабул қилишга олиб келса, бошқалар учун у руҳий носоғломликка, инсонни ичдан кемирадиган, лекин ташқаридан билинмайдиган асабий қасалликка айланади. Фройднинг фикрига кўра, тушлардаги «ёвуз» ниятлар ва «яра-мас» истакларни ҳозирги замондан эмас, кўпроқ кечмишдан излаш керак, зеро улар «фақат инфантилизмни», этник ибтидо-мизга қайтганимизни ўзида акс эттиради. Ана шу жиҳатлар ахлоқий муаммоларни, хусусан, ахлоқнинг келиб чиқиши, инсо-ният цивилизацияси тарихида юзага келган турли хил ахлоқий қоидалар ва талабларни кўриб чиқишда Фройд учун қўл келади.

Шуни айтиш керакки, Фройд инсондаги эзгу ибтидони, олижаноб интилишларни инкор этмайди. Унинг ахлоқий қарашларини тушунмаганларга, уни ёвузликни мут-лақлашпиришда айблаганларга қарши Фройд шундай дейди: «Бизнинг инсондаги барча ёвузликларни таъкидлаб кўрсатишимизга сабаб шуки, бошқалар уларни инкор этади. Бу таъкидлашдан инсоннинг руҳий ҳаёти яхшиланмаса ҳам, ҳар ҳолда тушунарли бўлади. Агар биз бир томонлама ахлоқий баҳолашдан юз ўтирсак, у ҳолда, шубҳасиз, инсон табиатидаги эзгулик ва ёвузликнинг ўзаро муносабати шаклини аниқлашимиз мумкин». Ҳақиқатан ҳам Фройд ахлоқий қарашларининг ўзига хослиги айнан ана шунга асосланган. Бироқ, Фройд, барча иллатларнинг ва виждон, кўркүв, айбни ҳис қилиш, тазарру сингари фазилатларнинг келиб чиқишини, фаолиятини, деярли барча ахлоқий ҳодисаларни асосан «Эдип комплекси»га олиб бориб тақаб қўяди.

Зигмунд Фройднинг ўзи бир ўринда: «Янги ҳаракатни тўхтатиб бўлмаслигига душманларим ишонч ҳосил қилганлари каби, менга ҳам бундан буён уни ўзим чизиб берган йўлдан олиб кетиш мумкин эмаслигига ишонишимга тўғри келди», — деган эди. Дарҳақиқат, руҳий таҳлилнинг кейинги тараққиёти — фройдчилк ва янги фройдчилик бошқача йўлдан, руҳий таҳлил асосчиси назарияларини танқидий ўрганиш ҳамда ривожлантириш йўлидан кетди. К. Юнг, А. Адлер, Э. Фромм сингари таҳлилчи-файласуфлар инсон қалбини ўрганишда катта муваф-фақиятларга эришдилар. Имкон нуқтаи назаридан фақат улардан бири — Фроммнинг ахлоқий қарашларига тўхталамиз.

Эрих Фромм (1900–80) асосий диққатини инсон қалбининг ахлоқий талабларига муносабатини очишга, тоталитарчилик, инсонпарварлик, тириксеварлик (Биофилик) ва ўликсеварлик

(некрофиллик) ҳақидаги мулоҳазаларга қаратади. Унинг «Севиш санъати», (1956 йил) «Инсон қалби. Унинг эзгулик ва ёвузлик қобилияти» (1964 йил) каби асарларида ахлоқий муаммоларга кенг ўрин берилган. Фроммнинг фикрига кўра, ёвузлик фақат инсоний ҳодиса. У инсонийлик ҳолатидан орта қатиш, инсонга хос, ақл, муҳаббат, эрк хусусиятларини йўқ қилишга бўлган интилиш. Айни пайтда, у фожий ҳолатдир. Чунки инсон, ҳайвоний даражага қайтса-да, у бирор бир сония одам эканини унутмайди, демак, уни ёвузлик масалани ҳал қилишнинг йўли сифатида ҳеч қачон қониқтирмайди. Инсоннинг ёвузлик ҳолати — ўзини эзиб турган инсоний турмуши оғирлигидан озод бўлишга фожиавий уриниши туфайли рўй беради, у ўзини йўқотишдан иборат. Эзгулик бизнинг мавжудлигимизни тобора моҳиятимизга яқинлаштириб боради, ёвузлик эса турмушимиз билан моҳиятимизнинг ўсиб боровчи бегоналашуви демакдир.

Инсон орта ва олдинга интилишга, бошқача айтганда, эзгулик ва ёвузликка мойил. Токи иккала майл тенг экан, агар у ўз аҳволини англаб етишга қобил бўлса, танлаш борасида эркин. Бироқ, агар инсоннинг юраги тош қотиб, майллари ортиқ тенглашмайдиган даражага келса, у бундан буён танловда эркин бўлолмайди. Инсон то танлаш эрки қолмайдиган нуқтагача ўз хатти-ҳаракатига жавобгардир. Инсон юраги қанчалик тош бўлмасин, у инсоний юрак бўлиб қолаверади. Биз инсон бўлиб туғилганмиз ва шу боис олдимизда доимо қарор қабул қилиш масаласи кўндаланг туради. Ўз мақсадларимиз билан бирга, биз воситаларимизни ҳам танлашимиз керак. Агар кимки ҳаётга бефарқ лоқайд қараса, ундай одамнинг эзгуликни танлашига умид йўқ.

Фройд қарашлари ҳақида мулоҳаза юритар экан, Фромм ўз устозига нисбатан кенгроқ миқёсда ҳаракат қилади: инсон табиати на фақат биологик балки тарихийлик билан шартланганини таъкидлайди. У Фройднинг инсон муаммосини тўғри ҳал этишда биологик ва маданий жиҳатларни қарама-қарши қўйиш усулини рад этади, шахсни ўрганишда одамнинг бошқаларга, табиатга ва ўз-ўзига муносабатини тушуниш муҳим деб ҳисоблайди. Шунингдек, Фромм иқтисодий, руҳий ва мафкуравий жиҳатлар бир-бири билан узвий алоқадор эканини, улар жинсий алоқанинг жўнгина рефлексияси эмаслигини айтади. Бироқ, Фройднинг буюк хизматларини эътироф этиб, руҳий таҳлил жараёнидан асосий мақсад — устози таъкидлаган ҳақиқатни тан олиш эканини ва руҳий таҳлил ҳақиқатга янгича мазмун берганини уқтиради. Руҳий таҳлилгача бўлган тафаккурда агар инсон ўз гапига ўзи ишонса, у ҳақиқатни гапираётган

ҳисобланарди. Рухий таҳлил субъектив ишонч асло ҳаққонийликнинг мезони бўла олмаслигини кўрсатди. Инсон ҳақиқат юзасидан ҳаракат қиламан деб ишониши мумкин, лекин асл сабаб — бешафқатлик. У хатги-ҳаракатнинг сабаби муҳаббатим деб биледи, лекин аслида уни мазохча боғлиқликка интилиш ҳаракатга келтиради. Инсон менга бурч раҳнамолик қиляпти деб ўйлайди, аммо, асосий сабаб — унинг шухратпарастлиги бўлади. Гап шундаки, инсон на фақат буларга бошқаларнинг ишонишини хоҳлайди, балки ўзи ҳаммасига ишонади. Рухий таҳлил жараёнида одам унинг қайси ғоялари эҳтиросли қобикқа ўралган-у, қайсилари унинг феъл-атвори тизимида илдизга эга бўлмаган, субстанция ва вазндан йироқ шартли клишелар (нусхалар) эканини англайди. Рухий таҳлил шу маънода ҳақиқатни излашдир. Унинг асосий тамойили шундаки, тафаккуримиз ва ҳиссиётларимизни синчиллик билан ўрганмасдан ҳамда қайси жойда биз ақлийлашамиз-у, қаерда эътиқодларимиз ҳиссиётга бориб тақалишини аниқламасдан туриб, руҳий соғломлик ва бахтга эриша олмаймиз.

Эрих Фромм муҳаббат муаммосига ҳам жуда катта эътибор беради. Муҳаббат, бу — ҳар бири ўзлигини сақлаган ҳолатида икки кишининг бирлашуви. Муҳаббат, бу — ҳаракат, ором эмас, фаолиқ, кузатиш эмас. Севиш — олиш эмас, бериш. Севгида инсон ўзи учун энг бебаҳо бўлган ҳаётининг бир қисмини — ҳиссиёти, билими, кечирмаларини бағишлайди. Буни у ўрнига нимадир олиш учун қилмайди, ана шу «бағишлаш»нинг ўзи нафис бир лаззатдир. Аллома файласуф, юқориде таъкидлаганидек, муҳаббатни ғамхўрлик, масъулият, ҳурмат ва илм унсурларидан иборат деб билар экан, масъулиятга ўзгача эътибор билан қарайди. Фромм масъулиятни одатда қабул қилинганидан бошқачароқ тарзда талқин этади. Одатда масъулият деганда четдан юкланган, яъни одамга бошқа кишилар, жамият ва ҳоказолар томонидан таклиф этилган, уқтирилган ёки мажбуран бўйнига қўйилган қандайдир бир нарса тушунилади. Фромм эса, масъулиятни моҳиятан қалбнинг хоҳиши билан боғлиқ эмин — эркин ҳолат, дейди. Масъулиятни ҳис этиш, бу — бошқа мавжудотнинг эҳтиёжи ва талабига лаббай деб жавоб беришга тайёр туриш. Шундай қилиб, масъулият кимгадир ғамхўрлик қилиш билан боғлиқ. Бошқа томондан файласуф масъулиятни ҳурмат билан боғлайди. Ҳурмат, бу — қўрқув ёки қўл қовуштириш эмас, у инсонни қандай бўлса, шундай қабул этишни талаб этади.

Фроммнинг фикрига кўра, индустриал жамиятда ҳақиқий муҳаббат камдан-кам учрайди. Ўз фарзандларини том маънода севган ота-оналар ҳам умумий қоидадаги истиснодир. Никоҳда эса муҳаббат деб бутунлай бошқа сабаб, бошқа ҳислар тушунилади. Унда ҳатто севги тасаввури ҳам бузилади. Бу айнан инсон ўзини муҳаббатнинг «муъжиза қуши»ни қўлга киритдим деган пайтда рўй беради. Муҳаббатнинг йўқолишига гўё муҳаббатни қўлга киритиб олиш мумкин деган нотўғри тасаввур олиб келади. Шу боис кўп ҳолларда муҳаббатдан бошланган никоҳ икки эгаллик қилувчининг, жуфтлашган икки худбиннинг ҳамдўстлигига айланади. Бироқ муаммо никоҳда эмас, балки икки томон шахсининг истеъмомчилик хусусияти билан боғлиқ. Муҳаббатга мавжуд бўлиш, ўзини ифодалаш қобилияти тарзида эмас, балки маъбудга қарагандек муносабатда бўлиш ана шундан келиб чиқади. Шу боис бирга яшашнинг тизимини ўзгартиришга, яъни кўпхотинлилик, жазманбозлик, жамоавий жинсий алоқа ва ҳоказоларга интилиш — бор-йўғи ҳақиқий муҳаббат қийинчиликларини енгиб ўтиш учун йўл қидириш. Агар инсон ўз «ярмини» топиш ва севиш бахтига эришса, у бошқа жуфт излашга ҳеч қачон интилмайди, бутун борлигини ўз севиклисига бўлган муҳаббатга бағишлайди. Умуман, Фромм тақдим этган шахс тизимида муҳаббат диний ҳиссиёт ва дунё қараш билан биргалликда марказий ўринни эгаллайди.

Рухий таҳлил фалсафаси, хусусан, ахлоқшунослиги мулкига ниҳоятда-қисқача қилган илмий саёҳатимиз охирида шунини таъкидлаш зарурки, бизда, ўзбекларда бу таълимот ҳақида, очиги, озгинагина тасаввур ҳам йўқ. Уни миллат тарбиясини бузадиган, ҳаёсиз, инсоннинг ёмон томонларинигина кўрадиган, динни тан олмайдиган дунёқараш тарзида қабул қиламиз. Бутоталитар тузум, мустамлакачилик мафкурасининг сохта илмий ниқоб остида илгари сурган зарарли ғояларининг таъсиридир. Рухий таҳлил аслида тоталитар тузумга қарши, мустамлакачилик алдовларини, «доҳийлар» қалбининг зулматини ва ёвузликларини очиб бериш қудратига эга, бутун инсоният учун, жумладан, биз учун ҳам ғоят зарур таълимотдир. Ахир, ўзбекнинг «Одам оласи ичида» деган мақоли бор-ку! Рухий таҳлил ўша «ола»нинг қаердалигини, қандайлигини, пайдо бўлишига сабаб нима эканини ва уни қандай қилса бартараф этиш, «оқ»қа айлантдириш мумкинлигини кўрсатиб беришда мислсиз аҳамиятга эга.

XX аср ахлоқий тафаккурида чуқур из қолдирган фалсафий-ахлоқий йўналишлардан яна бири — экзистенциячиликдир. Экзистенциячилик инсонни, энг аввало, ўз ҳаётини инсонийлик

вазифасини бажариш учун қурбон қилган мавжудот сифатида олиб қарайди. Бир жиҳатдан бундай қараш анъанавийдек, барча асрларда ҳам илгари сурилган нуқтаи назардек туюлади. Аслида эса ундай эмас. Гап шундаки, аввалги анъанавий қарашларда инсоннинг ўз ҳаётини қурбон қилиши «олий манфаатлар» юзасидан рўй беради: инсон, идеал, умумтарихий мақсадлар ўзини фидо этишга арзишини тушунади. Қурбон бўлишга тайёрлик, демак, инсоннинг ибтидодаги белгиси эмас, балки унинг ақл билан иш кўриши оқибатида рўй берадиган ҳодиса сифатида олинади. Экзистенциячилик эса фидоийликни инсоннинг ибтидодаги хусусияти, уни белгиловчи оддий ҳодиса деб қарайди. Улар, инсон ўз ҳаётини нимагадир бахш этмасдан мавжуд бўлолмайди, деган фикрни илгари сурадилар. Бу фидоийлик эса айнан, барча ижтимоий барқарор кадриятлар барбод бўлганда, инсон ўзи учун муносиб оғир, муқаддас бир юкни худди ризқи каби излаган бир пайтда ўзини кўрсатади. Инсон ўз назоратидан чиқиб кетган, иррационал воқеа-ҳодисалар гирдобига тушиб қолган пайтда қандай маънавий сабрга, чидамга эга бўлиши керак? Экзистенциячиликнинг бош муаммоси мана шу. Олмон файласуфи Мартин Ҳайдеггер (1889-1976) экзистенциячиликнинг асосчиси ҳисобланади.

Экзистенциячилик Ҳайдеггердан сўнг, икки йўналишда – диний ва даҳрийлик йўналишларида давом этди. Диний экзистенциячиликнинг энг йирик намояндаларидан бири, олмон файласуфи Карл Ясперсдир (1883-1969). У ўз асарларида, хусусан, «Замоннинг маънавий ҳолати»(1932), «Фалсафий эътиқод»(1948) деган китобларида инсон мавжудлигини XX асрда қандай тушуниш масаласига тўхталади ва бу мавжудликнинг ахлоқий жиҳатларини таҳлил этади.

Инсон билан ҳайвон орасидаги фарқ ҳақидаги, бошқача қилиб айтганда, инсоннинг вужудга келиши тўғрисидаги масалани Ясперс энг муҳим деб ҳисоблайди. Инсонни қандайдир бир бошқа нарсадан келтириб чиқариш мумкин эмас. Зеро у ҳамма нарсанинг бевосита асосидир. Оламдаги боғлиқликнинг барча турлари ва барча биологик тараққиёт жараёнлари одамнинг ўзига эмас, балки инсоний моддага, инсоний материалга дахлдор. Инсон доимо ўзи ҳақидаги ўйлаганидан кўра каттароқдир. Бу фикр ҳам бутун инсониятга, ҳам алоҳида одамга тааллуқли. Ҳеч қачон инсон ҳақидаги узил-кесил хулоса чиқариш, уни на умумий тарзда, на алоҳида одам сифатида тўлиқ тушуниш мумкин эмас.

Ясперсининг фикрига кўра, инсонга ҳайвондан «тараққий топган» жонзот деб қараш нотўғри. Чунки билиш учун ҳаммаси тушунарли бўлиши керак, билиш билинадиган¹ чегарадан нарига чиқолмайди, билишдан ташқарида билиш учун ҳеч нарса йўқ. Билиш оламда мавжуд бўлгани ҳолда оламини тушуниб етолмайди. Тўғри, математика, табиий фанлардаги каби универсал билиш тева-рак-атрофда ҳозир бўлган ниманидир илғаб олиши мумкин, лекин воқеликни ҳеч қачон яхлитлигича била олмайди.

Инсоннинг ҳақиқий қадрияти у яқин турган тур ёки хили билан эмас, балки ўзгартириб ва алмаштириб бўлмайдиган тарихан яқкалиги билан боғлиқ. Ҳар қандай алоҳида инсоннинг қадрияти муайян одамларга умумий инсоний мезонни шакллантиришда бир-бирини ўзаро алмаштирадиган материал сифатида қаралмаганидагина дахлсиз бўлади.

Барча одамларнинг тенглиги ғояси бугунлай нотўғри. Зеро гап одамларнинг руҳий тадқиқотга бўй берадиган мавжудот сифатидаги феъл-атвори ва қобилияти ҳақида бормоқда. Аммо бу ижтимоий воқе сифатида ҳам тўғри эмас, нари борганда, қонун олдида тенг имконият ва тенг ҳуқуққа эга бўлиш мумкин. Моҳият жиҳатидан барча одамларнинг тенглиги фақат ва фақат уларнинг ҳар бирига, эркинликдан келиб чиққан ҳолда, ахлоқий ҳаёт орқали Худога йўл очиладиган теранликда мавжуддир. Бу инсоний билим билан ўрнатилиб ва объективлаштириб бўлмайдиган қадриятлар тенглиги, абадий руҳ сифатидаги яқкаликлар қадриятлари тенглигидир. Бу инсонга жаннат ёки дўзахдан жой қаромат қилувчи тенглик, даъво ва абадий ҳукм тенглигидир. Бу тенглик инсонни фақат восита деб қарашга йўл қўймайдиган, балки унга бирдан-бир мақсад сифатида муносабат қилишни талаб этадиган, ҳар бир инсонга ҳурмат-эҳтиромни аниқладиган тенгликдир.

Инсон экзистенция тарзида ўз эркини — трансценденциянинг неъматини кўриши муҳимдир. Ўшанда инсон борлигининг эрки трансценденция раҳбарлигида, унинг барча имкониятлари мoya-сига айланади; ана шу трансценденция, Яккаю Ягонанинг шарофати билан инсон ўз хусусий яқкалигига эришади. Бу раҳбарлик дунёдаги барча бошқа раҳбарликлардан ажралиб туради, чунки у объектив бир маъноли бўла олмайди; у инсоннинг тўла эркинлигига мос тушади, зеро у ўз эътиқодининг эрки билангина юзага чиқади. Тангри даъвати анъаналар ва тева-рак-атрофдаги дунёга юз очган яқка инсон учун худди ўз эътиқоди сифатида янграйди. Гарчанд инсон Худо нимани хоҳлаётганини билишда объектив кафолатга эга бўлмаса-да, ўз

ички теранлигидан келиб чиқиб, қарор қабул қилар экан, у Тангри иродасига бўйсундим, деб ҳисоблайди.

Худонинг раҳнамолити ўз фаолияти ҳақидаги инсоннинг мулоҳазаси орқали амалга ошади. Бундай мулоҳаза кишини ҳаракатдан тўхтатади, ҳаракатга ундайди, хатоларини тузатиб туради. Бироқ, аслида, бутунлай ва фақат инсон ҳеч қачон ўз мулоҳазаларига суяниши мумкин эмас. Унга бошқаларнинг мулоҳазалари ҳам зарур. Гарчанд бамаъни кишиларнинг мулоҳазалари бу ҳаётда инсон эриша оладиган ягона йўлланма эсада, бироқ у охир-оқибатда ҳал қилувчи омил бўла олмайди. Худонинг ҳукмигина ҳал қилувчи хусусиятга эга. Аммо инсонда, ҳақиқатан ҳам бу мен ўзимманми, эшитган даъватим ростдан ҳам асл манбаъдан келяптими, деган хавф ҳеч қачон йўқолмайди. Ана шу хавфни англаш ўсиб борувчи эркинликнинг замондаги шарти бўлиб қолаверади. У ишончнинг қатъилигини инкор этади, ўз фикрини ҳамма учун талаб даражасида умумлаштиришни таъқиқлайди ва шу билан ақидапарастликка йўл қўймайди. Зеро ўзига тўлиқ ишонч ман этилади. Ҳақликка мутлақ ишонч, кибр оламий ҳақиқатни йўқотишга хизмат қилади. Шундай қилиб, Худонинг даъвати замонда инсоннинг ўзи ҳақидаги фикри сифатида ифодаланиши мумкин. Лекин у даъватни фақат олий, улуғвор ҳолатлардагина эшитиш мумкин. Биз ана шу ҳолатлардан келиб чиқиб, ана шу ҳолатларга интилиб яшаймиз.

Хулоса қилиб айтганда, Карл Ясперс қарашларида анъанавий маънавий меросни эгаллаш инсон ахлоқийлиги даражсини белгиловчи омил сифатида номоён бўлади.

Экзистенциячилик ахлоқшунослигининг энг кўзга кўринган номояндаларидан яна бири Жан-Поль Сартрдир (1905-1980). У экзистенциячиликнинг дахрийлик йўналишига мансуб файласуф, ёзувчи, сиёсатшунос сифатида машҳур. Сартрнинг фикрига кўра, инсон энг аввало, субъектив кечинмалар орқали яралган лойиҳадир. Бу лойиҳагача ҳеч нарса мавжуд эмас, ақл бовар қиладиган самовотда ҳеч нарса, йўқ, борлигининг лойиҳаси қанақа бўлса, инсон ҳам шунақа. Агар мавжуд бўлиш ҳақақатан ҳам моҳиятдан аввал турса, унда инсон ўзининг борлиги учун масъулдир. Шундай қилиб, экзистенциячилик, биринчи навбатда, ҳар қандай инсоннинг ҳукмига унинг борлигини ҳавола қилади ва мавжудлиги учун тўлиқ масъулиятни унинг ўзига юклайди. Бу борада фикр юритиб, Сартр шундай деб ёзади: «Бироқ биз инсонни масъулдир, деганимизда, бу – фақат унинг ўз шахсиятигагина жавобгар, дегани эмас. У барча одламлар учун

масъулдир. Биз, инсон ўзини ўзи танлайди, деганимизда, ҳар биримизнинг ўзини ўзи танлашини назарда тутамиз, бироқ, шу билан бирга, биз ўзимизни танлар эканмиз, барча одамларни танлаймиз, деган гапни ҳам айтишни хоҳлаймиз». Зеро ўзимизни танлашимиз, қандай ҳолда бўлмасин, биз ҳеч қачон ёвузликни танламаймиз, айти пайтда, бу танлов танловимизнинг қадриятини барқарор этишни тақозо қилади. Бизнинг танловимиз эса эзгулик бўлиши шубҳасиздир. Лекин, шунини айтиш керакки, ҳамма учун эзгулик ҳисобланган нарсанинг биз учун эзгулик бўлиши мумкин эмас. Бизнинг масъулиятимиз бутун инсониятга тааллуқли, тахмин қилганимиздан анча катта. Биз ўзимиз учун ҳам, ҳамма учун ҳам жавобгармиз ва ўзимиз танлаган муайян инсон қиёфасини яратамиз; ўзимизни танлаш билан биз умуман инсонни танлаймиз.

Сартр хавотир ҳисси ҳақида батафсал тўхталади. Ёлғон гапирётган одамлар ҳам барибир хавотирланиб турадилар. Чунончи, кўпинча одамлар ўзларининг ҳаракатини фақат ўзларигина тааллуқли деб ўйлайдилар, улардан агар ҳамма шунақа қилганда, нима бўлади, деб сўрасалар, ҳамма ҳам бундай қилавермайди-ку, дея жавоб берадилар. Лекин «ҳамма шунақа қилса нима бўлади»? деб доимо сўраш ўринли. Бу саволдан фақат ёлғон ишлатибгина қочиш мумкин, яъни, алдаётган киши, ҳамма шундай қилади-ку, деб ўзини оқлашга уринади, ўз виждонига ҳилоф йўл тутаяди. Зеро содир этилган бу ёлғон ёлғонга универсал қадрият даражаси берилаётганини билдиради. Ёлғонни содир этган одам, гарчанд, хавотирини яширса-да, унинг мавжудлигини сезиб туради. Ҳар бир инсон ўз-ўзига: «ҳақиқатган ҳам, қилмишларимдан бутун инсоният намуна оладиган тарзда ҳаракат қилишга ҳақим борми»? дейиши керак. Агар ўзига шу саволни бермаса, у ўз хавотирини ўзидан яширган бўлади. Бу, қай даражададир, масъулиятни ўз бўйнига олган ҳар бир кишига маълум бўлган ҳавотирдир. Сартр шу ўринда ҳарбий бошлиқни мисол қилиб келтиради: у ҳужумга буйруқ бериб, одамларни ўлимга йўллар экан, жавобгарликни ўз бўйнига олади, яъни моҳиятан бир ўзи қарор қабул қилган бўлади. Албатта, юқоридан берилган буйруқлар бор, лекин улар жуда умумий ва аниқ-равшан изоҳлашни талаб этади. Бундай изоҳ мазкур ҳарбий бошлиқдан чиқади; бир неча, ўнлаб ёки юзлаб кишининг ҳаёти ана шу изоҳга боғлиқ. Ҳарбий бошлиқ қарор қабул қилар экан, маълум бир хавотирни кўнгилдан ўтказмаслиги мумкин эмас. Шундай хавотир барча раҳбарларга хос. Лекин раҳбарларнинг ҳаракатига у ҳалақит бермайди, аксинча, кўпдан-кўп турли им-

кониятлар борлигини билдиради ва ҳаракат шартини ташкил этади. Хавотир, демак, бизни ҳаракатдан ажратиб турадиган тўсиқ эмас, балки ўша ҳаракатнинг бир қисмидир.

Эркинликка фақат ҳолатдаги эркинлик сифатида қараб фикр юритар экан, Сартр ўзга муаммосини ўртага ташлайди. Мен, деб ёзади файласуф, маъноси ўзгалар томонидан белгиланган оламга итқитилганман. Мен ҳаракат қилаётган ва нарсаларга маъни бағишлайдиган бу оламда нарсаларнинг маънисини ўзгалар томонидан аллақчон белгилаб қўйилган. Бу менинг эрким учун муҳим, зеро маънисини бор нарса менинг олдимга аниқ мақсад ва талаб қўяди. Шаҳарлар, уйлар, тарамвайлар — буларнинг ҳаммаси маънига йўғрилган нарсалардир; улар менга маълум ҳаракат тарзини белгилаб беради: уйда яшаш, кўчада юриш, трамвайга миниш в.х. Бир сўз билан айтганда, ўзи-учун ўзгалар-учун бўлган дунёда пайдо бўлади; бу дунёнинг маъносини шу боис менга нисбатан белгиланмаган. Агар аввал нарсаларнинг ўзи менинг эркимни чеклаши ҳақида гап кетган бўлса, энди ўзгалар эрки менинг эркимга нисбатан чеклаш сифатида юзага чиқади.

Зеро биз эркинликка интилар эканмиз, у тўлалигича ўзга одамлар эркига ва ўзгаларнинг эрки бизнинг эркимизга боғлиқ эканини кўрамиз. Тўғри, эркинлик, инсоннинг белгиси сифатида, бошқаларга боғлиқ эмас, бироқ ҳаракат бошландими — бас, мен ўз эрким билан биргаликда бошқаларнинг эркинлигини ҳам хоҳлашим шарт: мен фақат ўзгаларнинг эркини ҳам ўзимга мақсад деб билганимдагина, ўз эркимни мақсад сифатида қабул қилсам бўлади. «Биз, — деб ёзади Сартр, — ҳар бир алоҳида ҳодисада эркинлик эркинлик учун бўлишини истаймиз.. Шу сабабдан, гарчанд ахлоқнинг мазмуни ўзгариб турса ҳам, ўша ахлоқнинг муайян шакли универсалдир». Айни пайтда, буюк француз мутафаккири, гарчанд, теварак дунё бегона маъниларга тўла эса-да, улар менинг устимдан қисматнома ҳукмронликка эга эмаслар, деган фикрни таъкидлайди. Улар, қабул қилсамгина — ҳукмрон бўлади, инкор этсам — ҳар қандай куч-қудратини йўқотади. Шу боис қўрқоқ ёки қаҳрамон бўлиш инсоннинг ўзига боғлиқ, дейди Сартр, қўрқоқ қўрқоқлиги учун ўзи жавобгар. У юрак ёки ўпкаси, ёки мияси қўрқоқ бўлгани учун шунақа эмас; у ўз физиологик тузилиши натижаси ўлароқ шунақа эмас, балки ўз қилмишлари билан ўзини қўрқоқ қилган. Мизож асабий, заиф, чала ёхуд тўлақонли бўлиши мумкин, лекин заиф одам дегани — албатта қўрқоқ дегани эмас, чунки қўрқоқлик бош тортиш ёки ён бериш оқибатида юзага келади. «Ҳамма вақт қўрқоқ учун қўрқоқ, қаҳрамон учун қаҳрамон

бўлмасликнинг имкони бор, деб ёзади буюк файласуф. У экзистенциячилик муҳолифларига фикр билдирар экан, бу йўналиш инсоннинг асло тушқун тасвирини бермаслигини, уни қилган ишга қараб баҳолашини, инсон ўз тақдирини ўзи белгилайди, деган ақида билан иш кўришини таъкидлайди. Сартр ҳар бир инсон ахлоқини унинг хатти-ҳаракати ташкил этишини айтиб, шундай деб ёзади: «Экзистенциячилик, бу — инсоннинг ҳаракатга бўлган хоҳишини ўлдиришга интилиши эмас, зеро у инсонга бор умид фақат унинг ҳаракатида эканини ва фақат ягона ҳаракатигина инсоннинг яшаши учун имкон беришини айтди. Демак, бу борада биз ҳаракат ва журъат ахлоқи билан иш кўрамыз».

Ҳозирги кунга келиб, экзистенциячилик Ғарб оламида машҳур бўлган кўпгина энг етакчи ёки фаол ҳаракатдаги ахлоқий йўналишларга нисбатан «ҳаётийроқ» чиқиб қолди. Унинг асосий тамойиллари Оврўпо халқлари менталитетига сингиб кетди. У беҳуда ҳавоий парвозларни чеклаб, инсонни ички, рақамларсиз ҳисоб-китоб ва шу ҳисоб-китоб натижаси ўлароқ, жаҳонга ишонч билан қарашга даъват этади.

Инсоният тарихи мобайнида қадимда илгари сурилган ғоялар кейинчалик моҳиятан янгиланган, ўзгарган ҳолда яна майдонга чиқишини кузатиш мумкин. Бу ҳодиса ахлоқшунослик соҳасига ҳам тегишли. XX асрда юзага келган ва амалиётда муваффақиятга эришган ёвузликка қарши зўравонлик кўрсатмасдан курашиш — ғайри зўравонлик ахлоқшунослиги ана шундай «янгиланган эски» ғоялардан.

Маълумки, ёвузликни йўқотиш, тўғрироғи, камайтириш, заифлаштириш барча даврларда ҳам асосий ахлоқий муаммо бўлиб келган. Қадимги дунёдаги ва ўрта асрлардаги Шарқ мутафаккирлари ёвузликни кучсизлаштиришнинг йўли — унга қарши ёвузлик билан жавоб бермаслик, деб билганлар. Бундай ёндошувни қадимги ҳиндлар ва хитойларда (йўта, жайнчилик, буддхачилик, даосчилик), насронийликдаги Исо алайҳиссалом даъватларида, муслмонликдаги тасаввуф намоёндаларида кўриш мумкин. Лекин бу даврларда ёвузликка ёвузлик билан жавоб бермасликни фақат сабр-тоқат Худога ташлаб қўйиш орқали амалга ошириш мумкин деб билганлар. Агар ҳазрати Исо ўз умматларига «ўнг юзингга урса, чап юзингни тут,» деган бўлсалар, буюк мутасаввиф ва шоир, яссавия тарикатининг асосчиси Хожа Аҳмад Яссавий ўз ҳикматларидан бирида шундай деб ёзадилар:

Лекин аввалги даврлардаги бу қарашларнинг моҳияти чидам ва бардош билан чекланган бўлса, XIX асрнинг иккинчи ярмида бошланган ҳамда ҳозирги пайтда муваффақиятли давом этаётган ёвузликка қарши зўравонлик кўрсатмаслик ана шу сабр-бардош, чидам орқали бўйсунитишни эмас, балки курашишни тақозо этади. Ана шу янгиланган, моҳияти ўзгарган ахлоқий йўналишнинг ибтидосида XIX аср мутафаккири америкалик файласуф-ахлоқшунос Ҳенри Дэйвид Торо (1817-1862) туради. Бу йўналиш доирасида кейинчалик, XX аср бошларида Лев Толстой (1828-1910), кейинроқ буюк ҳинд мутафаккири ва жамоат арбоби Моҳандис Карамчанд Ганди (1869-1948), америкалик руҳоний, файласуф, жамоат арбоби Мартин Лютер Кинг (1929-1968) сингари мутафаккирлар изланиш олиб бордилар. Шунингдек, АҚШдаги Альберт Айнштайн институти директори профессор Жин Шарп, Польша фанлар Академияси Фалсафа институти профессори Анжей Гжегорчик, Россия Фанлар Академияси Фалсафа институти профессори Абдусалом Гусейнов сингари замондош олимларимиз ҳам мазкур йўналишда тадқиқотлар олиб бормоқдалар.

Мазкур йўналиш асосчиси Торо ўзи ёқтирмаган америкача жамиятдан бош олиб чиқиб, 1845 йилнинг баҳоридан 1847 йилнинг кузигача Уолден кўли бўйида кулба қуриб, деҳқончилик билан шуғулланади. Кейинчалик шу тажриба асосида «Уолден ёки ўрмондаги ҳаёт» асарини ёзди. Бундан ташқари у «Фуқаровий иттиҳодсизлик», «Массачусетдаги кулчилик» сингари мақола ва эсселарида ҳам ғайри зўравонлик ахлоқшунослиги ғояларини илгари суради. Торо ҳаётда ҳам ана шу ғояларга амал қилади: солиқ тўлашдан бош тартади. Кунлардан бирида шаҳарга тушганида, уни солиқ тўламагани учун қамаб қўйишади. Кимдир унинг ўрнига солиқ суммасини тўлаб юборгандан кейингина Торони қамоқдан чиқаришади. У ўзининг бу хатти-ҳаракатини қуйидагича тушунтиради: «Менда, агар шундай имкониятим бўлган тақдирда ҳам, долларларимга одам сотиб олишларини ёки одамни ўлдириш учун милтиқ сотиб олишларини кузатиб туришга иштиёқ йўқ». Мутафаккир қулдорлик ҳукм сураётган Америка Қўшма Штатлари ҳукумати билан ҳар қандай алоқани узишни ўз олдига мақсад қилиб кўяди ва бошқаларни ҳам шунга чақиради.

Торо ғайри зўравонлик инқилоби ғоясини ўртага ташлайди. «Агар, — деб ёзади файласуф, — минглаб одамлар бу йили солиқ тўламаса, у зўравонлик ҳам, қонли чора ҳам ҳисобланмайди; акс ҳолда, солиқ тўлаш давом этаверса, давлатта зўравонлик қилиш ва бегуноҳларнинг қонини тўкиш учун имкон берилган бўлади». Фуқаровий итоатсизликнинг зарур шартини файласуф, шундай қилиб, ҳамманинг солиқдан бош тортишида кўради. Кейинги босқич, Торонинг фикрига кўра, иш ташлаш, давлат хизматчиларининг ўз хизмат вазифаларини бажаришдан бош тортишларидир. Ана шунда тинчилик йўли билан, қонсиз инқилоб амалга ошади. Лекин мазкур босқичлардан аввал ҳар бир инсон ўзини ахлоқий жиҳатдан тайёрлаш босқичини бошдан кечириши, яъни ўз онги ва қалбида шахсий инқилоб қилиши зарур. Фақат юксак даражадаги ахлоқий тайёргарликка пировард мақсадга кўнглидагидек етказиши мумкин.

Торо ғояларини асримизда Ганди ва Кинг янада юксак поғонага кўтардилар. Улар ғайризўравонлик ғоясини муҳаббат билан боғладилар ва душманга ҳам меҳрни дариф тутмасликка чорладилар. Ганди Хиросима ва Нагасагика атом бомбаси ташланганида, атом бомбасини бошқа бомба билан йўқотиб бўлмагани каби зўравонликни зўравонлик қилиб йўқотиш мумкин эмас, деган фикрни билдириб, шундай дейди: «Инсоният зўравонликдан фақат ғайризўравонлик йўли орқали қутилиши мумкин. Ғазабни фақат меҳр билан енгса бўлади. Ғазабга ғазаб билан жавоб бериш ғазабнинг ёйилишига ва кучайишига хизмат қилади».

Мартин Лютер Кинг ҳам худди шундай ғояни илгари сураётган экан, АҚШнинг машҳур Президенти Линкольн ҳаётидан мисол келтиради. Нима сабабдандир Линколннинг кўрага кўзи йўқ Стэнтон деган киши сайловолди компаниясида кўлидан келган ёмонлик билан унга қарши курашади. Линкольнни ҳар қадамда ерга уради, минг хил гуноҳда айблаётди, масхаралаётди, хатто унинг ташққи кўриниши устидан кулади. Линкольн Президент бўлиб сайлангач, ҳарбий вазирлик лавозимига айнан ана шу Стэнтонни кўрсатади. Атрофидагилар унга: «Жаноб Президент, Сиз хато қиялпсиз, у Сизнинг душманингиз, унинг Сиз ҳақингизда нималарни гапирганини биласизми?!» деб қарши турадилар. Шунда Линкольн бундай деб жавоб беради: «Ҳа, жаноб Стэнтонни биламан. Унинг мен ҳақимда нималар деганини ҳам эшитганман. Лекин ҳарбий вазирликка ундан бошқа бирор бир лойиқ америкалик йўқ». Орадан бир неча йил ўтгач, Линкольн ўлдирилади. Ўшанда қабр устида сўзланган барча нутқдан Стэн-

тоннинг нутқи алоҳида ажралиб туради. У, Линкольнни энг буюк инсонлардан бири деб таърифлайди ва: «Энди у мангуликка дахлдордир», деб ўз нутқини тугатади. Агар Линкольн Стэнтонга газаб билан қараганда, иккиси ҳам ўлгунча бир-бирининг душмани бўлиб қолар эди. Линкольн меҳр-муҳаббат воситасида душманни дўстга айлангирди. У бир пайтлар ўзига савол берган аёлга савол билан шундай деб жавоб берган экан: «Хоним, ахир мен ўз душманларимни дўстларимга айлангириш йўли билан ҳалок этмаяпманми?!»

Гайри зўравонлик ахлоқшунослигига қисқача тўхталиб ўтишимизнинг ўзидаёқ, биз бу йўналишнинг келажакдаги асосий ахлоқий таълимотлардан бири бўлиб қолишини илғашимиз мумкин. Шахс, гуруҳ, миллат, халқлар ўз истаklarини, мавжуд мустабид тузум ва ҳукуматдан норозилиklarини тинч йўл билан билдиришлари ҳамда ўз мақсадларига зўравонликсиз, қон тўкмасдан эришишлари мумкинлиги — инсониятнинг улкан ютуғи. Чунки қонли курашлар, инқилоблар, террор, қуролли кўзғолон сингари ҳодисалар муайян миллат ва мамлакат эришган ютуқларни йўққа чиқаради, ўлим, вайронагарчилик, маънавий қадриятларнинг оёқости бўлиши сингари улкан фожиаларга олиб келади.

XX асрда вужудга келган яна бир йўналиш — ҳаётга эҳтиром ахлоқий таълимоти машҳур олмон файласуфи, шифокори Альберт Швайцер (1875-1965) номи билан боғлиқ. Унинг «Маданият ва ахлоқ» деб аталган фундаментал китобида ҳаётнинг юксак маъносини тан олиш ва барқарор этиш асосий тамойил сифатида кўзга ташланади. Швайцернинг фикрига кўра, ҳаёт табиат яратган энг олий неъмат сифатида буюк ҳурматга сазовор. Бу талаб, тараққиёт даражасидан қатъий назар, ҳамма ҳаёт учун бир хиллик мақомига эга. «Ҳаётга эҳтиром ахлоқи, — дейди Швайцер, — олий ёки қуйи, нисбатан қадрли ёки қадрсиз ҳаётлар орасида фарқ кўрмайди. Мен — ҳаётман, мендек яшашни истаган ҳаётлар ичида яшашни истагувчи ҳаётман». Шу нуқтаи назардан қараганда, майса ҳам, каклик ҳам, кийик ҳам мен каби яшашга ҳақли, уларнинг ҳаёти ҳам эҳтиромга сазовор. Бу таълимот замонавий инсонда экологик маданиятнинг вужудга келишида, биз биринчи маърузамизда айтиб ўтганмиз, этосферанинг яратилишида муҳим аҳамиятга эга.

Янги давр ахлоқшунослигида тасаввуфий йўналишнинг ҳам ўз ўрни бор. Бу борада нақшбандия тариқатининг энг кенжа бўғин мутафаккирларидан бўлмиш буюк турк алломаси Муҳаммад Зоҳид Қутку (1897-1980) ва унинг шогирди, замон-

дошимиз профессор Маҳмуд Асъяд Жўшоннинг қарашлари алоҳида диққатга сазовор. Муҳаммад Зоҳид Қутқу беш жиҳдлик «Тасаввуфий ахлоқ» деб номланган фундаментал асарида бошқа ахлоқий масалалар билан бирга жўмардлик мезоний тушунчасини, Жўшон эса ўз асарларида нафс ва уни енгиш муаммоларини ўртага ташлайдилар.

Улар асарларида инсон ҳаёти олий қадрият экани таъкидлангани ҳолда, ўзганинг ҳаётини ўзингникидан олийроқ қадрият деб қараш ғояси илгари сурилади. Жўмардликнинг моҳияти ана шунда. Бундай қараш, шубҳасиз ҳозир замондошларимиз ҳаётига кириб келган салбий маънодаги ўта прагматизмга қарши курашда, ахлоқий муҳитни соғломлаштиришда муҳимдир.

Биз Янги давр ахлоқшунослиги мавзуйга қисқача тўхталиб ўтдик. Зеро, у шунчалик ранг-баранг ва миқёслики, уни бирикми ё уч маъруза доирасида қамраб олиш мушкул. Шу боис унинг асосий таълимотлари ва йўналишларинигина назардан ўтказдик, холос.

Таянч тушунчалар

Лаззат, Мақсад, Восита, Рух, Қалб, Манфаат, Эзгулик, Ёвузлик, Ихтиёр эркинлиги, Бурч, Ахлоқийлик, Қоникшиш, Муҳаббат, Бахт, Виждон, Изтироб, Ало одам, Ҳаё, Уят, Инсоф, Ватан, Ватанпарварлик, Ҳалоллик, Ачиниш, Шафқат, Файри зўровонлик, гуҳий таҳлил, Экзистенция, Қўрқув, Тазаруь, Мавжудлик, Жўмардлик.

Такрорлаш учун саволлар

1. Лоренцо Валланинг ахлоқшуносликка доир асарларида қандай муаммолар кўтарилган?

2. Макиавеллининг «Ҳукмдор» асарида илгари сурилган ғоялар ахлоқий жиҳатдан қай тарзда асосланган?

3. Кант ва Ҳегелнинг ахлоқшунослигига нималар асос қилиб олинган?

4. Фойербарх ахлоқий таълимотининг ўзига хослиги нимада?

5. Шопенхауэрнинг нораціонал ахлоқий қарашлари асосида нималар ётади?

6. Нитцше ахлоқий таълимотининг баҳсли томонлари нима-ларда кўринади?

7. Рус мумтоз ахлоқшуносларининг асосий ғоялари қай тарзда акс этган?

8. Руҳий таҳлил ахлоқшунослиги қиринда янгиликлар нималарда ўз ифодасини топган?

9. Нима учун экзистенциячилик таълимоти ҳаракат ва журъат ахлоқшунослиги деб аталади?

10. XX асрда яна қандай ахлоқий йўналишлар ва таълимотлар мавжуд?

АДАБИЁТЛАР

1. Ницше Ф. Зардушт таваллоси. «Тафаккур» журнали. 1995, 1-сон.

2. Сартр Ж.-П. Экзистенциализм тўғрисида. «Жаҳон адабиёти» жур. 1997, 5-сон.

3. Шер А. Шарқ фалсафаси ва экзистенциячилик. «Соғлом авлод учун» жур. 1998, 1-сон.

4. Валла Л. Об истинном и ложном благе. О свободе воли. М., «Наука», 1989.

5. Гегель Г. Философия права. М., «Мысль», 1990.

6. Гулыга А.В. Немецкая классическая философия. М., «Мысль», 1986.

7. Кант И. Из лекции по этики // Этическая мысль 1988, 1990. М., Политиздат, 1998, 1990.

8. Макиавелли М. Избранные сочинения. М., «Художественная литература», 1982.

9. Ницше Ф. Сочинения в 2-х томах, том 1, М., «Мысль», 1990.

10. Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность. М., «Республика», 1992.

11. Фейербах Л. Избранные философские произведения в 2-х томах, т 1, М., 1955.

12. Фрейд, Введение в психоанализ. Лекции. М., «Наука», 1989.

13. Фромм Э. Душа человека М., «Республика», 1992.

5-мавзу
ТУРКИСТОН МАЪРИФАТЧИ-ЖАДИДЛАРИНИНГ
АХЛОҚИЙ ҚАРАШЛАРИ
(2 соат)

Режа:

1. *Туркистон маърифатчилигининг ўзига хос хусусиятлари.*
2. *Аҳмад Дониш, Фурқат, Муқимий ва бошқа дастлабки маърифатчиларнинг асарларида кўтарилган ахлоқий муаммолар.*
3. *Абай, Анбар отин, Абдулла Авлоний ва Фитратнинг ахлоқий қарашлари.*
4. *Жадид матбуотининг ахлоқий тарбия борасидаги хизматлари.*

1. Туркистон XIX асрнинг иккинчи ярмида Россия томонидан босиб олинди ва мустамлакага айлантирилди. Бу мустамлакачилик моҳиятини Туркистон ўлкаси генерал-губернаторларидан бири А.Н. Куропаткиннинг ўз кундаликларида, биз Туркистон халқларини ярим аср мобайнида жаҳон маданияти ва цивилизациясидан четда тутиб турдик, деган сўзлари яққол англатади. Лекин, айти пайтда, рус тараққийпарвар зиёлилари орқали рус ва жаҳон илм-фани ва маданияти ҳам чор маъмурияти тўсиқлари орасидан сизиб кирар эди. Шу ижобий таъсир аста-секинлик билан мазлум Туркистонда янги Уйғониш даврини бошлаб берди. Маҳаллий зиёлилар орасида ўз халқини озод кўришга ва жаҳоннинг бошқа миллатлари билан тенглаша оладиган даражага олиб чиқишга интилиш натижасида бу Уйғониш Оврўпа маърифатчилигига нисбатан жуда шиддаткор ҳамда миқёсли бўлди. Шунингдек, ўрта асрлар ўртага ташлаган маърифатпарварлик ғоялари учун ҳам эндиликда амалий шаклларда янгича-маърифатчилик тарзида намоён бўлиш имконияти яратилди. Зеро ўша ғояларни янгиланган шаклларда амалга ошира оладиган фаолиятли зиёлилар вужудга келган эди. Уларни кейинчалик жадидлар деб атай бошладилар.

Маърифатчилик асосан уч соҳа орқали тезкор тарзда тараққий топиб борди. Булар – маориф (янгича мактаблар очиш, таълим усулини янгилаш), санъат (бадий адабиёт, театр) ва матбуот. Пировард мақсад миллатни, бир томондан, илмли-маърифатли қилиш бўлса, иккинчи томондан, унинг ахлоқий даражасини юксалтириш, ва ана шу икки жиҳатнинг уйғунлашуви натижасида ўзлигини, ўз қадрини анлаган билимли шахсни вояга етказиш эди. Туркистон маърифатчилари то-

монидан ана шу мақсадни амалга ошириш йўлида катта ишлар қилинди.

Туркистон маърифатчилигининг дастлабки босқичларида ахлоқий ғоялар асосан бадиий ва дидактик шаклларда ўз аксини топди. Шу жиҳатдан ўзбек, ва тожик халқларининг мутафаккирлари Аҳмад Донишнинг (1827-1897) «Наводир ул-вақое» асари диққатга сазовор. Аҳмад Дониш ўз асарларида Бухоро амирлиги давлат тузумини Россия давлат тузуми билан солиштириб, уни ислоҳ қилиш лозимлигини таъкидлайди. Айни пайтда, анъанавий ахлоқий тушунчалар билан фикр юритар экан, у адолатни ҳам подшо — ҳукмдор шахсига, ҳам давлат тизимига хос фазилат сифатида олиб қарайди. Агар ҳукмдор адолатли сиёсат юргизса, мамлакат ҳаётининг ҳамма соҳаси учун адолатни мезон қилиб олса, санъатнинг гуллаб яшнашига йўл очиб берса — халқ ҳаёти фаровон бўлади, фазилатлар кучайиб, иллатлар заифлашади. У, ҳукмдор донишмандлик фазилатига албатта эга бўлиши лозим, давлатнинг моҳиятини ақл белгилайди, деган хулосага келади: оқилона бошқарилган мамлакат аҳолисигина маърифатли ва юксак ахлоқ эгалари-бўла олади.

Шунингдек, Аҳмад Дониш ўз давридаги жоҳиллик, риёкорлик, порахўрлик сингари иллатлар жамиятни таназзулга олиб боришини таъкидлар экан, дин пешволарининг нотўғри йўлга кириб кетганини, шайхларнинг ёлғончилигини, уламоларнинг порахўрлигини фош қилади.

Қорақалпоқ халқининг буюк мумтоз шоири Бердақ (1827-1900) шеърларида ҳам ўша давр ахлоқий муҳити ўз аксини топади; у ҳам дин пешволарининг ўзи охиратга ишонмасликларини, товламачилик, очкўзлик, текинхўрлик иллатларига мубтало бўлганликларини ва бу билан ислом илдизига болта ураётганликларини қаттиқ танқид остига олади.

Буюк ўзбек мумтоз шоирлари Фурқат (1858-1909), Муқимий (1859-1903), Дилшод-Барно (1800-1906) асарларидаги ахлоқий муаммолар тараққийпарварлик ғоялари билан чамбарчас боғланиб кетади. Чунончи, Фурқат «Илм ҳосияти», «Гимназия», «Таржимаи ҳол» каби асарларида маърифатли бўлиш юксак ахлоқ эгасига хос хислат эканини, лекин, нодонлик охир-оқибат турли хулқий нотавонликка олиб келишини таъкидлайди. Шоир газалларидан бирида шундай деб алаҳ билан ёзади:

*Чархи кажрафторининг бир шевасидин доғмен,
Айшини нодон суриб, кулфатни доно тортадур.*

Муқимийнинг ҳажвий асарларида эса ўша даврда авж олган фирибгарликлар, амалдорларнинг ноинсофлиги, адолатсизлиги қаттиқ танқид қилинади. Шоирнинг «Воқеаи Виктор», «Воқеаи кўр Ашурбой ҳожи», «Танобчилар», «Тўй» сингари асарлари Туркистон халқлари оғидан тобора тубанликка тортаётган иллатларни аёвсиз фош этади. Ўша даврдаги бойларнинг нафсдан бошқа нарсани билмасликларини, фахшу маишатга юзубан кетганликларини, чор атрофда адолатсизлик ҳукмронлик қилаётганининг алам билан ёзади. Энди Дилшоднинг бир мухаммасидан олинган қуйидаги парчага диққат қилинг:

*Алам ўтидин куёдир бу жон
Дуди оҳ ила тўла осмон,
Бетоқат ўлиб чекаман фиғон,
Менга раҳм этиб йиғлайди макон,
Титраб боқадир замину замон.*

*Боёнларимиз нафса овора,
Тугёни ошиб то бора-бора,
Атлас тўқиғон қизи бечора,
Ясанмай юзга суртади қора,
Қора кунларга қолди Марғилон.*

*Олма анору мевалар кони,
Аммо мевага зор боғбони,
Бугдой нонини кўрмас деҳқони,
Пахта экади, йиртиқ чопони,
Фарғона замин ҳусни Намангон.*

Бу сатрларда кўтарилган адолатсизлик муаммоси орқали ўша даврдаги ижтимоий-ахлоқий манзара яққол намоён бўлади.

2. Туркистон халқларининг ахлоқий юксаклик ва маърифат воситасида миллий ўзлигини англаш даражасига кўтаришда қозоқ халқининг буюк фарзанди Абай (1845-1908) ахлоқий қарашларининг аҳамияти катта.

Абай шеърларида, шунингдек, «Искандар», «Масъуд» достонларида эзгулик, адолат, мардлик шижоат сингари фазилатлар ўрнини иллатлар эгаллаб бораётганидан, халқнинг яхшилиқ билан ёмонликни фарқлай олмайдиган даражага тушиб қолганидан фарёд чекади:

*Оталарга ўхшамай қолди турқинг,
Эпирай мунча кетди, элим, хулқинг!
Бирлик йўқ, барака йўқ, бузилди феъл,
Қани йиққан давлатинг, боққан йилқинг?*

«Хулқи кетган», «феъли бузилган», «алдамчи», «суқ», «очкўз» сингари, сиртдан қараганда ўз халқига нисбатан бе-шафқатларча, хатто ҳақорат даражасига кўтарилган бу сўз ва иборалар аслини олганда, миллатни жондан ортиқ севган буюк шоир қалбининг аламли йиғисидир.

Шуниси қизиқарлики, Абайнинг ахлоқий қарашлари маълум жиҳатлари билан гарблик машҳур замондоши, буюк олмон файласуфи, адиби Фридрих Нитцшеннинг баъзи қарашларига яқин. Аммо, таъкидлаш керакки, Нитцшедаги ўта кескинлик, ўта беқарорлик Абайга ёт. Шунга қарамадан, қадриятларни қайта баҳолаш, лозим бўлса, бутун миллатни қайта тарбиялаш каби гоёлар Абайга ҳам хос. Хусусан, у халқни ўз феълини ўзгартиришга, бу йўлда лозим бўлса, анъанавий ҳаёт тарзидан, ота-боболардан қолган ўғит — мақоллардан, хатто асрлар мобайнида ўрганган чорвачиликдан кечишга даъват этади. Чунинчи, Абай ўзининг машҳур «Насиҳатлар» деб аталган ахлоқшуносликка ва амалий ахлоққа доир китобида шундай деб ёзди: «Қозоқларнинг бир-бирига душман бўлишининг, бирининг тиланиги иккинчиси тиламаслигининг, рост сўзи кам, мансабпараст, ялқов бўлишлиқларининг сабаби нимада? Бунга дунёда ўтган барча донишмандлар шундай жавоб қилади: ҳар қандай ялқов киши — кўрқоқ ва ғайратсиз бўлади; ҳар қандай мақтанчоқ кўрқоқ киши — ақлсиз, нодон бўлади; ҳар қандай ақлсиз нодон киши — орсиз бўлади; ҳар қандай орсиз киши — ялқов, киши олдида тиламчи, очкўз, суқ бўлади; бундай ҳунарсиз кишилар ҳеч қачон бировга дўст бўлмайди. Бу иллатларнинг ҳаммаси тўрт оёқли молни кўнайитиришдан бошқа нарса ҳаёлига келмайдиган кишилардан чиқади. Агар инсон экин-тикин, илм-ҳунар, савдо ишлари билан шуғулланса, бундай ёмон фазилатлар (яъни иллатлар) унга дори-маган бўлур эди».

«Насиҳатлар» рисоласининг бошқа бир ўрнида Абай, мақолларни таҳлил этиш орқали, юқорида айтганимиздек, маълум маънода анъанавий қадриятларни қайта баҳолашга интилади: «Бизнинг қозоқларни айтиб юрган мақоллари ичида, — дейди Абай, — ишга яроқдиси ҳам, яроқсизси ҳам бор. Баъзилари яроқсиз бўлиши у ёқда турсин, хатто на мусулмончиликка ва на одамгар-

чилиқка тўғри келади. Аввало: «Фақир бўлсанг — орсиз бўл!» дейишади. Ордан айрилиб тирик юргандан кўра, ўлган афзал... «Олтинни кўрса фаришта ҳам йўлдан озади», дейишади. Садқаи фаришта кеттурлар-эй! Бу шунчаки уларнинг ўз шум ниятларини маъқулламоқчи бўлиб айтганлари эмасми?... «Ярим кунлик умринг қолса ҳам, бир кунлик мол йиғ», «ўзингда йўқ бўлса, отанг ҳам душман», «мол — одамнинг житар гўшти», «Моли кўпнинг — юзи ёруғ, моли йўқнинг юзи — чориқ», «Еган оғиз уялар», «Олағон кўзим берағон»... Бундан маълум бўлдики, қозоқлар тинчлик учун ҳам эмас экан, балки аксинча мол-дунё учун ҳам чекар экан... Агар моли бор бўлса, ўз отаси билан ҳам ёвлашишдан уялишмас экан... Ишқилиб, ўғрилиқ, шумлик, тиланчилик, қўйинг-чи, шунга ўхшаш ярамас фазилатлар (яъни иллатлар) билан мол топса ҳам буни айб санамаслигимиз керак экан». Бошқа бир ўринда буюк мутафаккир имон ҳақида сўз юритиб, яна баъзи мақоллар тўғрисида шундай дейди: «Имонга шак келтирган бандаларни Оллоҳ таоло афу этмайди ва пайғамбаримиз ҳам шафқат қилмайди, бу мумкин ҳам эмас. «Қилч устида шарт йўқ», «Худой таолонинг кечмас гуноҳи йўқ» — деган қалбаки мақолларга суянганнинг башараси қурсин!».

Абай ўз миллатини ниҳоятда севган мутафаккир. У ҳеч кимни ҳақорат қилмоқчи ёки камситмоқчи эмас; бу аччиқ гаплар халқ дардида ўртанган мутафаккирнинг аламли фикрларидир. Абай одамларнинг торлашиб, майдалашиб кетаётганидан, ердаги ўз инсоний вазифаси ва маъсулиятини бажармаётганидан газабланади: «Сукротга оғу берган, Ионна Аркни оловга ташлаган, Исони дорга осиб, пайғамбаримиз салоллоху алайҳи ва салламни туянинг ўлимтигига кўмган ким? Халқ! Шундай бўлгач, халқда ақл йўқ. Йўлини топ-да, халққа раҳнамолик қил». Кўриниб турибдики, буюк қозоқ мутафаккирининг ахлоқий идеали халққа раҳнамолик қила биладиган одам. Албатта, у ало одам эмас, лекин ало одам вазифасини маълум маънода бажара оладиган инсон. Бундай инсонни тарбиялаш вояга етказиш, лозим бўлса, яратиш (маънавий жиҳатдан) мумкин; «Одам онадан ақлли бўлиб туғилмайди, — дейди Абай, — балки туғилганидан кейин, дунёда нима яхши, нима ёмон эканлигини эшитиб, кўриб, ушлаб, топиб, зехн қўйиб ақлли бўлади». Бошқа бир ўринда эса, мутафаккир, мана бундай дейди: «Агар давлат менинг қўлимда бўлганида, инсон фарзандини тузатиб бўлмайди, деган одамнинг тилини кесиб ташлардим...»

Шундай қилиб, Абай туғма ахлоқийликни бутунлай инкор этмаса-да, инсоннинг ахлоқий даражаси тарбия билан боғлиқлигини қатъий таъкидлайди. Аини пайтда тарбияга ва ахлоқий даражага муайян ижтимоий муҳитнинг, замоннинг таъсирини асосий сабабчи деб билади: «Инсон боласини замона парвариш қилади, кимда-ким ёмон бўлса, айб замондошларида», — дейди файласуф — шоир. Унинг ҳақлигини инсонни ахлоқий-маънавий жиҳатдан анчагина тубанлаштириб, уни эътиқодсиздик, ёлгончилик касалига мубтало қилиб қўйган мустамлакачилик ва, айниқса, шўролар замонасининг салбий таъсирида яққол кўришимиз мумкин.

Абайнинг ҳаё, уят, инсоф, оқиллик, адолат сингари фазилатлар ва мақтанчоқлик, олифтагарчилик, керилиш, ёлгончилик, очкўзлик каби иллатлар ҳақидаги фикрлари ҳам диққатга сазовор. Чунончи, у уят тушунчасини икки хил маънога эга эканлигини айтади. Биринчиси, одам ўзи уят бўларлик иш қилмайди, лекин ўзганинг уятли ишидан уялади. Бунинг сабабини мутафаккир уятли иш қилган одамга нисбатан ачиниш ҳисси эканини таъкидлайди. «Иккинчиси шуки, — дейди Абай, — қилган ишнинг ҳам шариатга, ҳам ақлга, ҳам обрў-эътиборга зид бўлади: сен бундай ишни билмасдан, ё гафлат босиб, ё эса нафс балосида қилиб қўясан. Мана буни чин маънодаги уят деса бўлади». Ана шу иккинчи маънодаги уятни мутафаккир виждон билан боғлайди, уни виждон азобининг ташқи кўриниши тарзида талқин қилади: «... баъзан уятли кишилар уйқудан, ишгаҳадан қолади, хатто чидаёлмайд ўзини-ўзи ўлдирадиганлари ҳам бўлади. Уят кишининг ор-номуси, ўз ярамас фазилатларига (яъни иллатларга) қарши ички исёнидир».

Умуман олганда, Ақбайнинг шеърий асарларида ва, айниқса, «Насиҳатлар» рисоласида кўтарилган ахлоқий муаммолар бутунги кунда ҳар жиҳатдан илмий тадқиққа лойиқ. Гарчанд буюк Туркистон мутафаккири кўпгина иллатлар ҳақида ўз халқига нисбат бериб, фикр юритса-да, улар, баъзи бир истисноли — фақат қозоқларнинг анъанавий турмуш тарзига тааллуқли жиҳатларни ҳисобга олмаганда, умумтуркий аҳамиятга молик ахлоқий нуқсонлардир. Шу боис Абайнинг фалсафий-назарий ҳамда амалий-дидактик фикрлари ва талқинлари биз учун доимо қимматлидир.

Туркистон маърифатпарварларининг яна бир йирик намояндаси Дилшод Барнонинг шогирди Анбар отиндир (1870). Унинг ахлоқий қарашлари лирик-фалсафий шеърларида ва «Қаролар

фалсафаси» (1898) рисоласида ўз аксини топган. Анбар отин ҳам инсон ахлоқий даражасини ақл, илм-маърифат билан боғлайди ва ижтимоий тараққиётга ақлий ҳамда ахлоқий юксаклик орқали эришиш мумкин, деган ақидага амал қилади. Унинг асарларида ахлоқсизлик ботқоғига ботиб бораётган жамиятта нафратни, шариат ва тарикат намояндалари айниб кетганлиги, бойлардан инсоф кўтарилганлиги ҳақидаги фикрлар мардона илгари сурилади. «Муқимийга», «Мингбоши кал Омил ҳажви», «Олимжон ҳожи таърифи» каби шеърларида ана шу йўналишни кўриш мумкин. Танқидий-бадий шаклдаги бу йўналиш «Қаролар фалсафаси» рисоласида фалсафий-таҳлилий шакл касб этади.

«Қаролар фалсафаси» асари асосан бир-бирининг зидди бўлмиш икки муаммо-ижтимоий адолат ва ижтимоий зулм тushunchаларига бағишланган. Рисола кўп ўринларда фалсафий-мажозий талқинлардан иборат. Чунончи, рисола давомида айниқса, унинг биринчи фаслида қора ва оқ рангларнинг мажозий ҳамда ботиний моҳияти ўзига хос тарзда ифодаланади. Қора меҳнати туфайли дунёни яшнатаётган инсонлар қалбининг оқлиги, оқ тана-ю оқ билак кимсалар қилаётган ишларнинг қоралиги таъкидланади ва улар шу орқали ахлоқий мазмун касб этади. Анбар отин шундай деб ёзади: «Ул қаро халқ офтоб сўзанида меҳнат қилиб, ўзлари ҳар қанча куйганлари ҳолда, ҳосилларини ҳамтовоқларига тухфа қилурлар. Мисол андоқдурки, қазон бовужуд қорадур, ўзи ўтда куйиб қаро бўлғони ҳолда овқат пишуриб одамларни тўйдирур.

Қаролар бордурларки, алар ўзлари қаро бўлғони ҳолда, маърифат нури сийратларида тўладур ва ул нурларни фасоҳат ва тил дурдоналари воситаси ила оламга оқ шуъла сочарлар, Мисол улдурки, қаро чароғ ўзи қаро ёғ, куюндиға гирифторм бўлғони ҳолда, нури илан кулбани равшан қилур».

Рисоланинг иккинчи фаслида Анбар отин ўша даврдаги аёллар аҳволини, уларнинг бевосита ва билвосита ижтимоий камситишлар натижасида ўз иқтидори, истеъдоди, латофатини намоеён қила олмасликларини айтиб ўтади. Улар, хатто, кўча-кўйларга зарурат юзасидан, масалан, қариндош-уруғларини кўргани бориш учун чиққанларида, эски паранжига ўраниб, кампирлар каби букчайиб юрадилар. Чунки агар қадди қоматини адл тутиб, ёки очилиб-сочилиб юрсалар, унларга эркаклар тажовуз қилишлари мумкин. Бундай ахлоқсизликнинг илдизи ижтимоий адолатсизликка бориб тақалади: камбағаллиги туфайли

уйланиш, оила бошлиғи бўлиш ҳуқуқидан маҳрум бўлган бундай эркаклар шайтон васвасасига тушиб, шаҳвоний нафсларини тиёлмай қоладилар. Лекин тараққийпарвар шоира келажакка катта ишонч билан қарайди: бу ижтимоий ахлоқий иллатлар албатта ўтиб кетади, хурлик, тенглик замонлари келади. Мана бу ҳақда Анбар отиннинг ўзи нима дейди: «Бир замони бўлурки, камина мушгипар каби олижаноб орзу қилгондан зиёда бўлур... аларни мазлумалар авлоди хатарсиз таваллуд ўлиб, яхши парвариш топуб, хушрўй ва хушхўй, ботамиз ва ватандўст, сергайрату меҳмондўст бўлуб, камолга етар. Ул замонда барча халқ соҳибжамол бўлур...

Ул замонда одам ахлоқи ул даражаға етурки, хуруси миждоз гала хотунлик русумини тарк этар ва ҳар эр битга хотин ила фаротвор кун кечиргай...

Ул вақт қизлар илми дунёвий таҳсилга муяссар булуб, урфон тахтида қарор топиб, эллар ва улуглар сафиға дохил бўлурлар, алар ҳайрат ва меҳнатда эрларға ҳамфо ва ёвар бўлуб, обрў топиб, хурмат ва икромға сазовор бўлурлар.»

Анбар отин адолатли подшо муаммосига алоҳида тўхталиб, ўша давр учун ниҳоятда оригинал, кутилмаган ва ҳозирги замонда ҳам аҳамиятини йўқотмаган фикрларни билдиради. У, даставвал «ўрус келди!» деганда ҳамма маърифат аҳли, энди халқнинг, ижтимоий-иқтисодий ва маънавий ҳаёти яхши томонга ўзгаради деб кутганини, лекин бу ишонч оқланмагангива, аксинча, «ўрус подшоҳ мусулмонларға заррачайинки ҳаловат бермаганини» айтади. Баъзи бир руслар ҳукмронлигини оқлаганларға қарши шундай дейди: «Агар ўрус шоҳи дарҳақиқат одил бўлса, ва анинг ҳоҳиши қарам халқлар ҳам ўрус мисоли озод бўлсун ва барча ҳалойиқ ўрус бирла баробар бўлуб рўзгор кечирсун деса, аморат ва ҳукмронлиқ қонунини дин қонунларидан мустасно келтурсин.» Бошқа бир ўринда файласуф-шоира: «Давлат ишини дини исломдин йироқ тутинг...», деган фикрни билдиради.

Хўш, бу мустамлакачилик ва адолатсиз тузумдан кутилишнинг йўли борми? Анбар отин унинг икки йўлини айтиб ўтади. Бири — ақлни инсон ўзига вазир қилиб, фалсафий мушоҳада ёрдамида иш кўриш орқали бунга эришиш мумкин: «Вақтики илм даража қилиб, фалсафа равнақ топса, бу чигилларим кушода бўлур. Фалсафа ибораси ила қарши ва зид сўзларни муқойяса қилгонда бу чигиллар очилур.» Иккинчи йўл эса ўз-ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя этиш мақсадида амалий ҳаракат

қилиш, мустамлакачилик зулмига ва адолатсизликка қарши бирлашмоқ, қўлда қурол билан чиқмоқ. Бу йўлни шоира шундай ифодалайди:

«... албатта, ақлу-идрок ва жамоатга така қилиб, барча шайх сўфийлардан йироқ ва барча тарсу ваҳмдин эмин бўлиб, золимларга қарши мубориза қилмоқ, яққалиқдан ҳазар қилмоқ, бу тadbирлар ила зулми нобуд этиб, зулматни бартараф қилмоқ зарурдир.»

Албатта, Анбар отиннинг барча ахлоқий қарашларини мутлақ тўғри деб қабул қилиш ножоиз. Чунончи, у сўфийлик тариқатларининг ҳаммасини моҳиятан реакцион, деган фикрни илгари суради ва сўфийларни мустамлакачи амалдорлар райъига қарайдиган расмий дин пешволари билан чалкаштириб юборди. Лекин, шунга қарамасдан, Анбар отиннинг асарлари, айниқса, «Қаролар фалсафаси» рисоласи ҳозирги кунда ҳам ижтимоий-ахлоқий аҳамиятини йўқотган эмас.

Бундан ташқари, Анбар отин шоира ва файласуф олима сифатида ҳам, шахс сифатида ҳам кишини ҳайратга соладиган даражада матонатли, покиза инсон, юсак ахлоқ эгаси бўлган. У умрини Туркистон халқлари маънавиятини юксалтиришга бағишлади, ногирон бўлишга қарамай, адолатнинг паҳлавони бўлиб курашди. Бугунги кунда мустақил Ўзбекистонимизга бу том маънодаги қаҳрамон аёл орзу қилган кунлар келди, Анбар отиннинг олимона ва шоирона башорати амалга ошди.

Туркистон маърифатпарварлари орасидаги яна бир мутафаккир таълимшунос, педагог ва ахлоқшунос Абдулла Авлонийдир (1887-1934). Унинг XX асар бошларида Туркистонда машҳур бўлган «Туркий гулистон ёҳуд ахлоқ» (1913) асари ахлоқий муаммоларга жадидчилик нуқтаи-назаридан ёндошиши, кўпчиликка тушунарли тилда ёзилгани билан ажралиб туради. Агар Анбар отиннинг «Қаролар фалсафаси» рисоласида долзарб ахлоқий муаммоларга мажозий-фалсафийлик, илмий, назарий хулосалар орқали ёритилса, Авлоний асарида фазилатлар ва иллатларга кўпроқ таъриф бериш, уларни шарҳлаш йўли билан ёндошилади.

Абдулла Авлонийнинг «Туркий гулистон ёҳуд ахлоқ» асарида анъанавий-фалсафий ёндошув бўлмиш антропологик нуқтаи-назар бўртиб кўзга ташланади. Аммо бу ёндошувнинг янгиланган моҳияти шунда эдики, тадқиқот объекти сифатида макон ва замондаги умумий мавҳумий инсон эмас, балки, муайян, XX аср бошларидаги, миллий озодликка, янгича ҳаёт тарзига инти-

лишни ўз олдига ният қилиб қўйган Туркистон фуқароси олинади. Ана шу янги инсон тарбияси бош масала тарзида ўртага ташланади.

Файласуф педагог, аввало, миллатни тарбиялашни ўз устига олган тарбиячи муаммосига тўхталади: оталар – тўйчи, улоқчи, базмчи, илм қадрини билмаган, муаллимлар – ўзлари тарбияга муҳтож, дорилмуаллиминни тугатиши керак бўлган, мударрислар эса – дарслари беимтиҳон, ислоҳ яқинига йўламайдиган кишилар. Шу боис миллат ёшлари тарбиясини усули жадид тарафдорлари таълим-тарбия тизимини замонавийлаштириш, ислоҳ қилишга интилаётган зиёлилар қўлга олиши керак. Авлоний Россия ҳукумати у ер-бу ерда янгича мактаблар очгани – шунчаки жаҳон жамоатчилигини чалғитиш эканини, очиқ бўлмаса ҳам, қуйидаги ишора билан айтиб ўтади: «...ҳукумат ҳамманинг отасидир. Ўз фуқаросининг болаларини тарбия қилмак лозим. Шунинг учун бизнинг Русия ҳукуватимиз ўтай бўлса ҳам, ҳар ерда бизлар учун мактаблар очуб, болаларимизни текин ўқигур.» Авлоний ана шу «ўтай тарбиядан» кўра миллий тарбиямиз усуларини янгилашни афзал билади ва ва ўз даврини «Тарбиянинг замони – тарбиянинг айни вақти деб атайди. Униг бу борадаги қарашлари ҳануз ўз кучини йўқотганмаганлигини, тарбия – ҳозир ҳам жамият учун долзарб муаммо эканини Президент Ислам Каримов машҳур нуқтаридан бирида (1995 йил 23 февраль) Авлонийдан мана бундай деб кўчирма келтиради: «Маърифатпарвар бобомиз Абдулла Авлоний ёзганидек, «Тарбия бизлар учун ё ҳаёт – ё мамот, ё нажот – ё ҳалокат, ё саодат, ё фалокат масаласидир».

Авлоний тарбияни, қадимгилар ва ўрта асрлар мусулмон Шарқи мутафаккирлари анъаналарига суяниб, учга бўлади: бадан тарбияси, фикр тарбияси, ахлоқ тарбияси. Шулар орасидан ахлоқ тарбиясига алоҳида урғу бериб, уни «инсонларга энг муҳим, зиёда шараф, баланд даража бергувчи» тарбия деб баҳолайди. Фазилатларни файласуф-педагог яхши хулқлар, иллатларни эса – ёмон хулқлар деб атайди. Фатонат, диёнат, шараф, ҳаё сингари мусулмон Шарқи учун анъанавий бўлган фазилатлар шарҳи билан биргаликда Авлоний виждон, Ватанни суймак сингари Туркистон минтақаси учун янги талқинда тақдим этилган фазилатлар ҳақида алоҳида тўхталади. Ватанни суймоқ лозим бўлса, унинг йўлида жонини фидо этмоқ юксак ахлоқий инсонга хос фазилатдир. Инсон Ватанни танламайди. «Биз туркистонликлар ўз Ватанимизни жонимиздан ортиқ суй-

ганимиз каби, араблар Арабистонларини, қумлик, иссиқ чўллларини, эскамулар Шимол тарафларини, энг совуқ қор ва музлик ерларини бошқа ерлардан зиёда суярлар. Агар суймасалар эди, ҳавоси яхши, тириклик осон ерларга ўз Ватанларини таълаб ҳижрат қилурлар эди». Виждон эса Авлоний наздида, инсон ниятлари ва қилмишларини акс эттирувчи энг мусаффо ахлоқий кўзгудир, «инсон ақли ва фикрининг ҳақиқий мезони».

Шунингдек, жадид ахлоқшунослигининг алломаси интизом, иқтисод, идрок ва зако сингари ўша даврларда ҳали куп қулоқ ўрганмаган фазилатларни ҳам алоҳида эътибор билан назарий-амалий таҳлидан ўтказди, ўқувчига иложи борича қисқа ва лўнда тарзда тақдим этишга интилади.

Абдулла Авлоний «Туркий гулистон...» да «ёмон хулқлар» га – иллатлар таҳлилига катта ўрин ажратади. Миллат тараққиётига энг кучли тўсиқ бўладиган иллатлардан бири сифатида аллома жаҳолатни келтиради: «Жаҳолат инсониятнинг энг зўр душмани ва ёмон хулқларнинг бошлиғидир». Авлоний ғазаб, шаҳват, ҳасад, кизб, тамаъ сингари иллатларга ҳам атрофлича таъриф беради.

Шуниси диққатга сазоворки, Абдулла Авлоний ахлоқшунослик тушунчаларининг фақат педагогик эмас, балки ҳам фалсафий, ҳам бадиий жиҳатдан талқинини беради. Чунончи, у муайян ахлоқшунослик тушунчаси ёки ахлоқий меъёрнинг содда, лўнда таърифини тақдим этар экан, баъзи ҳолларда Сукрот, Афлотун, Арасту, Ибн Сино сингари ҳақимларнинг фикрларини исбот тарзида келгирса, гоҳо уларни назмий тизмалар билан ўқувчига етказишга ҳаракат қилади. Умуман олганда, Абдулла Авлонийнинг «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» рисоласи XX аср Туркистон ахлоқий тафаккурида энг салмоқли ўринни эгаллайдиган, ҳам назарий, ҳам амалий ахлоқ муаммоаларини фалсафий ва педагогик ёндошув орқали ҳал этишга бағишланган йирик асардир.

Туркистон маърифатчилари ахлоқшунослигида том маънодаги миллий қаҳрамонимиз Абдурауф Фитратнинг «Оила ёки оила бошқариш тартиблари» (1914) китоби алоҳида ўрин тутди. Аввало, шуни айтиш керакки, «Оила» ўзгача бир шиддатли услуб билан ёзилган. Унда ҳам танқидий руҳ, ҳам даъват руҳи кучли Фитрат она Туркистонни озод кўришни истайди, бунинг учун ҳар бир туркистонлик оила билим, ахлоқ, аъмол ва эрк ўчоғи бўлмоғи лозим. Мутафаккир янги оилани ана шу тартибда қуришга даъват этади. Ҳар жиҳатдан соғлом бўлган оила етиш-

тирган фарзандларгина миллатни юксакка қўтара олишини, уни истибдоддан қутқаришини айтади: «Бу дунё кураш майдонидир. Бу майдоннинг қуроли соғлом жисму тан, ақл ва ахлоқдир. Лекин ана шу қурол-аслаҳамиз синиб, занг босиб, чириб кетган. Шундай қуроллар билан бу дунёда бизга на саодат ва на роҳат бор...» — дейди алам билан Фитрат.

Ватанпарварлик, миллатпарварлик тамойилларидан келиб чиқиб, муаллиф китобнинг биринчи қисмини, маълум маънода меъёрий дастуриламал тарзида тартиб беради. Ундан ҳар бир янги оила қурмоқчи бўлган туркистонлик кичик ҳажмдаги ахлоқий-маиший, гигиеник-саломатлик қомуси сифатида фойдаланиши мумкин. Бундан ташқари, асарда оиланинг моддий томонлари, ташкил топгандан бошлаб, бузилишигача бўлган ҳолатларнинг ахлоқий асослари тўғрисида ҳам тўхталиб ўтади.

Китобнинг иккинчи қисми фарзанд тарбиясига бағишланган. Фитрат ҳам тарбияни анъанавий йўналишда талқин этади: жисмоний тарбия, ақлий тарбия ва ахлоқий тарбия. Ана шу уч тарбия уйғунлигида ҳақиқий инсон камол топади деб ҳисоблайди муаллиф. Китобнинг бу қисмида Фитрат, маълум маънода, ўзига хос ахлоқий тарбия назариясини тақдим қилади. У ихтиёр эркинлиги муаммосини майл тушунчаси орқали ўртага ташлайди: бахт майли, фаолият майли, алоқа майли, бошқаларга меҳр-муҳаббат майли ва ҳ. к. Буларнинг ҳаммасида ҳам инсонни жамият аъзоси сифатида, ҳам ижтимоий мавжудот сифатида олиб қарайди. Шунингдек, у иззат-нафс, айниқса, ирода масаласига алоҳида тўхталиб ўтади. «Ирода ва ихтиёр» сарлавҳаси остидаги кичик бобда Фитрат фарзандни иродали қилиб тарбиялашга даъват этади, ирода тарбиясининг тўрт банддан иборат қоида-босқичларини тақлиф этади. Болани иродали қилиб тарбиялашда ота-онанинг зўри эмас, балки болага бериладиган муайян эркинлик муҳим эканини таъкидлайди. «Ота-оналарнинг ҳақ-ҳуқуқлари» бобида ҳам балоғатга етган фарзанднинг эркинлик даражаси ҳақида фикр юритилади.

Умуман олганда, Фитратнинг «Оила» китобида амалий ахлоқ билан ахлоқ назарияси муаммолари уйғунлашиб кетган. Лекин унда педагогик-дидактик услуб эмас, жайговор чорлов услуби устун. Фитрат учун юксак ахлоқийлик, эрк ва эрксеварлик билан мустаҳкам боғлиқ. Туркистон ва туркистонликни озод кўриш, яъни миллий мустақиллик мафкураси китобнинг руҳига сингдириб юборилган. Уни ўқиган киши на фақат ахлоқий фазилатлар нималардан иборат ва уларга қандай эришиш керак-

лигини, балки, миллий озодлик, шахсий эркинлик нима-ю, унга қандай қилиб эришиш мумкинлигини англаб олади. Шу боис мутафаккир-жадид Абдурауф Фитратнинг «Оила» асари Туркистон миллий уйғонишида бениҳоя катта роль ўйнади. Айни пайтда, у ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган ажойиб ахлоқий-маърифий рисола сифатида алоҳида эътиборга молик.

XIX аср охири ва XX аср бошларида аёлларнинг илми, ҳар жиҳатдан юксак ахлоқ-одоб эгаси бўлишлари учун зиёлилар орасида жиддий ҳаракат авж олади. Зеро, оиладаги бола тарбияси яъни ёш авлод тарбияси асосан оналар қўлида экани ҳаммага аён бўлиб қолади. Шу боис илгор, зиёли аёллар на фақат қизлар мактабларини очиб, мактабдорлик қилиш, балки ахлоқий-тарбиявий рисолалар ёзиш йўли билан ҳам бўлажак зиёли оналарни вояга етказишга ҳисса қўшадилар. Шу жиҳатдан Олимат ул-Банотнинг Санкт-Петербургда 1898 ва 1899 йилларда икки марта нашр этилган «Муошарат одоби» («Турмуш одоби») асари ўз вақтида катта аҳамиятга эга бўлган. «Агар хотун ўқиган бўлса, ўзининг ким эканлигини, вазифаси нимадан иборат эканлигини шак-шубҳасиз билади. Болаларини эса гўзал тарбия қилади, эри билан яхши муомалада бўлади ва ниҳоят Аллоҳ Таоланинг амрига мувофиқ ҳаёт кечиради», — дейди рисола муаллифи. Унда аёлларнинг турмушдаги ўрни, оилавий вазифалари, эр-хотин орасидаги муносабатлар, болалар тарбияси уй тутуш, никоҳ ва муҳаббат борасида фикрлар билдирилади. Айни пайтда, уй хизматчиларига муносабатда инсоф ва адолат юзасидан, уларнинг ҳам уй эгаларига ўхшаш инсон эканликларини ҳисобга олиб, иш кўриш лозимлиги таъкидланади, турмушнинг оқилона уюштирилиши учун хизмат қиладиган ибратли маслаҳатлар берилади. Бошқа бир татар зиёли аёли Фахр ул-Банот Сибғатуллоҳ қизининг саксон етти сабоқдан иборат «Оила сабоқлари» (1913) рисоласи эса тарбиянинг турли томонларини бирваракай ўз ичига олади. Ахлоқшунос олима ўз рисоласи моҳиятини кўйидагича белгилайди: «Оила сабоқлари хонимларга, қизлар мактаби шогирдларига оила вазифалари тўғрисида фойдали маълумот бергани каби ўқувда тамом енгиллик ва бир тарафдан асосли бир ахлоқ сабоғи ҳамдир». У ўн иккинчи сабоқда тарбияни «илмни ахлоқнинг тани, негизи» деб таърифлайди. Асар фалсафий мушоҳадалардан кўра кўпроқ амалий кўрсатмалардан иборат. Айни пайтда, унда ҳам маънавиятга, ҳам моддиятга замонавий муносабат масаласи ўртага ташланади, юксак ахлоқли

болани вояга етказишда ҳар икки йўналишдаги тарбиянинг муҳимлиги таъкидланади.

4. XX аср бошларида амалий ахлоқ муаммолари жадид матбуотида кенг ўрин олади. «Тараққий», «Садои Туркистон», «Улуғ Туркистон», «Турон», «Хуршид» сингари газеталарда эълон қилинган ҳажвий-журналистик асарларда ўша давр боёнларининг қолоқлиги, чор маъмуриятининг тўрачилиги, паранжининг янги замонга мос келмаётгани, талабаларга 5 сўм иона қилиш ўрнига, беш юзлаб сўмни ресторанларда фоҳишаларга сочаётган ахлоқсиз сармоядорлар қаттиқ танқид остига олинади. Маҳмудхўжа Беҳбудий, Мунаввар қори Абдурашидхонов, Ҳамза, Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев, Абдурауф Фитрат, Абдулла Қодирий, Абдулҳамид Чўлпон каби Уйғониш даврининг буюк намояндалари ўз бадиий асарларида ахлоқ муаммоларини дадил кўтариб чиқдилар ва ана шу нашрларда ўз публицистикаси билан ҳам фаол иштирок этдилар. Жадид матбуоти бутун кўчини озодликни, Ватанни жондан севувчи, илғор, тушунган, ҳар томонлама камол топган эркин Туркистон фуқаросини тарбиялашни ўз олдига вазифа қилиб қўйди. Афсуски, дастлабки февраль инқилоби берган ҳуррият узоққа чўзилмади. Болшевикларнинг 1917 йилнинг 25 октябрида амалга оширган давлат тўнтариши тез орада унинг ютуқларини йўққа чиқарди, Ленин бошчилигида ишлаб чиқилган янги мустамакачилик режаси асосида барча тараққийпарвар кучлар катагон қилинди. Фалсафий фанлар, шу жумладан, ахлоқшунослик ҳам тараққиётдан тўхтади. Улар мафкурага бўйсундирилиб, сохталаштирилди; эркин фикр таг-тути билан қўпориб ташланди. Шу сабабли жадидчилик ўз олдига қўйган вазифаларини тўла адо этолмади. Лекин, шунга қарамасдан Туркистондаги бу маърифатчилик ҳаракати қисқа муддат ичида бўлса ҳам мазлум халқларни маълум маънода уйғота олди.

Таянч тушунчалар

Миллат, Ватан, Ватансеварлик, Тараққиёт, Адолат, Тарбия, Оила, Диёнат, Шараф, Ҳаё, Виждон, Майл, Ихтиёр, Ирода.

бўлган жонзот деган хулоса чиқарди. Дарвинча-даҳрийча қараш яқин-яқингача «социалистик лагерь» худудига кирган мамлакатларда расмий, давлат ёндошуви сифатида ҳукм суриб келди. Тоталитар тузумга асосланган бу давлатлар таназзулга учрагач, яна инсонни Худо яратган деган фикр уларда етакчилик мавқеини эгаллади. Умуман, олганда, инсониятнинг интеллектуал тарихида, ҳатто нисбатан даҳрийлик асри бўлмиш XX асрда ҳам, инсонни Худо яратган, деган фикр камида тўқсон фойизни ташкил этади. Биз ҳам ана шу кўпчилик томонидамиз. Айни пайтда, камчилик билдирган ва билдираётган аксил фикр ҳам яшаш **ҳуқуқига** эга эканини тан оламиз.

Шуни ҳам айтиш керакки, баъзиларда, динийлик билан дунёвийлик бир-бири билан сиғишадиган ҳодисаларми, деган ҳавотирли савол туғилади. Биз унга «Ҳа!» деб жавоб берамиз. Улар на фақат сиғишади, балки бир-бирини тақозо этади. Хусусан, дунёвийлик динийликнинг мавжудлик шarti, яънибу дунё бўлмаганда, умумжаҳоний динлар ва муқаллас китоблар нозил қилинмаган бўлур эди. Улар бир-бири билан сиғишгани учун ҳам бутун биз Арастуға, Форобийға, Ибн Синоға, Кантға, Улугбекка, Ньютонға эгамиз. Ҳамма тушунмовчилик бизда ҳали ҳам шўролар давридан қолган сарқит-одатдан келиб чиқади: биз ҳали-ҳанузгача дунёвийликни эмас, даҳрийликни, дунёвий илмларни эмас, марксча-ленинча деб аталган сохта «фан»ни инкор этади. Дунёвийлик эса жамиятдаги динийликни ҳам, даҳрийликни ҳам фуқароларнинг виждон эркинлиги сифатида қабул қилади. Шу боис бизнинг давлатимиз асло даҳрий давлат эмас. Франция, Олмония, Япония, АҚШ каби дунёвий давлат, таълим тизимимиз ҳам даҳрийликка эмас, дунёвийликка асосланади.

Юқорида келтирганимиз, XX аср буюк олмон файласуфи Карл Ясперс, одамни бошқа жонзотдан келтириб чиқаришнинг ножоизлиги ҳақида гапириб, инсон трансценденталь боғлиқликка эга, унинг имкониятларини, эркини ҳеч бир жонзотники билан қиёслаб бўлмайди, инсон ҳатто имкониятлари нақадар чексиз эканини ўзи ҳам билмайди, деганида уни улуғлаганида, бизнингча, тамомила ҳақ эди. Агар диққат қилсак, асримиз мутафаккирининг фикри Куръони Карим «Бақара» сурасида марҳамат қилинган қуйидаги оятларга ҳамоҳангдир: «30. Эсланг (Эй Муҳаммад), Парвардигорингиз фаришталарга: «Мен Ерда (Одамни) халифа (ёрдамчи) қилмоқчиман», деганида, улар айтдилар: « У ерда бузғунчилик қиладиган, қонлар тўқадиган кимсани (халифа) қиласанми? Ҳолбуки, биз ҳамду

сано айтиш билан Сени улуғлаймиз ва Сенинг номингни мудом пок тутамиз». (Оллоҳ) айтди: «Мен сизлар билмаган нарсаларни биламан» ва у зот одамга барча нарсаларнинг исмларини ўргатди. Ўнгра уларни фаришталарга рўбарў қилиб деди: «Агар халифаликка биз ҳақдормиз деган сўзларингиз рост бўлса, мана бу нарсаларнинг исмларини Менга билдиринг!» 32. Улар айтдилар: «Эй пок Парвардигор, биз фақат Сен билдирган нарсаларнигина биламиз. Албатта Сен ўзинг илму ҳикмат соҳибсан». 33. (Оллоҳ): «Эй Одам, буларга у нарсаларнинг исмларини билдир», деди. (Одам) уларга барча нарсаларнинг исмларини билдирганидан кейин (Оллоҳ) айтди: «Сизларга, Мен Еру осмонларнинг сирларини ва сизлар ошкор қилган ва яширган нарсаларни биламан, демаганмидим?». 34. Эсланг (Эй Муҳаммад), Биз фаришталарга Одамга таъзим қилинг, дейишимиз билан саждага эгилдилар. Фақат Иблис кибр ва ор қилиб – кофирлардан бўлди».

Ваҳоланки, сажда бунгача фақат Тангригагина бажо келтирилар эди. Демак, Худо бу билан барча мавжудотлардан олий, даража нуқтаи назаридан ўзидан кейин турадиган буюк зотни яратганини эълон этди. Одам – Худонинг ердаги халифаси. Шу ўринда «халифа» сўзининг амалий маъноси ҳақида тўхталмоқ ўринли. Уни оддий ҳаётий мисол билан тушунтирадиган бўлсак, косибликка, хунармандчиликка мурожаат қилиш мақбул. Маълумки, косиб ёки хунарманд устанинг қадимда бир неча шогирди бўлган. Улар орасидаги энг ақлли, талбиркори, устанинг муҳаббатини қозонгани уста томонидан халифа этиб тайинланган. Халифага уста ўзининг бир қанча ваколатларини, жумладан, бирор ёққа сафарга кетса, шу муддат мобайнида бошқа шогирдларни бошқариб, раҳбарлик қилиб туришни топширади. Шундай қилиб, уста қайтиб келгунга қадар халифа унинг иродасини амалга ошириш билан машғул бўлади. Одам ҳам Оллоҳга нисбатан ана шундай халифадир: то у қиёматга қадар, яъни Тангри даргоҳига боргунгача наботот ва ҳайвонот олами устидан ҳукмронлик қилиб туради. Ҳукмронлик қилиш учун, маълумки, муайян даражада эркинликка, эркин ҳаракатни ихтиёр этиш ҳуқуқига эга бўлиш, фалсафий ибора билан айтганда, ихтиёр эркинлиги зарур. Ана шу ихтиёр эркинлиги фақат инсонга берилган. Фаришталар бундай маънавий неъматдан маҳрум – улар фақат Оллоҳнинг буйруғини бажардилар. Лекин инсондаги ихтиёр қилиш эркинлиги ҳам чекланган – у Оллоҳ томонидан Қуръони каримда умумий тарзда белгилаб

қондаси» деб аталган ушбу қоида, бизнингча, энг қадимий ахлоқий талаблардандир. Зеро хун олиш талаби кейинроқ пайдо бўлган ва инсоннинг асл моҳиятига тўғри келмайдиган қоидалардан. Барча муқаддас китобларда инсонни зўрлик билан жонсиз қилишнинг мумкин эмаслиги таъкидланади. Биз кўриб ўтганимиз, бундан деярли XXX аср муқаддам тарқала бошлаган зардуштий динининг муқаддас китоби «Авесто»даёқ ахлоқий қонун-қоидалар ишлаб чиқилгани диққатга сазовор. Унда инсонни инсон томонидан ўлдиришигина эмас, балки ит, от каби ҳайвонларни жонсиз қилиш, дарахт ва ўсимликларни беҳуда ҳалок этиш қатъиян ман қилинади, инсон фақат эзгу ўй, эзгу ният ва эзгу аъмоллар билан яшаши лозимлиги таъкидланади. Библиёда Қобилни ўлдирган Ҳобилдан Тангри хун олмасликни ва уни ўлдирмасликни талаб этади. Буддха таянмоти жонлини жонсиз қилишни энг катта гуноҳ деб билади. Инжилда «ўз қавмдошингни сев», «одам ўлдирма», деган даъватлар асосий қоидалар сифатида намоён бўлади. Куръони каримда эса хун олишдан кўра товон олмоқ маъқуллиги айтилади ва мусулмонлар ўзаро фақат гўзал муносабатлар қилиши лозимлиги кўрсатилади. Демак, дастлабки ахлоқий қонун-қоидалар муқаддас китобларда ўз аксини топган зўравонликка зўравонлик билан жавоб бермаслик тамойили асосида яратилган.

Ана шу, инсон ахлоқий ҳаётининг асоси бўлган қонун-қоидалар ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Одамлар уларни оғир мажбурият деб билмасдан, дил-дилдан бажарадиган замоннинг тезроқ келиши учун тинмай ҳаракат қилишлари ахлоқий тараққиётдан далолатдир. Зеро ана шу йўлда инсон ўз Яратганига мақбул комил инсон бўлиб етишади.

Ҳозиргача бўлган биздаги анъанавий ахлоқшуносликда ахлоқни тарихий материализм тамойилига асосланиб даврийлаштириш қабул қилинган: қулдорлик ахлоқи, феодализм ахлоқи, буржуа ахлоқи в.ҳ. Тарихийлик нуқтаи назарини рад этмаган ҳолда, биз бундай даврийлаштиришга эҳтиёт бўлиб муносабат қилишни тавсия этардик. Негаки, у ахлоқ илмини сохталаштиришга, бир томонлама қатъи ҳукм чиқаришга асосланган. Чунончи, унда «қулдорлик ахлоқи» деган тушунча мавжуд ва у қатъий равишда «қул — расмона одам эмас, жонли нарса», деган тамойил билан иш кўради. Шундай экан, у ҳолда, юқорида келтирганимиз, Қадимги Миср донишманди Пхатотелпнинг «Панднома»сидаги: «Қимматбаҳо тошдек яшириндир оқилона сўз, ҳолбуки уни дон туяётган чўридан топиш мумкин», деган

ҳикматини қандай тушуниш мумкин? Ёки Қадимги юнон масалчиси, қул Эзопа ҳўжайиннинг муносабати, бекасининг уни севиб қолиши ёки Қадимги Румода баъзи бир озол этилган қўлларнинг кейинчалик сенаторлардан ҳам камгароқ обрўга эга бўлганини қандай изоҳлаймиз. Ёки «Ўтган кунлар»даги Ҳасаналининг Юсуфбек ҳўжи оиласидаги мавқеи-чи? Худди шунингдек, ўрта асрларда аждодларимиз яратган дурдона пандномаларда, одатда, амалдорлар ва феодаллар эмас, балки оддий халқ вакиллари кўп ҳолларда ахлоқий жиҳатдан устун қилиб тасвирланади. Абу Бакр ар-Розий ўзининг «Камбағаллар табобати» деган ном билан машҳур бўлган китобида, ҳатто, мана бундай деб ёзади: «Кўли қисқа кишиларнинг болалары камбағал ва камгарона яшаётганликлари туфайли ҳалол, фазилят эгалари бўлиб етишишлари мумкин, зеро уларнинг бошқаларга нисбатан сабр-тоқат кўрсатишлари, тарбия ҳамда машғулотларда қийинчиликларга бардош беришлари осон кўчади».

Хўш, бу мисоллар истисноми? Асло. Истисноли ҳолатларнинг бунчалик кўп бўлиши мумкин эмас. Гап шундаки, «қулдорлик ахлоқи» ёки «феодализм ахлоқи» деганда, аслида ахлоқий тамойил эмас, балки мазкур давр ёки тузум илгари сурған ҳуқуқий тамойиллар назарда тутилган. Натижада юқоридаги мисолларда кўрганимиздек, ички ахлоқийлик билан ташқи ҳуқуқийлик доимо курашиб келган. Ана шу номутаносиблик сабабли кўпгина мутафаккирлар чалкаш хулосалар чиқарадилар. Чунончи, Сартр, АҚШдаги фуқаролар уруши даврида кўгарилган ахлоқий муаммолар ҳозир ҳам инсоният олдида турибди, бу борада яхшилланиш рўй берган эмас, дейди. Демак, Сартр тўғридан-тўғри ахлоқий тараққиёт йўқ, деган фикрни илгари сурияпти. Бунга қўшилиб бўлмайди.

Агар эзгулик ва ёвузлик, яхшилик ва ёмонлик, ихтиёр эркинлиги, танлов сингари тушунчалар ҳанузгача ўз номини сақлаб қолганини, ўзгармаганини назарда тутсак, балки Сартр ҳақдир. Лекин ахлоқий тушунчаларнинг номлари ўз-ўзича мавҳум ва мантиқий ҳодисалардир. Уларнинг муайянлашуви ва яшаши макон ва замон ичидаги инсон хатти-ҳаракатларига боғлиқ. Масалан номус тушунчасини олайлик. У юқорида келтирганимиз талон — хун олиш даврида ҳам бор эди ва ана шу хун олишнинг амалпа оширилиши орқали маъно касб этарди. Тарихга назар ташласак, ҳатто хун олиш жараёнининг ҳам тараққий топиб борганини кўриш мумкин. Ҳозирги даврга келиб

эса, хун олиш ахлоқ муаммоси сифатида кун тартибилан чиқиб кетди. Энди номус тушунчасининг асосий қамрови — бошқача.

Демак, инсоният тарихида ахлоқий тараққиёт бўлган ва у давом этиб келмоқда. Тўғри, бу давом этиш қатъий тадрижийликка эга эмас. У гоҳо сусайиш, баъзан эса бир оз ортга чекиниш, баъзан бир қанча муддат қоим туриш хусусиятларига эга. Лекин катта даврлар ва тарихий оралиқларни олиб қарайдиган бўлсак, ахлоқий тараққиётнинг мавжуд эканига ишонч ҳосил қилиш қийин эмас. Мустабид тузулмлар ва шахслар келтириб чиқарган ахлоқий таназзуллар ҳаммаси қисқа муддатли ҳамда ўткинчи ҳодисалардир. Зеро инсоннинг асосий моҳияти ўзини ва ўз жамиятини тараққий эттириб бориш билан белгиланади. Ахлоқ эса ана шу тараққиётдан ҳеч қачон четда турмайди.

4. Ахлоқ ҳақида гап борганда, албатта унинг муайян тузилмаси, унга асос бўлган омиллар, унсурлар тўғрисида тўхталмаслик мумкин эмас. Ахлоқ тузилмасини, одатда, уч омил-асосдан иборат деб ҳисоблайдилар. Булар — ахлоқий англаш (ахлоқий онг), ахлоқий ҳис этиш (ахлоқий ҳиссиёт) ва ахлоқий муносабатлар (ахлоқий хатти-ҳаракатлар). Баъзи мутахассислар (чунончи, машҳур рус ахлоқшуноси А. И. Титаренко) ахлоқшунослик мезоний тушунчаларини (категорияларини), ахлоқий меъёрлар ва тамойилларни ахлоқ тузилмаси тарзида тақдим этадилар. Бизнинг нуқтаи назаримиздан бу фикр унчалик тўғри эмас. Чунки мазкур тушунчалар, тамойиллар ва меъёрлар кўпроқ ахлоққа эмас, балки уни ўрғанадиган фанга — ахлоқшуносликка тааллуқлидир. Умуман, шунга айтиш керакки, ахлоқшунослик фанида анча-мунча чалкашликлар мавжудки, уларнинг сабабини мазкур фаннинг бошқа фанларга нисбатан алоҳида хусусиятларга эгалитидан, яъни унда кўп ҳолларда илмий-назарий жиҳатларнинг илмий-амалий томонлар билан омукталлашиб кетганидан қидирмоқ лозим.

Шундай қилиб, ахлоқ тузилмаси уч асосий омилни: ахлоқий англаш, ахлоқий ҳис этиш ва ахлоқий муносабатларни ўз ичига олади. Айни пайтда ана шу омилларнинг тузилмадаги ўрни, тўғрироғи, мавқеи масаласида ҳам турли хил қарашлар мавжуд. Баъзи ахлоқшунослар ахлоқий англашни, бошқа бировлар ахлоқий ҳиссиётнинг ўзини асосий унсур деб талқин этадилар. Яна баъзи бировлар ахлоқий англаш — ахлоқий онгга етакчилик мавқеини берадилар. Хўш, аслида қандай қараш ҳақиқатта яқинроқ?

Аввало, шунга таъкидлаш керакки, жуда кўп ҳолларда ахлоқ тузилмасидаги мазкур уч омил-унсурнинг бирортасисиз ахлоқ

тушунчасини тасаввур қилиб бўлмайди. Бошқача айтганда, ахлоқни инсон кўзи олдида гавдалантирувчи ахлоқий муносабатларнинг ҳис этиш ва ахлоқий англашсиз юзага чиқиши, яъни мавжуд бўлиши мумкин эмас. Бундай ҳолат ахлоқий ҳис этишга ҳам, ахлоқий англашга ҳам тааллуқли. Зеро тузилмадаги бу уч унсур-омил бир-бирисиз камдан-кам мавжуд бўлади, доимо бир-бирини тақозо қилади.

Энди ахлоқий англашнинг тузилмадаги етакчилик мавқеига, тўғрироғи, асосий унсур сифатидаги ўрнига келсак, уни бу тарзда талқин этиш, бизнингча, тўғри эмас. Ваҳоланки, шўролар даврида ва ҳозирдаги рус олимлари орасида баъзи Фарбдаги замонавий ахлоқигунослик йўналишларида ана шундай қараш ҳукмрон эканини кўрамиз. Аслида эса, тузилмада пойдевор унсур сифатида ахлоқий ҳиссиёт ёки ахлоқий ҳис этиш намоён бўлади. Тўғри, жуда кўп ҳолларда бирор бир ахлоқий қарорнинг амалга ошуви узоқ ёки қисқа вақт мобайнида ўша қарор оқибатлари тўғрисида онгли равишда хулоса чиқаришга, уларни аввалдан англаб этишга уриниш билан боғлиқ бўлади, яъни биз ўз хатти-ҳаракатларимизни ахлоқий англаш элагидан ўтказиб, фаолият кўрсатамиз. Лекин ўша англаб амалга оширилган ахлоқий қарор тубида, сўзсиз, ахлоқий ҳиссиёт ётади. Демак, ахлоқий ҳис этиш ахлоқий англаш учун материал вазифасини ўтайди.

Баъзан эса ўша «материал» — ҳиссиётнинг ўзи ахлоқий англашни четлаб ўтиб, муносабат тарзида намоён бўлади. Бунга инсоннинг фавқулудда ҳолатлардаги хатти-ҳаракати мисол бўла олади. Дейлик, юқори тезликда кетаётган автомобиль олдида йўл ўртасига, коптокни қувиб, гўдак чиқиб қолди. Ҳайдовчи тормозни босиш баробарида, шу заҳоти машинасини кескин четга буради. Бола омон қолади, ҳайдовчи жароҳатланади, машина пачоқ бўлади. Бу ҳолатда ҳайдовчининг гўдакка нисбатан, меҳр-шафқати, ачиниш ҳисси, инсон боласини олий қадрият сифатида ҳис қилиши муҳим роль ўйнайди. Ҳайдовчи ўз хатти-ҳаракатини «оқилона қарорга» келиши учун, «етти ўлчаб, бир кесиб» амалга оширмайди — ҳамма нарса бир лаҳзада рўй беради. Бунда англаш эмас, онг эмас, оний интуиция, ўз қавмдоши ҳаётини асрашдек табиий-биологик ҳиссиёт-инстинкт ҳал қилади, яъни мазкур ҳиссиёт том маънодаги англаш даражасига кўтарилиб улгурмасданоқ муносабатга айланади.

Хулоса қилиб айтганда, бизнинг ахлоқий ҳаётимиз, барча ахлоқий тажрибаларимиз, ахлоқий фаолиятимиз ана шу уч омил асосида рўёбга чиқади. Ахлоқий кодексларимиз, меъёрларимиз

ва тамойилларимиз уларга асосланади. Лекин алдов, ёлгон, сохталик ва тоталитар ахлоқий зуғум ҳукмронлик қилган даврларда ёки мамлакатларда ахлоқий ҳиссиёт, ахлоқий англаш, ахлоқий муносабатлар қабул этилган кодекслар, меъёрлар ҳамда тамойилларга кўпинча тўғри келмайди. Расмий ахлоқий қонун-қоидалар билан ҳақиқий ахлоқий ингилишлар орасида маънавий жарлик пайдо бўлади. Тилда бу қонун-қоидалар кўкларга кўтарилгани ҳолда, дилда, ич-ичдан уларга қаршилиқ ҳукм суради. Натижада жамият учун фожеа бўлган ахлоқий сўз билан ахлоқий фаолиятнинг алоҳида-алоҳида мавжудлиги рўй беради. Буни биз шўролар давридаги «коммунизм қурувчисининг ахлоқий кодекси» билан шу кодексни ҳаётга татбиқ этишга йўналтирилган гуруҳларнинг, «шу кодекс асосида яшайпмиз» деган одамларнинг порахўрлигида, ташмачилигида, худбинлигида, ёлгончилигида кўрганмиз.

Бундай номутаносиблик, ўртадаги маънавий жарликнинг келиб чиқишини агар аниқлашгирадиган, яъни «майдалаб» таҳлил қиладиган бўлсак, у мақсад билан воситалар муаммосига бориб тақалади. «Ҳамма бахтли яшайдиган», «коммунистик жаннат»ни гўзал мақсад деб билгувчилар ўз мақсадларига жамиятнинг бир қисмини қириб ташлаш, таъқиб этиш, алдов, зўрлик воситасида етишишга уриндилар. Одамларни зўрлаб бахтли қилмоқчи бўлдилар ва муваффақиятсизликка учрадилар. Ифлос, нопок, қонли воситалар, шубҳасизки, ҳар қандай покиза мақсадни ҳам нопоклаштиради, ундан кишиларнинг кўнглини қолдиради. Шу боис мақсад ва воситалар уйғунлиги, сифат нуқтаи назаридан мослиги жамият ҳаётида, инсон ҳаётида ниҳоятда муҳимдир.

Биз шу ўрингача, эътибор қилсангиз, ахлоқни бутун инсоният учун умумий ҳодиса сифатида талқин этиб келдик. Зотан ахлоқ энг аввало, умуминсоний анъанавий ҳодисадир. Асосий ахлоқий қадриятлар, муштарак ахлоқий тушунчалар, ахлоқий тамойил ва меъёрлар барча минтақалар ҳамда миллатлар учун бир хил маъно касб этади. Чунончи, муҳаббат, эзгулик ва ёвузлик, яхшилик ва ёмонлик, виждон, бурч, инсонпарварлик, одамийлик, бахт, тўғрилиқ, ростгўйлик, сахийлик ва бахиллик сингари фазилат ҳамда иллатлар том маънода умуминсоний ҳодисалардир. Зеро ўзбекча эзгулик ёки ёвузлик, инглизча виждон, французча инсонпарварлик, арабча ёлгон, дейиш мумкинми? Албатта, йўқ.

Лекин, айни пайтда, ахлоқда умуминсонийлик хусусиятидан ташқари, минтақавийлик ва миллийлик хусусиятлари ҳам

муҳим аҳамият касб этади. Минтақавийлик ва миллийлик хусусиятлари ахлоқнинг нисбатан кичикроқ қамровга эга бўлган кўринишларида — хулқий хатти-ҳаракатлар, одоб ва этикетда яққол кўзга ташланади. Чунончи, мусулмон минтақасида дастурхон устида бош кийимсиз ўтириш беодоблик ҳисобланади. Бунинг одобдан ташқари гигиеник-озодалик нуқтаи назаридан ҳам аҳамияти бор: овқатланиш пайтида рўмолсиз аёл ёки дўпписиз эркак бошидан соч толаси, кепак, чанг-гард таомга ёки дастурхонга тушиши мумкин. Насронийлар минтақасида эса аксинча дастурхон устида бош кийимни ечмаслик Худо инъом этган таом ва дастурхонга ҳурматсизлик саналади. Ёки америкалик йигит ўзи креслода ўтириб, оёқларини кулдон ва ичимлик ашёлари турган столчага чалкаштириб ташлаб, ором олади ва унинг учун бу табиий ҳол ҳисобланади. Ўзбек учун эса, столга ёки хонтахтага оёқ қўйиб ўтириш — ўта одобсизлик.

Ғарбу Шарқ минтақалари одобида яна бир катта фарқ борки, бу ҳозирги пайтда Ғарбда ҳуқуқнинг ахлоқдан, Шарқда ахлоқнинг ҳуқуқдан устуворлиги масаласи. Ғарб ёшлари, балоғатга етгач, ота-онага тенг ҳуқуқли фуқаролар сифатида муносабат қилади, ўзининг қарши фикрини тўпиа-тўғри, ота ё онасининг юзига тик қараб, баён қилади ва буни инсон ҳуқуқларидан, шахс эркинлигидан фойдаланиш деб билади. Шарқ ёшлари масалан, япон ёки ўзбек ота-онага тик гапиришни, тўғридан-тўғри қарши чиқишни анъанавий ахлоқий қоидаларнинг оёқ ости қилиниши деб тушунади, падари ё волидасига кўзини ерга тикиб, мулоийм, ўз фикрини товуш кўтармай айтишни, баъзан эса сукут сақлашни афзал деб билади, уларга бўйсуннишни бурч сифатида олиб қарайди. Афсуски, баъзи Ғарб мамлакатларида кекса авлодни ёшлар ҳуқуқий ҳаётига, эркинлигига ров деб билиш ҳоллари мавжуд. Бунга кейинги пайтларда Англияда бир қанча ёшлар гуруҳларининг кўчада кетаётган қарияларни тутиб, дўшпослашлари оқибатида юзага келган ўнлаб суд жараёнлари гувоҳлик беради.

Тўғри, шарқона этикет, одобий қонун-қоидаларнинг анъанавийлик билан боғлиқ, баъзи замонавий нуқтаи назардан нуқсли томонлари бор. Лекин, шунга қарамай, уларда инсонийлик ва меҳр-оқибат туйғулари ҳали ҳам мустаҳкам илдизга эга. Ғарбда эса ҳозирги пайтда бундай фазилатларни учратиш тобора гайри табиий ҳолатга ўхшаб қолаётир. Шу боис ҳозирги пайтда Ғарбнинг ҳуқуқийлик тамойилини Шарқнинг ахлоқийлик тамойили билан уйғунлаштириш замонавий жамият тараққиётида муҳим роль ўйнайди.

Таянч тушнчалар

Ихтиёр эркинлиги, Ахлоқий танлов, Масъулият, Ахлоқий тараққиёт, Ахлоқ тузилмаси, Ахлоқий онг (англаш), Ахлоқий ҳиссиёт, Алоқий муносабатлар, Мақсад ва восита.

Такрорлаш учун саволлар

1. Ахлоқнинг келиб чиқиши ҳақидаги икки хил фикрнинг асосий моҳияти нимада?
2. Ихтиёр эркинлиги нима?
3. Алоқий танлов нималарга асосланади?
4. Дастлабки ахлоқий қонун-қоидалар қандай ахлоқий талабларни ўз ичига олади?
5. Ахлоқий тараққиёт, умуман, борми?
6. Ахлоқ тузилмаси қандай унсурлардан ташкил топади?
7. Алоқнинг умуминсоний, минтақавий ва миллий хусусиятлари нималарда кўринади?

АДАБИЁТЛАР

1. Қуръони карим. Т., «Чўлпон», 1992.
2. Махтумқули. Танланган асарлар. Т., «Ўзадабийнашр», 1958.
3. Шер А. Шарқ фалсафаси ва экзистенциячилик. «Соғлом авлод учун» журнали, 1999 йил, 1-сон.
4. Словарь по этике. М., Политиздат, 1989.
5. Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность. М., «Республика», 1992.
6. Ясперс К. Философская вера. // Ясперс. Смысл и назначение истории. М., Политиздат, 1991.

7-мавзу
АХЛОҚНИНГ МАЪНАВИЯТ ТИЗИМИДАГИ ЎРНИ
(2 соат)

Режа:

1. *Маънавият ҳақида умумий тушунча.*
2. *Ахлоқнинг бошқа ижтимоий-маънавий ҳодисалар билан ўзаро алоқалари: ахлоқ ва дин, ахлоқ ва ҳуқуқ, ахлоқ ва сиёсат, ахлоқ ва санъат, ахлоқ ва фан, ахлоқ ва маффура.*
3. *Ахлоқнинг маънавият тизимидаги бирлаштирувчилик аҳамияти.*

1. Мамлакатимиз мустақилликка эришганидан кейин дастлабки ўртага ташланган энг долзарб муаммолардан бири — маънавият бўлди. Ҳозир ҳам бу муаммо жамиятимизнинг диққат марказида. Зеро маънавиятсизликнинг ҳар қандай жамиятни таназулга олиб бориши шак-шубҳасиздир. Шу муносабат билан, маънавият ўзи нима-ю, у қандай келиб чиққан, деган масалага тўхталиб ўтмоқ ўринли. Бу масала эса бизни яна одамнинг пайдо бўлиши муаммосига мурожаат этишимизни тақозо қилади.

Тангри инсоннинг жисмини лойдан — моддий материалдан яратгач, унга жон, руҳ ато этди. Энди инсон руҳ ва вужуднинг яхлитлиги сифатида фақат руҳдангина иборат фаришталардан улуғроқ мақомга эга бўлди. Руҳнинг вазифаси — вужудни бошқариш. Демак, одамда моддийликдан кўра руҳийлик-маънавийлик мангикан бирламчи. Буни инсон сезгиларининг «моддийлик» ва «маънавийлик» нисбатида кўриш мумкин. Инсондаги беш сезгидан фақат иккитаси — бирор моддий нарсага тегиб ҳис этиш ва бирор нарсанинг таъмини билиш орқали ҳис этишгина бевосита «моддий сезиш»га тааллуқли. Қолган уч сезги — кўриш, эшитиш, ҳид билиш эса муайян моддий нарсага тегмаган ҳолда, «маънавий сезиш» орқали у ҳақда тасаввурга эга бўлади. Бунинг устига аввалги икки сезгининг бири инсон жисмоний кучини қўллашда — қуриш, бузиш, жисмоний бошқаришда, иккинчиси инсон вужуди учун зарур бўлган моддаларни овқат сифатида қабул қилишда зарур. Қолган уч сезги эса инсонга гўзалликни кўриш, уни хунукликдан фарқлашда, ёқимли товуш билан ёқимсиз товушни англашда, хушбўй ҳиддан бадбўйликни ажратишда керак. Ҳар иккала тоифадаги сезгилар орқали ҳам инсон роҳатланади. Жисмоний меҳнатдан олинадиган роҳат ва гастрологик лаззат — бир томондан,

гўзалликдан, ёқимли товушдан, хушбўйликдан олинadиган лаззат — иккинчи томондан. Ҳар иккала тоифа сезгилар «хизмат»ини фикр тарозусига солиб кўрадиган бўлсак, бунинг устига «олтинчи сезги» — ақлнинг мавжудлигини ҳисобга олсак, «маънавий сезгилар» тош босиб кетади. Зеро бу «қорин тўйдирмайдиган» сезгилар инсоннинг олий мавжудот эканини англаувчи белгилардир. Тўғри, инсон қорин тўйдириши керак, лекин у қорин тўйдириш учун яшамайди, балки яшаш учун қорин тўйдиради. Инсоний ҳаётнинг ҳайвоний ҳаётдан фарқи ҳам шунда.

Айтилганлардан хулоса чиқарадиган бўлсак, уч «маънавий сезги» орқали олинadиган лаззат, инсон ҳаётининг мазмуни-мақсад, икки «моддий сезги» эса ана шу мақсадни амалга ошириш йўлида восита. ҳақиқий маънавий лаззатга эришиш, том маънода маънавиятли яшаш учун, табиийки, «восита-сезгилар» ҳам покиза, ҳаромдан йироқ бўлиши лозим. Зеро нопок воситалар билан эришилган лаззат — маънавият эмас, у худди бир уюм гўнг устида ўсган атиргул каби кишида афсус ҳиссини уйғотади.

«Қорин фалсафаси»га асосланган, инсонни фақат қорни тўқ, бир хилда фикрловчи коммунистик жамоа аъзоси қилиб тарбиялашга уринган шўролар тузуми материализмни — моддийчиликни илоҳийлаштириш баробарида маънавиятга етарли эътибор бермади, уни иккинчи даражали унсур деб ҳисоблади. Бизнинг ҳозирги эркин жамиятимиз эса, моддийчиликнинг аҳамиятини инкор этмаган ҳолда, маънавиятчилик йўналишини устувор санаб, инсонни энг аввало, маънавиятли шахс, ўз фикрига, ўз сўзига, ўз эркига эга маънавий индивид, қолаверса фуқаролик жамиятининг аъзоси эканини, эътироф этади. На фақат эътироф этади, балки ана шу йўналишда жуда катта ишларни амалга оширишни асосий вазифаси деб билади.

Энди маънавиятнинг ҳаётда намоён бўлиши қандай рўй беради, у қандай соҳаларни ўз ичига олади, деган саволларга эътиборни қаратайлик. Бу борада ҳозирги пайтда турли хил қарашлар, фикрлар мавжуд. Зеро маънавият қамровига кирадиган соҳалар жуда кўп ва хилма-хил. Шу боис фақат уларнинг энг асосийлари, яъни маънавиятнинг шоҳтомирлари бўлмиш унсур-соҳалар ҳақидагина гапириш мумкин.

Улардан бири ва биринчиси — эзгулик; иккинчиси — гўзаллик; учинчиси — эътиқод, яъни ана шу эзгулик ва гўзалликнинг том маънодаги тимсоли бўлмиш Яратганга эътиқод.

Мутлақ эзгулик эгаси бўлмиш Яратган инсонни эзгу ишлар қилиш, эзгуликка эзгулик билан жавоб бериш учун яратди. Зеро Тангри инсонни яратиб, буюк эзгулик намунасини кўрсатган экан, унинг бандаси бўлмиш одамзот ҳам эзгуликка эзгулик билан жавоб бериши керак: Оллоҳни севиши, фақат эзгу аъмолларга, яхшиликка камарбаста туриши, ўз қавмдошларига ҳам, атроф-муҳитга ҳам эзгулик нуқтаи назаридан муносабатда бўлиши шарт. Эзгулик эса, бизга маълумки, ахлоқнинг, оқилона хатти-ҳаракатларнинг асоси, ахлоқшуносликнинг муштарак тушунчасидир. Демак, ахлоқийлик инсон маънавиятининг асосий устун.

Мутлақ гўзаллик соҳиби бўлмиш Яратган инсонни гўзал мавжудот, ўзидан кейинги иккинчи гўзаллик яратувчи зот қилиб бунёд этди. Айни пайтда одамзот Оллоҳнинг Ердаги халифаси сифатидаги Тангри инъом этган атроф-муҳитдаги гўзалликни, гўзал хулқни, гўзал аъмолларни асраши, ардоқлаши лозим. Зеро «Оллоҳ гўзал ва у гўзалликни севади». Ушбу ҳадиси шариф сўзларидан шундай хулоса чиқариш мумкин: Оллоҳни севган бандаси албатта гўзал бўлиши ва гўзалликни севиши шарт. Акс ҳолда у фаришталарга ҳам насиб этмаган халифа деган шарафли номга нолойиқ. Гўзаллик эса нозик ҳиссиётларнинг, қалбни юмшатувчи, майинлаштирувчи, инсонга ҳилмиллик бахш этувчи, қалбни фориглантирувчи нозик ҳиссиётларнинг асоси, нафосатшуносликнинг муштарак тушунчасидир. Демак, гўзалликка муҳаббат ҳам маънавиятнинг асосий устунларидан.

Эътиқодни эса, эзгуликка ва гўзалликка муҳаббатнинг, уларга иқтидо қилишнинг энг олий даражаси дейиш мумкин. Унинг энг мукаммал кўриниши ўзини дин шаклида намоеън этади. Динлар ҳар хил бўлишига қарамай, муқаддас китобларнинг моҳияти бир: инсон мутлақ эзгулик ва мутлақ гўзаллик соҳибига эътиқод орқали комилликка эришади. Зеро, барча динларнинг мақсади комил инсонни тарбиялаш. Шу боис ҳам Қуръони каримда ҳақиқий мўмин барча нозил қилинган китобларнинг муқаддаслигини тан олиши шарт, дея қайта-қайта таъкидланади.

Демак, ҳар бир инсон ўз ҳаётини ана шу уч асосга қурсагина, маънавиятли ҳисобланади. Ахлоқ, — маънавият тизимида энг салмоқли ўринни эгаллайди ва ундаги бошқа соҳалар билан мустаҳкам алоқада иш кўради. Энди ана шу алоқаларнинг энг муҳимларига қисқача тўхталиб ўтамиз.

2. Аввало, ахлоқ билан дин масаласини олиб қарайлик. Бу борада яна, юқоридаги фикрларга қўшимча қилиб, шуни айтиш

мумкинки, моҳиятан дин инсон ҳаётининг ахлоқийлигини тақозо қилади. Шу боис диний-шаръий тамойиллар ва меъёрлар, ҳадиси шарифдаги ўғитлар ахлоқ-одоб қоидалари билан чамбарчас боғлиқ. Чунончи, инсон энг олий қадрият сифатида қатъий муҳофаза этилади. Одам ўлдириш мумкин эмас, одам ўлдириш энг улкан ахлоқсизлик ҳисобланади. Ўғрилиқ, бировнинг ҳақини ейиш, мунофиқлик, алдаш, ёлғон гапириш ва шу каби бошқа турли иллатлар ҳам диний-шаръий, ҳам ахлоқий нуқтаи назардан ман этилади. Аксинча, инсонни эъзозлаш, одамларнинг бир-бирига қўмақдош бўлиши, тўғрилиқ, ростгўйлик, ҳалоллик, раҳмдиллик, қавмдоши қандай юксак даражада бўлмасин, унга хушомад қилишдан тийиниш, фақат Яратгангагина сифиниш сингари фазилатлар айни пайтда ҳам диний тақво, ҳам ахлоқий талаб томонидан маъқуланган хатти-ҳаракатлардир. Шу боис ахлоқни диндан мустақил, мухтор маънавий ҳодиса сифатида талқин этувчи марксча-ленинча қарашлар мангиқий ва илмий асосга эга эмас. Дин, таъкидлаганимиздек, инсонни ахлоқийлаштиришнинг воситаси тарзда иш кўради. Демак, диний тақво билан ахлоқий талабнинг илдизи бир. ҳар икки ҳолатда ҳам виждон кўзга кўринмайдиган бошқарувчи мурват сифатида намоён бўлади. Бу — ботиний кўриниш; зоҳирий кўриниш эса шаръий ҳукмлар ва ҳуқуқий қонунларда ўз аксини топади.

Ахлоқий талаб ҳуқуқий қонун-қоидаларда ўз аксини топади, дейиш билан биз ахлоқ ва ҳуқуқнинг мустақам алоқага эга эканини тасдиқлаб турибмиз. Зеро аслида ҳам шундай. Муайян жамиятдаги ҳуқуқий қонун-қоидалар ўша минтақа халқи томонидан асрлар мобайнида ишлаб чиқилган ахлоқий ақидалар, тамойилтар, меъёрлар, шунингдек, нисбатан умумийлик хусусиятига эга бўлган урф-одатлар замирида вужудга келади. Лекин баъзи бир урф-одатлар, анъаналар ҳуқуқий меъёрлар даражасига кўтарила олмаслиги ҳам мумкин. Бунинг сабаби, уларнинг, аввало, нисбатан хусусий табиатга эга бўлганида, қолаверса, ахлоқий ва ҳуқуқий тараққиёт талабларига жавоб бера олмаслигида. Масалан, жоҳилият даврида арабларда қиз туғилса, уни тириклай кўмиб ташлаш одати бўлган. Кейинчалик, мусулмонлик ёйилганда, бу одат ғайри мусулмонлик одати сифатида рад этилди. Ҳозирга келиб, ундай ҳодиса ҳуқуқий қонунлар асосида жиноят деб қаралади. Ёки бизнинг минтақада қадимда мавжуд бўлган хун олиш одати ҳам ҳозирда жиноят сифатида жазога лойиқ ҳисобланади. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Кўриниб турибдики, ахлоқ билан ҳуқуқ, гарчанд, бир ил-дизга эга бўлса-да, уларнинг жамият ахлоқий ҳаётини бошқарув усули ҳар хил: ахлоқ асосан тушунтириш, панд-ўғитлар восита-сида иш кўрса, ҳуқуқ мажбурий усул, жазо чоралари орқали иш олиб боради. Айни пайтда, шуни ҳам айтиш керакки, ҳуқуқ ахлоққа нисбатан анча аниқ ва анча муайян ички бўлинишларга эга. Чунончи, халқаро ҳуқуқ, фуқаро ҳуқуқи, жиноий ҳуқуқ, меҳнат ҳуқуқи ва ҳ. к. нисбатан қатъий чегараланган ҳуқуқий меъёрлар мавжуд. Ахлоқ эса ҳуқуққа нисбатан анча кенг қамровли. Чунончи, ҳуқуқий қонунлар мавжуд тузумга, муайян шахс ва ёш доирасидаги кишиларга талбиқ этилса, ахлоқий қоидалар, ҳикмаглар, панд-ўғитлар барча тузумлар ҳамда турли ёшдаги кишиларга тааллуқли бўлади. Шунингдек, ҳуқуқий меъёрлар аниқ адресни тақозо қилади, ахлоқий қоидалар эса мавҳумлиги ва умумийлиги билан ажралиб туради.

Ахлоқнинг сиёсат билан алоқаси ҳам ниҳоятда қадимий: илк давлат юзага келгандан буён мавжуд. Масалан, милоддан аввалги ХУШ асрда Бобилон подшоси Хаммурапи томонидан ишлаб чиқилган қонунлар мажмуи ҳуқуқий ҳужжат бўлса-да, унинг асосида ахлоқий фазилат – адолатни барқарор этиш ётади. Зеро Хаммурапи бу қонунларни мамлакатда ҳақиқат қилиш, адолат ўрнатиш, етим-есирлар ва бева-бечораларга ҳиммат, раҳм-шафқат кўрсатиш мақсадида жорий этганини таъкидлайди.

Ахлоқшунослик тарихида ахлоқ билан сиёсатнинг муносабатлари борасида икки хил қараш мавжудлигини кўриш мумкин. Уларнинг бирига кўра, сиёсат ахлоқий бўлмоғи лозим, иккинчисига биноан эса сиёсат ахлоқ билан сизишмайди.

Биринчи қараш моҳиятан ахлоқни сиёсатдан юқори қўяди: сиёсат ахлоққа бўйсундирилиши шарт. Бошқача қилиб айтганда, мақсадлар ва воситалар бирлигига эришмоқ лозим, яъни буюк, покиза идеаллар фақат ахлоқий пок воситалар орқали амалга оширилмоғи керак. Лекин бунда ахлоқ сиёсат вазифасини ба-жармаслиги лозим. Акс ҳолда муайян давлат институтларининг, хусусан, ҳуқуқ-тартибот ва ҳарбий идоралар сингари ташкилотларнинг ишини ортиқча даражада чеклаб, уларни жуда заиф-лаштириб қўйиш мумкин.

Иккинчи қараш эса, моҳиятан сиёсатнинг ахлоқ билан ҳисоблашмаслигини тақозо этади. Бу қараш тарафдорлари ахлоқни сиёсатга бўйсундиришни, ундан, керак пайтида, тамомила юз ўтириш лозимлигини таъкидлайдилар. Улар наздида, ахлоқ буюк идеалларга эришув йўлидаги бир гов, жамиятни

умуминсоний қадриятлар билан ўралаштириб қўяди, кўнгли бўшликка, сусткашликка, пировард натижада бошбошдоқликка олиб келади. Шу боис буюк мақсадларга тезроқ эришиш учун ҳар қандай воситадан фойдаланиш мумкин. Зеро охир-оқибат эришилган мақсад йўл қўйилган разилликлар, қаттолликлар, алдовлар ва фирибларни ювиб кетади. Ваҳоланки, бу усул орқали фақат вақтинчалик ғалабага эришиш мумкин. Оқибатда эса, бу ғалаба на фақат йўққа чиқади, балки мағлубиятга айланади. Мисол тариқасида яна шўролар тузумига мурожаат қилиш мумкин. Зўрлик, алдов ва қатағонлар билан халқни бахтли қилишга уриниш, «халқ бахти» учун миллионлаб одамларнинг ёстиғини қуритиш эвазига эришилган ғалаба охир-оқибатда буюк мағлубият сифатида ниҳоя топди. Юқорида келтирганимиздек, у улуғ мақсадларни ифлос воситалар билан амалга ошириш ўша мақсадларнинг ҳам тоза эмаслигини амалда исботлайди. Эндиликда собиқ Шўролар Иттифоқи таркибига кирган халқлар ахлоқсиз сиёсат туфайли жаҳондан ажралиб қолгани, ёлғон, порахўрлик, кўзбўямачилик бу минтақалар учун одатга айланиб кетгани ҳаммага маълум. Бу иллатлардан тозариш, қутилиш учун яна неча ўн йиллар керак экани кўзга кўриниб турган реаликдир. Демак, сиёсатда ахлоқдан кўз юмиш, уни ахлоқийлаштиришда юзага келадиган баъзи нуқсонлардан юз бор, минг бор кўп ва фожейдир. Ўз сиёсатини тубдан ахлоқийлаштириш – ҳар бир замонавий давлатнинг ҳозирги кундаги бирламчи вазифаси.

Ахлоқ билан санъатнинг ўз аро алоқалари ҳақида гап кетганда, энг аввало, уни эт билан тирноқ тарзидаги яқинлик эканини таъкидламоқ лозим. Чунки ҳар бир ҳақиқий санъат асариди асосий зиддият сифатида эзгулик билан ёвузликнинг кураши инъикос этади, инсонпарварлик, ҳақиқатгўйлик, тўғрилик, адолат, муҳаббат, садоқат сингари фазилатлар тараннум этилади, тақдир, ўлим ва ўлмаслик, ҳаётнинг мазмуни, бахтга эришиш сингари муаммолар ўртага ташланади. Ахлоқий идеал муаммоси эса ҳар бир бадиий асарнинг шоҳтомири ҳисобланади. Масалан, Алишер Навоийнинг Фарҳоди, Ширини, Шекспирнинг Ромеоси, Жульеттаси, Ойбекнинг Навоийси мазкур муаллифлар асарларидаги ахлоқий идеаллардир. Уларсиз Навоий, Шекспир ва Ойбек асарларини тасаввур қилиш мумкин эмас.

Шуниси ҳам борки, баъзи санъат асарларида ахлоқий идеалга дуч келмайди киши, ҳатто бирор бир ижобий қаҳрамонни ҳам учратмайди – асар бошдан-оёқ салбий бадиий қиёфалар ту-

риш-турмушини акс эттиришга бағишланади. Бундай бадий қиёфаларни муаллиф ўз замонаси эришган ахлоқий даража нуқтаи назаридан туриб яратади. Мисол тариқасида Байроннинг «Беппо» достонини, Гоголнинг «Ўлик жонлар», Завқийнинг «Ҳажви аҳли раста», Абдулла Қодирийнинг «Қалвак махзумнинг хотира дафтаридан» асарларини келтириш мумкин. Бу асарларда ахлоқий муаммолар, юксак ахлоқийлик масаласи аввалги мисоллардагидек бевосита эмас, балки билвосита – сатирик усул орқали ўртага ташланади.

Бундан ташқари, сўз санъатида, таъбир жоиз бўлса, ўзига хос «ахлоқий жанрлар» мавжуд. Уларни халқ оғзаки ижодида ҳам, ёзма адабиётда ҳам учратиш мумкин: мақол, матал хикматлар, ҳикоятлар, ривоят, масал панднома в.ҳ шулар жумласидандир. Умуман олганда, ахлоқсиз бадий асарнинг бўлиши мумкин эмас, барча санъат асарлари учун ахлоқийлик умумий замин аҳамиятига эга.

Бундан ташқари санъат ахлоқшунослик тарғиботчиси, ахлоқий тарбиянинг энг қулай воситаси сифатида ҳам намоён бўлади. Чунончи, бадий адабиётнинг, кино санъти, тасвирий санъат ва театр санъатининг, айниқса, бу борада аҳамияти беқиёс. Бу санъат турлари ёшларда ахлоқий идеалнинг шакллантиришда катта хизмат қилади. Чунончи, «уруш-уруш» ўйинларида болаларнинг мард, жасоратли, матонатли, ватанпарвар ва ҳалол америкалик ҳиндулар сардорига, Алпомишга, Гурўғлига ва бошқа халқ қаҳрамонларига тақлиди фикримизнинг далилидир.

Ахлоқнинг фан билан ўзаро алоқадорлиги масаласи ҳам муҳим. Баъзи бир қарашларга кўра, ахлоқнинг фанга алоқиси йўқ. Бундай қарашларни тўғри деб бўлмайди. Зотан ахлоқшунослик тадқиқот объекти сифатидаги ахлоқнинг мақомиёқ унинг фанга алоқадорлигини кўрсатиб туради.

Айниқса, ахлоқнинг ижтимоий фанлар билан алоқаси миқёслидир. Чунончи, кўпгина илмий қарашлар, назариялар инсонни бевосита ёки билвосита юксак ахлоқ эгаси, донишманд ва ҳалол инсон бўлишга чақиради.

Лекин, айрим назариялар ҳам борки, уларни ахлоқсиз деб аташ ўринли. Бунга кўнраб мисоллар келтириш мумкин. Масалан, машҳур «Мальтус назарияси». Инглиз иқтисодиёт назарийчиси Мальтус (1766-1834) илгари сурган гоёга кўра, аҳоли геометрик прогрессияга, истеъмол маҳсулотлари арифметик прогрессияга мувофиқ ривожланади. Аҳоли ўса бориб, ер юзида қашшоқлик,

оziк-овқат этишмовчилиги вужудга келади. Шу боис уғушлар олиб бориш табиий ҳол сифатида ўзини оқлайди. Мальтүс бу ўринда урушни тарғиб этиш билан ахлоқсизликнинг энг юксак кўринишини намоён этмоқда. Шунингдек, инсоният жамиятини қарама-қарши синфларга бўлиб тапшлашни, ҳокимиятни зўравонлик, қон тўкиш террор орқали қўлга киритишни ва шу йўсинда тутиб туришни тарғиб этувчи марксча-ленинча синфийлик ҳамда социалистик инқилоб назариялари ҳам илмдаги ахлоқсизликнинг бўртиб кўзга ташланадиган намунасиدير.

Маълумки, барча фанлар, хусусан, табиий фанлар ҳар бири ўз соҳасида ҳақиқатнинг аён бўлишига хизмат қилади. Ахлоқнинг пировард натижаси эса инсонни ҳақиқатга олиб бориш, уни комил мавжудот қилиб тарбиялашдир. Ана шу нуқтада ахлоқ ва фан билвосита муносабатга кришади. Айни пайтда илм-фанда эришилган оламшумул ютуқлар инсоният жамияти олдида янги-янги ахлоқий вазифалар ва муаммоларни қўяди. Чунончи, сўнгги пайтларда фан-техника тараққиётининг юксак даражаси ва экологик буҳронларнинг юзага чиқиши сабабли экологик ахлоқшунослик сингари ахлоқ оламининг янги йўналишлари вужудга келди; ноосферадан ёки бошқача айтганда техносферадан этосферага – ахлоқий муҳитга ўтиш зарурати инсоният жамияти ахлоқий маданияти олдидаги энг долзарб вазифа сифатида қўйилмоқда; зеро бу вазифанинг фақат ахлоқшунослик доирасидаги муаммогина эмаслигини, кенг қамровли эканини, бугун Ер юзининг бундан кейин мавжуд бўлиши ёки бўлмаслиги муаммосига айланганини бугун яққол сезиш мумкин.

Шу боис техникавий фанлар тараққиётининг навбатдаги босқичлари фақат ахлоқ талабларига мос, таъбир жоиз бўлса, ахлоқий назорат остида амалга ошмоғи лозим.

Тўғри, баъзилар бизга, фан – мутлақ объектив ҳодиса, у моҳиятан холис, шунга кўра, уни ахлоққа бу қадар бўйсундириш ножоиз, деб эътироз билдиришлари ҳам мумкин. Бироқ, фанни одамлар, турли ҳиссиёт, эҳтиросларга мойил, турли ахлоқий фазилатлар, ҳатто иллатларга эга бўлган кишилар яратишини ёдга олсак, бундай эътирозларнинг ўзи ножоиз эканлигига ишонч ҳосил қиламиз. Зеро ҳар бир олимнинг маънавий-ахлоқий ҳолати, унинг ўз кашфиётида қай даражададир акс этмаслиги мумкин эмас. Хуллас, фан ҳам бевосита, ҳам билвосита ахлоқ билан боғлиқ ва айнан шу боғлиқлик табиий-техникавий фанларни инсонийлаштириш вазифасини бажаради.

Ахлоқ билан мафкуранинг алоқаси ҳам жамият ҳаётида жуда катта аҳамиятга эга. Маълумки, ҳар бир мафкура муайян ғоялар ва қарашлар тизимидан иборат бўлади. Расмона мафкурани ахлоқий ғояларсиз тасаввур қилиш қийин. Лекин ғоя ҳеч қачон ўз-ўзича, шунчаки мавжуд бўлмайди. У албатта инсонда инъикос топади ва муайянлашади. Бу ҳақда Ҳегель ўзининг «Фалсафий билимлар қомуси» асарида шундай дейди: «Ғоя ҳақида гапирганда, уни қандайдир олис ва нариги томондаги нарса тарзида тасаввур қилиш керак эмас. Ғоя, аксинча, бутунисича шу ерда иштирок этади ҳамда, шуниндек, ҳар бир онда, кам деганда, бузилган ва заифлашган ҳода мавжуд бўлади». Демак, муайян ғояларни, шу жумладан, ахлоқий ғояларни ўзида мужассамлаштирган кишиларгина мафкурани яратадилар ва уни оммалаштирадилар.

Ҳар бир демократик давлат ва жамиятда бир неча мафкура мавжуд бўлиши табиий. Лекин улар ичидан бири етакчилик мавқеини эгаллайди. Бу етакчилик зинҳор бошқа мафкураларни инкор этмайди ва жамият аъзолари кўпчилиги иродасини акс эттириши билан ажаралиб туради. Уни шунинг учун ҳам миллий мафкура деб аташади. Эркин демократик фуқоралик жамиятини ўз олдига вазифа қилиб қўйган бизнинг мамлакатимизда бу масалага жиддий эътибор берилган. Чунончи, Ўзбекистон Республикаси Конституциясидаги биринчи бўлим, биринчи бобнинг 12-моддасида шундай ёзиб қўйилган: «Ўзбекистон Республикасида ижтимоий ҳаёт сиёсий институтлар, мафкуралар ва фикрларнинг хилма-хиллиги асосида ривожланади.

Ҳеч қайси мафкура давлат муфқураси сифатида ўрнатилиши мумкин эмас».

Демак, бизнинг давлат демократия тамойилларига асосланган ҳолда, барча мафкураларнинг яшаш ҳуқуқини таъминловчи институт сифатида иш кўради. Миллий мафкурамиз эса бошқа бирор-бир мафкурани камситмасдан, кўпчилик жамият аъзоларининг ижтимоий-фалсафий, ахлоқий-эстетик ғоялари тажассуми сифатида мамлакат ва миллат тараққиётига хизмат қилади. Чунончи, у, энг аввало, юксак ахлоқийликка асосланган. Миллий мафкурамиз жамиятимизда ватанпарварлик, миллатпарварлик, зиёлилик тамойилларини устувор билиб, ҳар бир фуқорони буюк давлат яратишда иштирок этишга чорлайди. Айни пайтда, умумбашарий маънавий қадриятларни эъозлашга, бошқа миллатлар ва элатларга ҳурмат билан қарашга чақиради, тенглар ичида тенг бўлиш ғоясини илгари суради. Бу мафкура халқимиз маънавий мезонларига, унинг эзгулик ва фаровонлик

ҳақидаги идеалларига, эрксеварлик, тинчликсеварлик тамойилларига мос келади, шу сабабли унга эҳтиёж бор.

Тарихдан ахлоқийликни четлаб ўтишга ёки уни ахлоқсизликка ниқоб қилиб, ахлоқни сохталаштириб умр кўришга уринган мафкуралар ҳам бизга маълум. Улар, одатда, муайян давлатнинг ягона мафкураси деб эълон қилинади ва у миллатга ёлгон воситасида сингдиришга уринилади. Олмонияда Ҳитлерчилар илгари сурган миллий социализм мафкураси ёки собиқ шўролар иттифоқидаги коммунистик мафкура шулар жумласидандир. Ҳар иккала мафкура ҳам ўзини тан олганлардан «мафкуравий душманлар»ни жисман йўқотишни талаб этди — энг буюк ахлоқсизликни ахлоқийлик сифатида тарғиб қилди. Лекин ниқобланган ахлоқсизликнинг умри узоқ эмас. Бу ҳолатни буюк рус шоири Александр Пушкин «Тикланиш» деган шеърида бағоят гўзал тасвирлаган:

*Ваҳший рассом мудроқ, беизн,
Даҳо суратини бузади
Ва у сурат устига ўзин
Бабурд суратини чизади.*

*Лекин у ёт бўёқлар бир-бир
Кучиб тушар йил сайин, аён;
Ва даҳо ижоди бекусур
Аввалгидек бўлур намоён...*

(Туроб Тўла таржимаси)

Ленин, Сталин, Ҳитлер сингари «ваҳший рассомлар» чизган суратлар — тоталитар тузумлар мафкуралари қисматини шу шеърда кўриш мумкин. Зеро ахлоқийлик ҳар қандай мафкура муваффақиятининг гарови ҳисобланади. Ахлоқ билан мафкура бир-бири билан ана шундай узвий боғлиқ.

3. Маънавият тизимидаги ижтимоий ҳодисаларнинг ахлоқ билан муносабатларини мана шу қисқача тарзда кўриб чиқишимизнинг ўзиёқ бизда ахлоқнинг ўрни ҳақида аниқ тасаввур уйғотади. Шу нарса аёнки, ахлоқ мазкур жтимоий ҳодисалар марказида туради. У нафақат марказий ижтимоий ҳодиса, балки бошқа ижтимоий ҳодисаларни ҳаракатлангирувчи маънавий куч сифатида намоён бўлади. Уни четлаб ўтишга интилиш ҳар қандай мафкурани таназзулга олиб боради, жамиятни том

маънодаги маънавиятдан маҳрум этади. Шу нуқтаи назардан қараганда, Президент Ислоҳ Каримовнинг: «Аслини олганда, ахлоқ — маънавиятнинг ўзаги», деган сўзлари юқоридаги фикрларимиз учун табиий хулоса бўлиб жаранглайди. Дарҳақиқат, ахлоқ маънавият тизимидаги энг таъсирчан, энг бақувват халқа, усиз одамзот маънавиятини тасаввур қилиш мумкин эмас.

Таянч иборалар

Маънавият, Маънавият тизими, Ахлоқ, Дин, Ҳуқуқ, Сиёсат, Санъат, Фан, Мафкура.

Такрорлаш учун саволлар

1. Маънавият ва маънавият тизими нима?
2. Ахлоқ ва диннинг алоқадорлиги нималарда кўринади?
3. Ахлоқ билан ҳуқуқнинг ўзаро ўхшашлиги ва фарқи нимада?
4. Сиёсатнинг ахлоққа муносабати қандай?
5. Ахлоқ билан санъат муносабатларининг чамбарчаслиги нималарга боғлиқ?
6. Ахлоқ билан фаннинг ўзаро муносабатлари фаннинг обьективлигига таъсир қиладими?
7. Ахлоқ ва мафкуранинг ўзаро алоқадорлиги жамият ҳаётида қандай аҳамиятга эга?

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. — Т., «Ўзбекистон», 1992.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон: Миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т., «Ўзбекистон», 1994.
3. Каримов И. А. Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман. «Фидокор» газетаси муҳбири билан суҳбат. «Фидокор» газетаси, 8 июнь, 2000 йил.
4. Имомназаров М., Миллий маънавият назариясига чизгилар. Т., «Шарқ» концерни, 1998.

АХЛОҚШУНОСЛИКНИНГ АСОСИЙ МЕЗОНИЙ ТУШУНЧАЛАРИ, АХЛОҚИЙ ТАМОЙИЛЛАР ВА МЕЪЁРЛАР (2 соат)

Режа:

1. *Ахлоқшунослик мезоний тушунчалари (категориялари) ибтидосининг ҳиссиётга бориб тақалиши.*
2. *Ахлоқшунослик асосий мезоний тушунчаларининг моҳияти.*
3. *Ахлоқий тамойиллар, меъёрлар ҳамда уларнинг инсон ва инсоният жамияти тараққиётидаги аҳамияти.*

1. Аввал биз ахлоқий ҳиссиётларни ахлоқий англаш учун муайян маънода материал экани тўғрисида бир ров тўхталиб ўтган эдик. Бу ҳақда мумтоз файласуфлар ҳам эътиборга сазовар фикр билдирганлар. Чунончи, буюк инглиз мутафаккири Жон Локк, тушунчада нимаики бор экан, у бундан аввал ҳиссиётда мавжуд бўлган, деб таъкидлайди. «Табиат қонуни борасидаги тажрибалар» асарида у шундай деб ёзади: «Агар ҳиссиётдан ақлга нарсалар қиёфаси етказиб берилмаса, у ҳолда тафаккур учун ҳеч қандай материал берилмаган бўлади ва ақл билишин тараққий эттириши борасида тош, ёғоч, кум ва ҳоказо қурилиш материалларисиз меъмор бино қуришда қанчалик иш қила олса, шунчагина иш бажара билади». Ақлни идеаллаштириш, ҳиссиётни иккинчи даражали омил чифатида талқин этиш, афсуски, Локк ва унга ўхшаш баъзи мутафаккирлар фикрларини ҳисобга олмаслик кейинги даврларда, айниқса, кучайди. Ҳегель сингари файласуфлар эса бутун борлиқни мантиқийлаштириш йўлидан бордилар. Лекин XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб, Ғарб алломалари бу йўлнинг кўп жиҳатдан янглиш эканини англадилар. XX аср мутафаккирлари, руҳий таҳлил фалсафасидаги янги фройдчилик оқимининг атоқли намоёндаларидан бири Карл Юнг шундай деб ёзади: «Ғарб кишиси» руҳий («психологик», сўзини эшитганида, унинг учун «у шунчаки руҳий» тарзида жанранглайди. Унинг учун «психе» — қалб қандайдир, ачинарли даражада кичик, эътиборга нолайик, шахсий, субъектив в.ҳ... Шу сабабли «руҳ» (қалб) ўрнига «ақл» сўзини ишлатишни маъқул кўради...» Бошқа бир ўринда: «... барча метафизик мулоҳазалар учун ижодий замин айнан қалбнинг (маънавийликнинг) кўзга кўринмас, етишиб бўлмас тарздаги инъикоси ҳисобланган ондир...», деган фикрни билдиради. Дарҳақиқат, «юрак ва ақл»,

«ҳиссиёт ва онг» баҳсида Фарб, айниқса, бизнинг XX асрда, сўзсиз, биринчиликни ақлга, онгга беради. Юқоридаги каби фикрлар истисноли ҳоллардир. Шу боис ахлоқшунослик нуқтаи назаридан муҳаббат ҳақида гап кетса, уни ҳиссиёт, деб яна бунинг устига, таърифлаш қийин бўлган туйғу, деб атайдилар ва уни тушунча тарзида олиб қарашдан чўчийдилар. Ваҳоланки, муҳаббат айнан ахлоқий ҳиссиёт ва ахлоқшуносликнинг бош мезоний тушунчасидир.

2. Муҳаббат бош мезоний тушунча сифатида деярли барча асосий тушунчаларда ва тамойилларда ўз «ҳисса»сига эга. На эзгуликни, на яхшиликни, на ватапарварликни, на инсонпарварликни муҳаббатсиз тасаввур этиб бўлмайди. Ўтган маърузаларнинг баъзиларида биз бу тушунчанинг моҳияти, турлари ҳақидаги Илоҳий Оғустин, Имом Ғаззолий, Эрих Фромм сингари мутафаккирлар фикрларини келтирган эдик. Қўшимча қилиб шунини айтиш мумкинки, у – инсонни ташқи ва трансценденталь олам билан боғловчи, уни ёлғизликдан олиб чиқадиган буюк куч. Муҳаббатнинг объекти доимо гўзаллик, манфаатсиз гўзаллик. У – Оллоҳми, Ватанми, ёрми – муҳаббат эгасига ундан-да гўзалроқ нарса йўқ. Айни пайтда бир объектни севган киши бошқа объектларни ҳам севмаслиги мумкин эмас. Дейлик, ёрга бўлган ҳақиқий муҳаббат Ватанга, инсониятга муҳаббатни инкор этмайди, аксинча, барқарор қилади. Зеро «ўз-ўзича», якка, «худбин» муҳаббатнинг бўлиши мумкин эмас. Инсон ўзи ўзга айланганида, ўзгани ўзига айлантира олганида ҳақиқий муҳаббат эгаси ҳисобланади. Мана шу объект билан субъект орасидаги фарқнинг йўқолиши энг буюк, энг мукамал лаззатдир. Бунини мавлоно Фузулий ниҳоятда гўзал қилиб, бир байтда шундай ифодалайди:

*Ишқдир ул, нашаъи комилким, андандир мудом
Майда ташвири ҳарорат, найда таъсири садд.*

Комил нашаъ, комил лаззатга фақат комил инсонгина эриша олади. Демак, муҳаббат инсон ахлоқий ҳаётининг чўққиси, комиллик белгисидир. Шу боис ҳақиқий муҳаббат эгалари ёшлар томонидан доимо ахлоқий идеал тарзида қабул қилинади: Фарҳод ва Ширин, Ромео ва Жульетта, Отабек ва ҳ.

Шунини таъкидлаш лозимки, муҳаббат – олий туйғу, шу маънода у олий тушунча. Лекин уни тубан, қуйи нарса – ҳодисаларга нисбатан ҳам қўллаш ҳоллари учраб туради. Чунон-

чи, Фромм сингари ғарблик мутафаккирлар, баъзи рус файласуфлари муҳаббат тушунчасини ўликка (некрофил), мол-дунёга, пулга нисбатан қўллайдилар. Уларга нисбатан «ўчлик», «ружу», «хирс» сингари тушунчаларни қўллаш маъқул эмасмикан?

Муҳаббат ҳам, ахлоқшуносликдаги кўпгина тушунчалардек, «жуфтлик» хусусиятига эга, унинг зидди – нафрат. Нафрат тушунчаси, албатта, муҳаббат сингари кенг қамровли эмас. У аксил муҳаббат тарзида намоён бўлган объектдан четлашиш, ундан бегоналашишни тақозо этади. Ҳазар, жирканч ҳисси нафратнинг кундалик турмушидаги тор, «майда» кўринишидир. Нафратнинг уларга нисбатан «йириклиги» унинг ижтимоий ҳодиса сифатида намоён бўлишидир. Айни пайтда, бу тушунча ғазабдан кескин фарқ қилади. У, ғазабга ўхшаб, ўз объектини йўқотишга интилмайди, ундан фақат юз буради. Кўринишдан, нафрат кишида ёқимсиз таассурот уйғотса-да, аслида у асосан иллат эмас, ахлоқий фазилат сифатида инсоннинг виждонлигидан, ботиний жасоратидан далолатдир.

Нафратдан ташқари яна рашк тушунчаси борки, у – ижтимоий ҳодиса эмас, фақат жинсий муҳаббат билан ёнма-ён келади. Маълумки, муҳаббат эгаси ўз севгисини ва севгилисини қизғаниб, асраб қолишга ҳаракат қилади. Ана шу қизғаниш ҳисса меъёридан ошиб кетганда рашкка айланади. Рашк эса, уни қанчалик таъриф-тавсиф қилмайлик – меъёрнинг бузилиши, иллат.

Мезоний тушунчалар орасидаги яна бир жуфтлик – эзгулик ва ёвузлик, эзгулик ахлоқшуносликдаги энг асосий категориялардан. У инсон фаолиятининг асл моҳиятини англатади – Тангри иродасининг инсон қалбидаги тажассуми сифатида намоён бўлади. «Эзгу ўй, эзгу сўз, эзгу аъмол» учлиги «Авесто» дан тортиб, барча муқаддас китобларда етакчи ўринни эгаллаши ҳам шундан. Эзгулик – инсон шахсининг комилликка, бахтга, жамиятни эса юксак тараққийга етказувчи воситадир. У инсоннинг ахлоқий фаолияти туфайли муайянлашади, юзага чиқади. Уни синфийлик ёхуд партиявийлик қобилига ўраш мумкин эмас. Чунончи, «синфий душманни», яъни бирор бир шахсни ёки гуруҳни фақат бошқа синфга мансуб бўлгани учун жисман йўқотиш, қанчалик бўяб-бўжалмасин, эзгулик бўлолмайди. У том маънодаги ёвузликдир. Шу боис тоталитар тузумларда эзгуликни бундай талқин этишнинг ноилмийлиги, сохталлиги ҳозирги кунда ҳаммага аён.

Эзгулик ва унинг зидди ёвузлик одатий, кундалик ҳаёт мезонлари билан ўлчанмайди, улар ҳам муҳаббат сингари

қамровли ва ижтимоийлик хусусиятига эга. Эзгуликнинг ахлоқий идеал билан боғлиқлиги ҳам шундан. Шу туфайли у амалийётда қахрамонлик, ватанпарварлик, инсонпарварлик, жасурлик сингари тамойилларни ўз ичга олади.

Шуни ҳам айтиш керакки, муҳаббат ва нафрат жуфтлик тушунчасида нафрат муҳаббатни инкор этмай, аксинча, унинг барқарорлигидан далолат берса, эзгулик ва ёвузлик жуфтлигида ҳар икки тушунча бир-бирини тамомила инкор этади. На фақат инкор этади, балки улар орасида ҳаёт-мамот кураши кетади ва бу кураш абадий кураш сифатида, оламни ҳаракатга келтирувчи куч тарзида номоён бўлади.

Эзгулик ва ёвузликнинг яна бир ўзига хос томони шундаки, бу жуфтлик тушунча инсон фаолятини баҳолаш хусусиятига эга. Уни одам боласининг улуғлиги ва тубанлигини ўлчайдиган муқаддас торозуга ўхшатиш мумкин. Инсоннинг комиллиги, жамиятнинг такомилга эришган-эришмагани шу мезон билан ўлчанади. Чунончи, Сталиннинг ёвуз инсон, собиқ шўролар иттифоқини эса жамият сифатида «ёвузлик салтанати» деган ном билан аталиб келгани ҳеч кимга сир эмас.

Эзгулик ва ёвузлик ҳақида гап борганида, яхшилик ва ёмонлик нима, бу икки жуфтлик мазмунан бир эмасми, деган савол туғилади. Бу табиий. Чунки ҳозиргача бизга маълум ўзбек тилидаги барча ахлоқшуносликка доир адабиётларда эзгулик ва ёвузлик мезоний тушунчалар сирасига киритилмаган, у бор-йўғи яхшилик ва ёмонликнинг синоними тарзида тақдим этиб келинган. Тўғри, яхшилик тушунчасининг кўгина унсурлари эзгуликдан, эзгуликнинг баъзи унсурлари яхшиликдан жой олишини инкор қилиш мумкин эмас. Уларнинг зиддида ҳам шундай «сингишиб кетиш» мавжуд. Лекин бундай далиллар асло мазкур икки жуфтликни айнанлаштиришга асос бўла олмайди. Улар орасида қатъий фарқ мавжуд: эзгулик, юқорида айтганимиздек, ижтимоийлик хусусиятига эга, яхшилик эса ундай эмас. У асосан шахснинг одобига, ҳулқига боғлиқ бўлган ижобий ҳодиса. Зеро унда, мардлик, очикқўнгиллик, ҳалоллик сингари ахлоқий меъёрлар тажассум топади. Бироқ у қахрамонлик, жасурат, ватанпарварлик каби тамойиллар даражасига кўтарила олмайди. Мисол тариқасида буюк шоиримиз Алишер Навоийнинг фаолятини олайлик. У сурункасига ижодий меҳнатга умрини бағишлади, халқи учун, халқлар учун «Хазойин ул-маоний»дек, «Ҳамса»дек буюк асарлар яратди. Бу эзгулик – абадий, зеро Навоий асарлари миллионлаб одамларга юзлаб йиллар мобайнида

завқ-шавқ улашиб, уларни комилликка чорлаб келмоқда. Айни пайтда, у кўплаб яхшиликлар қилди – муҳтож одамларга қарз берди, берган қарзидан кечиб юборди в.х. Унинг бу яхшиликлари, ажойиб ижобий ҳодиса бўлгани ҳолда, ўткинчилик хусусиятига эга, шунингдек, қаҳрамонлик ҳам, буюк жасорат ҳам, ватанпарварлик ҳам эмас. Демак, яхшиликни йирик ижтимоий ҳодиса – эзгулик билан айнанлаштириш тўғри эмас.

Бу икки жуфтликнинг яна бир фарқли томони шундаки, эзгулик ҳеч қачон ёвузликка айланмайди, ҳар қандай замонда, ҳар қандай шароитда ҳам ёвузлик бўлиб қолверади. Яхшилик ва ёмонликда эса бундай эмас: бирор объектга қилинган яхшилик бошқа ҳар бир объект учун ёки яхшилик қилган субъект учун ёмонликка айланиши мумкин. Машҳур ўзбек халқ эртақларидан биридаги овчилар қувиб келаётган бўрини қопга яшириб, қутқариб қолган деҳқоннинг ҳолатини бунга мисол сифатида келтириши мумкин: бўри ўзига яхшилик қилиб, ўлимдан қутқарган одамни емоқчи бўлади, хайриятки, тулки деҳқоннинг жонига оро киради.

Хуллас, муайян ижтимоий чекланганлигига қарамай, яхшилик ва ёмонлик ҳам анча қамровли мезоний тушунчалардан.

Ахлоқшуносликнинг яна бир қамровли мезоний тушунчаси-адолат. Унинг эзгулик ва ёвузлик ҳамда яхшилик ва ёмонликдан асосий фарқи шундаки, адолатнинг ўзи бирор бир қадриятни англамайди, лекин қадриятлар орасидаги нисбатни белгилайди, уларни баҳолаш мақомига эга. Шу боис унда жамиятни тартибга солувчилик хусусияти бор; унда ҳам ахлоқий, ҳам ҳуқуқий талаблар мужассамлашган. Уни маълум маънода миқдор ўлчовчи ҳам дейиш мумкин: у талаб билан тақдирлашни ўлчаб турадиган тарозудир. Адолат бор жойда ижтимоий жабрга, бебошликка йўл йўқ. Адолатнинг мезонийлик хусусияти, айниқса, ҳуқуқда дарҳол кўзга ташланади. Ҳуқуқ вазирлигининг ҳатто адлия вазирлиги деб аталиши, жиноятга яраша жазони белгиловчи, ҳукм чиқарувчи идораларнинг халқ суди, одил суд деган номлар билан юритилиши бунинг далилидир. Лекин адолатни фақат ҳуқуқий тушунча сифатида талқин этиш тўғри эмас. У, юқорида айтганимиздек, кенг қамровли ахлоқий тушунча. У на фақат фуқоролар орасидаги муносабатларни, балки давлат билан халқ, жамият билан шахс ўртасидаги алоқалар мезонини ҳам ўз ичига олади. Халқ орасида минг йиллар мобайнида одил подшо идеалининг яшаб келгани бежиз эмас.

Деярли бир ярим аср мойбайнида адолатсизликни миллий камситишни, миллий ифтихор ҳиссининг оёқ ости қилинишини, бегона ироданинг зўрлаб қабул қилдириш каби ҳолатларни бошдан кечирган халқимиз, эндиликда, мустақилликка эришиб, адолатли фуқоралик жамияти тузишга киришди. Адолат бугунги кунда бизнинг мустақил, келажаги буюк давлатимизнинг моҳиятини англатувчи тушунчага айланиб бормоқда.

Ахлоқшуносликнинг ниҳоятда таъсир доираси кенг тушунчаларидан бири виждондир. Виждон – Зигмунд Фройд таъбири билан айтганда, ало мен, мен устидан назорат ўрнатиб, уни бошқариб турувчи иккинчи, юқора даражадаги мен. Агар уят ҳисси инсоннинг ташқи, жамиятга боғлиқлигидан келиб чиқса, виждон унинг ички ўз-ўзига боғлиқлигини намоён этади. Бу ички боғлиқлик ташқи боғлиқликка нисбатан теран ва доимийдир: уят маълум бир вақт ичида одамнинг ўз ноҳўя ҳаракати туфайли юзага келган ўнғайсизлиги бўлса, виждон азоби, бу оддий ўнғайсизлик эмас, балки қалбдаги, одамдаги одамийликка эътиқоднинг фарёди, талаби, уни қондирмас экансиз, ҳеч қачон азоб тўхтамайди. Уят билан виждонни, шу боис, денгиздаги муз тоғига – айсбергга ўхшатиш мумкин: юзага уят тарзида чиқиб турган қисми теранликдаги қисмидан юз, балки минг баробар кичик.

Виждон ҳам бошқа баъзи ахлоқшунослик мезоний тушунчалари каби баҳолаш хусусиятига эга. Лекин бу баҳолаш ҳеч қачон объектга қаратилмайди, у субъектнинг хатти-ҳаракатларини баҳолайди, яъни унда субъект ўзи учун ички объект вазифасини ўтайди. Баъзан жамият талаблари билан виждон ўртасида ихтилофлар чиқиши мумкин. Бунда виждон эмас, жамият талабларининг ўткинчилик хусусияти, маълум маънода эскирганлиги айбдордир. Зеро виждон кўзга кўринмас, лекин улкан ва мутлақ айбсиз ахлоқий ҳодисадир.

Кўпинча виждон тушунчаси ўрнида иймон иборасини учратиш мумкин. Иймон аслида диний тушунча. Лекин ҳаётда виждон тушунчасининг синоними тарзида ишлатилади. Масалан, кимнидир биров «иймонли одам» деганида, унинг мусулмонликка иймон келгирган-келгирмагани ҳақида ўйлаб ўтирмайди, бунинг устига, у одам мусулмон эмас, насроний бўлиши ҳам мумкин. Чунки гап бу ерда ўша одамнинг диндорлиги ҳақида эмас, балки виждонли, ҳалол, ростўй эканлиги тўғрисида кетяпти. Шу маънода виждон билан иймонни эгизак тушунчалар дейин мумкин.

Афсуски, одатда, кўпчилик адабиётлар виждон мезоний тушунчасига «субъектив» ҳодиса тарзида қараб адолат, бурч, номус сингари тушунчаларни унга қараганда ижтимоий аҳамиятлироқ деб баҳолаш, уларни, «тўрға чиқариш» ҳоллари тез-тез учраб туради. Ваҳоланки, виждонсиз одамдан ҳеч қачон адолатни ҳам, бурчга садоқатни ҳам, ор-номусни ҳам кутиш мумкин эмас. Виждонли одамларгина ҳақиқий эркин, демократик фуқоролик жамиятини ярата оладилар. Зеро виждон, энг аввало, ўзгаларга нисбатан бурч ва масъулиятни тақозо этади.

Яна бир муҳим мезоний тушунча — бурч. Бурч, моҳиятан, жамият, давлат ва шахсларга нисбатан муайян индивиддаги муносабат, улар олдидаги мажбурият. У юқорида айтганимиздек, виждон, эътиқод масъулият каби тушунчалар билан мустақкам боғлиқ. Умуман, ҳаётда инсоннинг ҳар бир хатти-ҳаракати замирида бурч тушунчаси — бурчга садоқат ёки хиёнат ётади. Бурчнинг инсонлик бурчи, мусулмонлик бурчи, насронийлик бурчи, фарзандлик бурчи сингари кенг қамровли, барча даврлар учун умумий бўлган тушунчалари ҳам, журналистлик бурчи, шифокорлик бурчи, олимлик бурчи каби касбий одоб доирасидаги тушунчалари ҳам мавжуд. Бурч тушунчасининг ўзига хос жиҳатларидан яна бири — унинг вақт ва жамиятда муайянлашиш хусусияти. Чунончи, бир тузум ё жамиятда ижобий ҳисобланган бурч талаблари иккинчи бир тузум ёки жамият учун салбий маъно касб этиши мумкин. Собиқ шўролар фуқаросининг ўша даврдаги мавжуд тузум олдидаги бурчи ҳозирги кунда ўта салбий ҳодиса сифатида баҳоланиши бунга ёрқин мисол бўла олади.

Ҳарбийлашган ва ўта мафкуравийлашган, яъни ягона мафкура ҳукмронлик қилган жамиятларда эса бурч омма ҳамда шахс ҳаётида фожией ҳодисага айланади. Ўта усталлик билан йўлга қўйилган тарғибот натижасида бундай жамиятлар аъзолари оқни — қора, қорани — оқ деб қабул қиладилар. Бунини умумбашарий миллий қадриятларни оёқ ости қилган бешафқат шўролар социализми ёки фашистларнинг миллий социализми яқол исботлаб берди. Юз минглаб, ҳатто миллионлаб одамлар алдандилар, кейинчалик, узоқ йиллар мобайнида виждон азобида яшадилар. Демак, жамият қуришда тоталитарчиликка йўл қўйилиши ўша жамият аъзоларини бурчни нотўғри тушунишга ва бунинг оқибатида ахлоқсизликка олиб келади.

Шуни ҳам айтиш керакки, баъзи ҳолларда бурч шахснинг кўпгина майл-истакларига қарши боради: уни ҳузур ҳаловатдан

турмуш лаззатларидан маҳрум этади. Масалан, Фурқат мустамлакачилар мафкурасига хизмат қилганида, унинг ҳаёти роҳат фароғатда кечиши мумкин эди. Лекин у Ватан олдидаги, миллат олдидаги бурчни деб муҳожирликнинг оғир қисматига дучор бўлди: уни мустамлакачилар мамлакат ҳудудидан чиқариб юбориб, қайта киритмадилар. Фурқат ҳорижда вафот этди.

Баъзан бурч туфайли одамлар ўз севгисидан, жон-дилидан севган кишисидан кечишга ҳам мажбур бўладилар. Хуллас, бурч ахлоқшунослик мезоний тушунчалари ичидаги энг «қаттиқ кўл», энг «шафқатсизи».

Мезоний тушунчалардан яна бири — номус. Номус тушунчаси бир томондан, бурч билан боғлиқ бўлса, иккинчи жиҳатдан, қадр-қиммат тушунчасига алоқадир. Зеро номус моҳиятан шахснинг ўз қадр-қимматини англаб етиши, шу қадр-қимматнинг жамият томонидан тан олинishi ёки олинмаслига муносабати билан белгиланади. Гоҳо уни ор тушунчаси билан чалкаштириш, ҳоллари ҳам учраб туради. Лекин аслида, номусга нисбатан ор анча тор қамровдаги, нисбатан залварсиз тушунча. Чунончи, ориятли одам деганда, ўз сўзининг устидан чиқадиган, садақа тарзида қилинган мурувватлардан баланд турадиган шахс тушунилади. Беор одам эса — ўз шаънига айtilган гапларга парво қилмай, ишини бажариб кетаберадиган, айtilган-айtilмаган жойларга суқилиб кираверадиган сурбетнамо киши. Номуснинг эса тоши оғир — ижтимоийлик хусусиятига эга, кенг қамровли. Номус йўлида инсон ҳатто ўз ҳаётидан кечиши мумкин, одамлар ўз номуси, оила номуси, миллат номуси деб курашадилар. Бу ҳақда кўплаб бадиий асарлар яратилган. Меҳнат, спорт сингари соҳаларда жамоа номуси ҳам алоҳида аҳамиятга эга; шу ўринда номус обрў тушунчаси билан боғланиб кетади. Буларнинг ҳаммаси ўзини ҳурмат қилиш, ўзига нисбатан атрофдагиларнинг ҳурмат-иззатини йўқотмаслик учун ўз-ўзини назорат қилиш ҳиссидан келиб чиқади.

Биз юқорида кўриб ўтганларимиз — асосий мезоний тушунчаларнинг барчаси баҳолаш табиатига эга. Яна қатор муҳим ахлоқий тушунчалар борки, улар ўз ечимини талаб қилиши билан, яъни муаммолик хусусияти билан ажралиб туради. Идеал, бахт, ҳаётнинг маъноси, сингари тушунчалар шулар жумласидандир. Биз улар орасидаги энг қамровлиси бўлиши ахлоқий идеал тушунчасига нисбатан батафсилроқ тўхталиб ўтамиз.

Бир қараганда, идеалда ҳам баҳолаш хусусияти мавжуддек туюлади. Лекин аслида у қиёслашга асосланади. Антиқа томони

шундаки, идеалда номавжуд, хаёлдаги инсонга, воқелика реал, мавжуд, ҳаётдаги ходисалар қиёсланади, яъни бор нарса йўқ нарса билан ўлчанади. Зеро идеал ҳаётда мавжуд бўлиши мумкин эмас — бу ҳаммага аён гап. Бунинг устига, идеал ҳозирги замонда ҳам, келажакда ҳам бўлмайди, унинг мавжудлик шарт-ўттан замон. Лекин, шунга қарамай, инсон идеал сари интилади, ўз ҳаётини унга қиёслайди, унга тақлид қилади. У инсон ҳаётидаги энг олий ахлоқий талабки, унинг бажарилиши шахсни комилликка етказди. Алббата, ҳаётда бундай бўлмайди, лекин инсон ана шу комилликни ўзига намуна билиб, идеалга интилиб яшаши жараёнида нисбий комилликка эришади.

Дунёвий идеал билан, тўғрироғи, ижтимоий-ахлоқий идеал билан диний идеал, бир қараганда, ўхшашдек кўринса-да, аслида кескин фарқ қилади. Чунончи, мусулмонлар учун — Муҳаммад алайҳиссалом, насронийлар учун — ҳазрати Исо, яҳудо динидагилар учун — ҳазрати Мусо идеал ҳисобланади. Улар идеал сифатида ҳеч қачон ўзгармайди, боқий. Ижтимоий-ахлоқий идеаллар эса ўзгариши мумкин ва кўп ҳолларда ўзгариб туради. Масалан, шўролар даврида ўша тузум асосчиси Ленин — энг юксак ахлоқий идеал сифатида талқин этиларди ва кўпчилик томонидан шундай қабул қиланарди. Ҳозир эса «Куч-адолатда!» деган шиорни ҳаётининг маъноси деб билган буюк аждодимиз Амир Темур кўпчилик томонидан ижтимоий-ахлоқий идеал, адолатли давлат раҳбарининг идеал тимсоли тарзида қабул қилинади. Демак, муайян тузум талабларидан келиб чиққан ҳолда, ижтимоий-ахлоқий идеаллар ўзгариши мумкин. Фаолияти ниқобланган ахлоқсизликдан иборат бўлган. Ленин, Сталин, Ҳитлер каби ижтимоий идеалларнинг умри узоқ бўлмаса-да, ҳар ҳолда идеал эдилар, алданган кўпчилик уларни намуна деб билдилар.

Бундай салбий ҳодисаларга кармай, идеал, умуман, инсоният жамиятида, шахс ҳаётида ижобий, ёруғ маёқ вазифасини ўтаб келмоқда, бундан кейин ҳам унинг асосий вазифаси шундай бўлиб қолажак. Чунки идеалда ҳар бир инсон ўз бахтининг ҳиссиётли ирфодасини кўради, ҳаётининг маъносини унга қараб интилишда деб билади.

3. Асосий мезоний тушунчалар — категориялар сингари ахлоқий тамойиллар ҳам ахлоқий англаш шаклларида ҳисобланади. Уларда ахлоқий талаб нисбатан умумий тарзда кўзга ташланади.

Улар жамият томонидан шахсга ҳўйиладиган талаб тарзида намоён бўлиб, инсоннинг ахлоқий моҳиятини, унинг ҳаёти мазмунини, одамлар билан ўзаро алоқаларидаги асосий жиҳатларини белгилаб беради. Натижада тамойиллар, инсон хатти-ҳаракатининг умумий йўналишини кўрсатган ҳолда, кўпгина ахлоқий меъёрлар учун асос бўлиб хизмат қилади.

Ахлоқий тамойилларнинг энг қадимий ва энг муҳимларидан бири — инсонпарварлик. У — инсоннинг юксак ижтимоий вазифасини белгилайдиган ва барқарор этадиган ғоялар, қарашлар ва этиқодлар мажмуи, шахс эрки, кадр-қиммати, унинг бахтли бўлиш ҳуқуқини талаб этиш имконининг мавжудлигига енгилмас ишонч. Инсонпарварлик тамойилини, Оврўпо Уйғониш мутафаккирлари дастлаб илгари сурганлар, деган фикр мавжуд. Аслида, инсонпарварлик даставвал Шарқда ўртага ташланган, инсонийлик, инсонпарварлик деган маънони билдирувчи «намулу» сўзи бундан 3-4 минг йиллар аввалги қадимги Сомир миҳ хатларида учрайди.

Инсонпарварлик — умуминсоний қадриятлар сирасига киради. Уни шўролар давридаги синфийлик нуқтаи назаридан сохта-лаштириш пролетар диктатураси ва тоталитар социалистик тузум ҳамда улар ижодкорларининг инсонпарварлиги ҳақидаги афсоналар жуда қисқа умр кўрди. Социализм мафкурачиларининг бу борадаги сайъ-ҳаракатлари ўша даврлардаёқ ноилмийлиги, ёлгонга суғорилганлиги билан кишиларнинг ғашини келтирган эди. Бундай инсонпарварликни халқ қабул қилмайди. Чунки у айнан ўта мавҳум «халқ» тушунчасига қаратилган, ваҳоланки инсонпарварлик марказида муайян шахс турмоғи лозим. Ҳар бир шахс инсоний ҳуқуқларини таъминлаш учун курашиш — мана, инсонпарварликнинг асосий вазифаси. Бу борада умумбашарий маънавий қадриятларни устувор деб билган бизнинг давлатимиз ҳам мамлакат ичкарисида, ҳам дунё миқёсида кўзга кўринарли ишлар қилмоқда.

Агар инсонпарварлик тамойили шахснинг барча инсоний ҳақ-ҳуқуқлари ҳимоясида турса, яъни анча кенг қамровли ва умумий интилиш бўлса, эрқпарварлик тамойили унинг маълум маънода муайянлашган бир қисми ҳисобланади. Эрқпарварлик инсоннинг энг олий ҳуқуқи — эркин, озод яшаш ҳуқуқини ҳимоя қилиши билан муҳимдир. Зеро эрксиз инсон — асир, эрксиз миллат — қул, эрксиз мамлакат — мустахлак. Эрқпарварлик, аввало, ўз миллати ўз Ватани эрки учун, қолверса, бошқа миллатлар ва ватанлар эрки учун курашни ҳаётининг мақсади қилиб

қўйган инсонлар тамойилидир. Айна пайтда, бу тамойил кенг ижтимоий сиёсий маънода ҳам қўлланилади. Буни эркпарвар давлатлар фаолиятида кўриш мумкин.

Одатда, эркпарвар шахслар муайян даврнинг қаҳрамонларига айланадилар. Зеро улар ўзгалар эрки учун, ўз эркини, ўз ҳаётини қурбон қилишдан ҳам чўчимайдилар. Бунинг ёрқин мисоли буюк инглиз мумтоз шоири Жорж Байрон сиймосидир. У инглиз бўлатуриб, ўз Ватани Англияда Ирландия озодлиги, ирландлар эрки учун курашди: кўпчиликнинг ҳайрати ва нафратига учради, Ватанни тарк этишга мажбур бўлди. Ўз юртида эрк учун курашиш бахтидан маҳрум бўлган шоир ўзга ватанлар эрки учун курашга отланди, Италияни Австрия истибдодидан озод қилиш ҳаракатининг раҳбарларидан бирига айланди. Бу ҳақда у шундай деб ёзган эди:

*Эрк учун Ватанда қилолмасанг жанг,
Сен қўшни ватанлар эрки деб кураш;
Юнону Румонинг туған тут таранг,
Бошингни тика бил эрк учун саркаш!
Эзгулик йўлида бўлсанг қаҳрамон,
Сен инсон эрки деб курашсанг азот,
Бир, кунни, сиртмоқдан гар қолсанг омон,
Жўмард деб алқагай сени одамзот!*

Италиядаги озодлик ҳаракати мағлубиятга учрагач, у қадим Юнонистонни Туркия зулмидан озод қилиш учун курашди. У Юнонистонда, ботқоқлик ёнидаги Миссолунги шаҳрида оғир безгакдан вафот этди. Унинг ўлими ҳам истибдодга қарши пиорга айланди: кўзғолончилар: «Байрон учун!» деган жанговар ҳайқирӣқ билан жангга отилдилар. Беназир, Юнонистоннинг озод қилинган қисми генерал-губернатори, эрксевар қўмондон ва улуг инсон хотирасига юнон халқи йигирма бир кун қора кийиб, мотам тутди. Ҳамма черковларда Байрон ҳаққига ибодат қилинди. Дарҳақиқат, эркпарварлик тамойилини ҳаётининг маъноси деб билган инсонларнинг маънавий умри боқий, улар келажак авлодлар учун идеал бўлиб қоладилар.

Энг маълум ва машҳур тамойил, бу – ватанпарварлик. У инсоннинг ўз Ватанига муҳаббатини, уни асраб-авайлашга бўлган ишғиёқини англатувчи ахлоқий тушунча. Уни кўпинча Ватан душманларига қарши маънавий-мафкуравий қурол сифатидаги-на талқин этадилар.

Аслида эса, бу тамойилнинг қамрови анча кенг — у инсон-парваликнинг нисбатан муайянлашган шакли. У, энг аввало, ўз ватандошлари эркини асраш учун кураш, инсон озодлиги йўлидан хатти-ҳаракатлардир. Ватан ҳимояси, бу — инсон ҳимояси, миллат ҳимояси. Лекин бу ҳимоя, юқорида айтганимиздек, фақат жанг майдонида эмас, балки барча соҳаларда намоён бўлади. Ҳар бир соҳада Ватан эришган муваффақиятлардан қувонч, муваффақиятсизликлардан қайғу ҳиссини туюш, Ватан билан ғурурланиш, унинг ҳар бир қарич ери, биносининг ҳар бир гишгига, қадимий обидаларига, илм-фан ва санъатдаги ютуқларига меҳр билан қараш, уларни кўз қорачигидек асраб-авайлаш — булар ҳаммаси ватанпарварликдир.

Ҳозирги пайтда ёшларимизда ватанпарварлик туйғусини тарбиялаш, уларни Ватан маъносини теран англаб етишга ўргатиш, ватанпарварлик — юксак ахлоқий тамойил эканини тушунтириш фанизмининг долзарб вазифаси ҳисобланади.

Яна бир муҳим ахлоқий тамойил, бу — миллатпарварлик. У маълум маънода, ватанпарварлик тамойилининг янада муайянлашган шакли. Зеро миллатни севиш кенг маънода Ватанни севиш дегани. Ватансиз миллатнинг бўлиши ёки расмона эркин ва бахтли яшаши мумкин эмас.

Лекин миллатпарварликни миллатчилик билан қориштириб юбормаслик лозим. Миллатчилик ўз миллатини ажратиб олиб, унга буюклик мақомини беришга интилиш бўлса, миллатпарварлик, бошқаларни камситмаган ҳолда, ўз миллати равнақи учун курашиш, бу йўлда, лозим бўлса, ўз ҳаётини ҳам фидо қилиш демақдир. У инсонпарварлик билан ҳам чамбарчас боғлиқ. Чунки ўз миллатини чин дилдан севамаган одам ҳеч қачон бошқа миллатларни сева олмайди.

Асл миллатпарвар — миллий ўзлигини англаб етган инсон. У ўз миллати билан фахрланади, ўз миллати билан бугун жаҳоннинг фахрланишини истайди. Чунончи, Навоий дўппи билан тўн кийган ўзбекни ҳар қандай шоҳ жамолидан афзал кўради.

*Шоҳу тоғу хилъатеким, мен томоша қилғали
Ўзбаким бошида қалпоқ, эғнида шардоғи бас.*

Лекин Навоий шу фахрланиши, ғурурланиши баробарида ўзгаларга кибр билан қараган эмас, аксинча, ўзга тил вакили бўлмиш Жомийга бағоят ҳурмат-иззат кўрсатиб, унга, пирим, деб қўл берган.

Асл миллатпарвар инсонларнинг умри миллатнинг умри каби мангудир. Миллат йўлида ўз жонини тиккан Мунаввар қори, Беҳбудий, Фитрат, Чўпон сингари минглаб фидойиларни ҳам ҳалқимиз ҳеч қачон унутмайди.

Шунингдек, тинчликпарварлик, жўмардлик сингари ахлоқий тамойиллар ҳам инсоният ҳаётида муҳим аҳамиятга эга. Чунончи, тинчликпарварлик урушнинг, қон тўкишнинг ҳар қандай кўринишини инкор этади. Баъзи улуғдавлатчилик ва буюкмиллатчилик руҳи ҳукмрон бўлган жамиятларда тинчликпарварлар қувғин қилинади, турмаларга ташланади. Лекин улар ўз тамойилларидан ҳеч қачон қайтмайдилар. Улар инсониятни барча баҳсли масалаларини тинч йўл билан ҳал қилишга чақирадилар, Ер юзида тинчлик ўрнатиш учун тинимсиз кураш олиб борадилар. Жўмардлик тамойили эса Шарқда қадимдан мавжуд. Оврўпода уни альтруизм номи билан Огюст Конг илимий муомалага киритган. У кишида ўз қавмдошига ачиниш ҳиссидан, унга бахт ва фаровонлик тилаш туйғусидан келиб чиқади, моҳиятан беминнат хайрияга асосланади. Бундан ташқари, бизнинг миллий ахлоқшунослигимизда ўзбекчилик, меҳмондўстлик каби тамойиллар мавжуд. Улар миллатимизнинг энг яхши анъаналарига салоқат туйғусидан келиб чиқади ва ўзбек кишига хос бағри кенглик, дўстга, меҳмонга борини бағишлашдек фидойилик хусусиятларини ўзида мужассамлаштиради. Айни пайтда, бу тамойилларни суистеъмол қилиши ҳоллари ҳам ҳозирги пайтда тез-тез учраб туради. Шунга қарамай, ўзбекчилик ва меҳмондўстлик тамойиллари ҳалқимизнинг ўзига хослигини таъкидлайди. Жаҳоннинг жуда кўп халқлари бу тамойиллар эгаси бўлмиш ўзбек миллатига доимо эҳтиром, ҳавас ва ҳайрат билан миннатдорчилик билдирадилар.

Инсон ҳаётида ахлоқий меъёрлар ҳам катта аҳамиятга эга. Улар тамойилларга нисбатан анча содда, умумлашмаган, тор қамровли. Уларни кундалик ҳаётимизда маълум ахлоқий тамойилларнинг амалга ошиш мурватлари ҳам дейиш мумкин, улар ахлоқий талабларнинг энг оддий шакли сифатида рўёбга чиқади. Ҳалоллик, ростгўйлик, хушмомалалик, боодоблик, камтарлик сингари меъёрлар айниқса, диққатга сазовар. Шунинг ҳам айтиш керакки, ҳалолликни унинг дастлабки тор диний мазмунида қайси таом ҳаром-у, қайсиниси ҳалол, деган маънода тушунмаслик лозим. У аллақачон умуминсоний маъно касб этган меъёрга айланган. Ҳалоллик, ростгўйлик виждон тушунчаси билан боғлиқ, инсоннинг ўзига муносабати ўзига муносабатидек соф бўлишини талаб этувчи меъёрлардир.

Ўнлаб меъёрлар орасида бу иккисига тўхталишимизнинг сабаби шундаки, мустамлакачилик даврида, айниқса, шўрёлар ҳукумронлик қилган чоракам бир аср вақт мобайнида ёлгон, алдов, нопоклик, харомжўрлик, мунофиқлик сингари иллатлар халқимизга шу қадар усталлик билан сингдирилдики, ҳозирги пайтда кўпчилик одамлар ҳалоллик ва ростгўйлик устидан ҳатто қуладиган бўлиб қолганлар. Сўз билан иш бирлиги йўқолган, қоғоздаги чиройли гаплар ҳаётга тўғри келмайди. Лекин буларнинг ҳаммаси афсуски, одатий ҳолдек қабул қилинади. Шу боис мустақиллигимизнинг дастлабки кунлариданоқ бу иллатларга қарши кураш бошланди. Ҳозирги кунда давлатимиз миллий маънавий қадриятларни тиклашни, одамларни ҳалол, инсофли, адолатли бўлишга чақиритишни ўз ички сиёсатининг муҳим қисми деб билган ҳолда иш тутмоқда. Зеро кўз ўнгимизда ёлгон, алдов, иккиюзламачилик нималигини деярли билмайдиган жамиятлар, миллатлар гуллаб-яшнамоқда. Япония, Олмония, Франция, АҚШ, Буюк Британия сингари мамлакатлар шулар жумласидан.

Шундай қилиб, қисқача бўлса-да, ахлоқшунослик мезоний тушунчалари, ахлоқий тамойиллар ва меъёрлар нима эканини, уларнинг шахс ҳамда жамият ахлоқий ҳаётида нақадар муҳим ўрин тутишини кўриб чиқдик.

Таянч тушунчалар

Муҳаббат ва нафрат, Эзгулик ва ёвузлик, Яхшилик ва ёмонлик, Адолат, Виждон, Бурч, Номус, Идеал, Инсонпарварлик, Эркпарварлик, Ватанпарварлик, Миллатпарварлик, Тинчликпарварлик, Жўмардлик, Ҳалоллик, Ростгўйлик, Хушмуомалалик, Камтарлик.

Такрорлаш учун саволлар

1. Муҳаббатнинг ахлоқшунослик мезоний тушунчаси (категорияси) сифатидаги моҳияти нимада?
2. Эзгулик ва ёвузлик мезоний тушунчаларининг ижтимоийлик хусусиятлари нимада?
3. Яхшилик ва ёмонликнинг эзгулик ва ёвузликдан фарқи нималарда кўринади?
4. Адолатнинг жамият ва шахс ахлоқий ҳаётидаги ўрни қандай хусусиятлар билан белгиланади?

5. Нима учун Биждон ахлоқшуносликнинг энг муҳим мезоний тунгунчаларидан ҳисобланади?
6. Бурч тушунчасининг ахлоқий моҳиятини қандай изоҳлаш мумкин?
7. Номус тушунчасининг ахлоқий ҳаётдаги аҳамияти нима билан белгиланади?
8. Идеалнинг моҳияти ва инсон ҳаётида тутган ўрни қай тарзда намоён бўлади?
9. Ахлоқий тамойилларнинг инсон камолотига таъсири қай тарзда рўй беради?
10. Шахс ҳаётида алоқий меъёрлар қандай ўрин тутади?

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И. А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. Т., «Ўзбекистон», 1995.
2. Каримов И. А. Ҳалоллик ва фидойилик фаолиятимизнинг асосий мезони бўлсин. Т., «Ўзбекистон», 1994.
3. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т., «Ўзбекистон», 1999.
4. Каримов И. А. Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман. «Фидокор» газетаси, 2000 йил, 8-июнь.
5. Аристотель. Никомахова этика; Большая этика.// (Аристотель. Сочинения в 4-х томах, т-4., М., «Мысль» 1983.
6. Газали Абу Хамид. Воскрешение наук о вере. М., «Наука», 1980.
7. Гегель Г. Философия права. М., «Мысль», 1990.
8. Словарь по этике. М., Политгиздат, 1989.
9. Фромм Эрих. Душа человека. М., «Республика», 1992.

9-мавзу
ОИЛА, ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ ВА ДАВЛАТНИНГ
АХЛОҚИЙ АСОСЛАРИ ҲАМДА ШАХС АХЛОҚИЙ
ТАРБИЯСИ
(2 соат)

Режа:

1. *Оила — илк ахлоқий маскан сифатида.*
2. *Фуқаролик жамияти ва давлатнинг ахлоқий моҳияти.*
3. *Ахлоқий маданият ва касбий одоб муаммоси.*
4. *Ахлоқий тарбия ҳамда унинг йўллари ва воситалари.*

1. Оилани фуқаролик жамиятининг, давлатнинг энг муҳим ҳужайраси дейишади. Чунки ҳар бир жамият аъзосининг, бўлажак фуқуронинг тарбияси оиладан бошланади. Оила уч жиҳатни: ўзининг бевосита кўриниши бўлмиш никоҳни; оилавий мулк ва анжомлар ҳамда улар ҳақидаги ғамхўрликни; болалар тарбиясини ўз ичига олади.

Аввало, никоҳ ҳақида тўхталиб ўтайлик. Қонунга биноан никоҳ тузиш шартларида энг муҳимлари — никоҳга кирувчиларнинг ўзаро розилиги ва уларнинг никоҳ ёшига етганликлари. Бизда йигитлар учун — 18, қизлар учун — 17 никоҳ ёшлари қилиб белгиланган. Бу — масаланинг ҳуқуқий томони. Унинг иккинчи — ахлоқий томони ҳам борки, у севги билан боғлиқ. Никоҳ тузишдан аввал икки ёш орасида гоҳ очиқ севги — мунтазам учрашувлар, аҳду паймонлар қилиш ёки орқаворотдан бири-бирини ёқтириш ҳоллари бўлиши мумкин. Ҳар иккала ҳолда ҳам розилик ўзгармас шарт ҳисобланади.

Баъзан, қадимда Шарқ халқларида, шу жумладан ўзбекларда қизнинг ёки йигитнинг розилигисиз тўй қилиб юбора беришган, ота-оналар келишса — бас, деган фикрларни учратади киши. Айниқса, бундай гаплар шўролар даврида тинимсиз такрорланар эди. Ваҳоланки, бундай ҳол кам бўлган, уни мусулмончилик инкор этади. Ривоят қилишларича, пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом уйларига совчи келганида, қизлари Фотимадан доимо розилик сўраганлар ва рад жавоби олганлар. Фақат Ҳазрат Али совчи қўйганларида, Биби Фотима розилик берганлар. Демак, фарзанднинг розилигини олиш бизга пайғамбаримиздан қолган суннат.

Ҳозирги кунда ҳам кўпгина ёшларимиз совчи орқали турмуш курадилар. Одатда совчи келиб кетгач, йигит билан қиз учрашгирилади, иккаласи бир-бирини маъқул кўрсагина, фотиҳа қилиниб, тўй тараддуди кўрилади. Жуда кўп ҳолларда бундай ёшлар ўртасида кейинчалик ҳақиқий муҳаббат шаклланади. Абдулла Қодирий «ўтган кунлар» романида тасвирлаган Отабек билан Кумуш ўртасидаги севгини бунинг мумтоз намунаси деса бўлади. Очигини айтиш керакки, муҳаббатнинг ҳам ўз даражаси бор: Лайли билан Мажнуннинг муҳаббати ҳамма севишганларга ҳам насиб этавермайди. Бундай романтик-сурурий севи реал ҳаётда камдан-кам учрайди. Бунинг устига, оилавий муҳаббат маълум маънода салобатли, кўпроқ яширин тарзда намоён бўлади.

Кейинги пайтларда никоҳ билан муҳаббатнинг ўзаро чиқишмаслиги ҳақида Фарб мутафаккирлари тез-тез ёзадиган бўлиб қолганлар. Чунончи, Эрих Фромм индустриал жамиятда муҳаббат камдан-кам ҳам учрайдиган ҳодиса эканини, никоҳнинг асосида бошқа—молиявий, сиёсий, иқтисодий сабаблар ётишини таъкидлайди. Умуман, Фарб оламида бундай ҳодиса анчадан буён мавжуд. Шу жиҳатдан Жорж Байроннинг «Дон Жуан» шеърий романидаги куйидаги сатрлар диққатга сазовор:

*Бу жуда қайғули ҳодиса шаксиз,
Инсоннинг кажлиги, жинояти бу;
Илдизи гар битта бўлса ҳам, ҳаргиз
Чиқишмас никоҳ ва муҳаббат мангу:
Сиркага айланган винодек, эсиз,
Никоҳ маст қилмовчи тахир, нордон сув,-
Вақт ундан жаннатий бўйни оладир,
Рўзғору ошхона ҳиди қоладир.*

Гарчи бу сатрлар ярим киноя, ярим ҳазил қабилида бўлса-да, уларда маълум маънода ҳаётий асос бор. Агар муҳаббат ҳар икки томондан эъозлаб, авайлаб-асралмаса, ундаги жаннатий бўйни йўқотиб қўйиш ҳеч гап эмас. Зеро дунёдаги ҳамма нарса - ҳодисалар каби муҳаббат ҳам парваришга муҳтож.

Никоҳ ўз моҳиятига кўра ахлоқий ҳодиса. Унда эҳтирослар ахлоққа бўйсундирилади. Оддий бирга яшашда эса табиий эҳтиётни қондириш биринчи ўринда туради, никоҳда у иккинчи даражали мавқе эгалайди.

Оиланинг яна бир жиҳати – унинг ўз мулкига эгалити. Агар никоҳ оиланинг ботиний кўриниши бўлса, оилавий мулкни унинг ташқи кўриниши дейиш мумкин. Оиланинг мавжуд бўлиши учун ишлаб топиладиган маблағ ҳам зарур. Оила учун топиладиган ана шу маблағ, шубҳасиз ахлоқий табиатга эга: оила бошлиғи оила аъзоларини ҳалол едириб-ичириши, кийдириши лозим. Оилани эркак киши бошқаради. У нафақат «топиб келади», балки оилавий мулкка ҳўжайинчилик қилиш, уни тақсимлаш ҳуқуқига ҳам эга.

Оилада боланинг аҳамияти ниҳоятда катта. Ота болада ўз жуфти ҳалоллини, она эса севимли эрини кўради: болада эр хотиннинг муҳаббати предметлашади, жонланади. Бола – оилани тутиб турувчи жонли муҳаббат. Болалар оилада умумий оилавий мулк ҳисобига еб-ичадилар, тарбия оладилар.

Оилада болалар интизомли бўлиб ўсмоқлари, ота-онага бўйсинишлари лозим. Лекин бу интизом қуликка ўргатиш эмас, балки болаларига ҳос эрка-тангиқлик, ўзбошимчалик сингари салбий ҳусусиятларни йўқотишига хизмат қилиши керак. Ота-онага бўйсунидан бош тортишга йўл қўйиш боланинг келажакда қўпол бадхулқ нокамгарин бўлиб етишувига олиб келади. Шу боис оила илк ахлоқий тарбия ўчоғи сифатида ҳам катта аҳамиятга эга.

Оила бузилиши ҳам мумкин. Бунинг турли сабаблари бор. Бири – оилани ахлоқий нуқтаи назардан бузилиши. Бунда болалар балоғатга етгач, эркин шахс сифатида янги оилага асос бўлишлари – ўғил болаларнинг уйлантирилиши, қизларнинг эрга берилиши назарда тутилади.

Уйлантирилган фарзандларга ҳам, эрга берилган қизларга ҳам янги оила қуриш ва уни моддий жиҳатдан дастлабки пайтларда муҳтожликдан сақлаб туриш учун етарли бўлган уй-рўзғор ашёлари ажратилади. Шунингдек, оиланинг табиий бузилиши ҳам мавжуд. Унда ота-онанинг, ёки отанинг вафоти туфайли оила мулкнинг мерос бўлиб бир ёки бир неча фарзандга ўтиши муносабати билан оила бузилиши мумкин.

Бундан ташқари, никоҳ бекор қилиниши муносабати билан оила бузилади. Аслида никоҳ ҳам диний, ҳам дунёвий нуқтаи назардан бузилмаслиги керак. Лекин ўртада хиёнат содир бўлиши ёки яна бошқа бир хил сабаблар туфайли никоҳни фақат ахлоқий обрўга эга, қонун билан тан олинган идоралар, масалан суд, ва ваколатли руҳоний бекор қилиши мумкин, зеро

у, айтганимиздек, ахлоқий ҳодиса. Ҳар бир жамият мана шу сўнги турдаги оила бузилишига қарши курашади. Бундай оила бузилиши қанча камайса, у ўша жамият ахлоқий такомиллашиб бораётганини англатади.

2. Дастлабки ахлоқ маскани бўлмиш оилалар йиғиндиси фуқаролик жамиятини, миллатни ташкил этади. Фуқаролик жамияти моҳиятан оила билан давлат ўртасидаги даража. Гарчанд, унинг тараққиёти давлат тараққиётидан кейинроқ рўй берса ҳаа, у албатта давлатни тақозо этади, яъни фуқаролик жамиятининг яшаши учун унинг олдида мустақил нимадир бўлиши керак. Фуқаролик жамияти замонавий дунёмизда вужудга келади, зеро, ҳозирги пайтдагина фуқаролар ҳуқуқи ҳақиқатан ҳам инobatга олинади. Фуқаролик жамиятида ҳар бир одам ўзи учун мақсад. Бироқ, у бошқалар билан ўзаро муносабатда бўлмасдан туриб, ўз мақсадига тўла эриша олмайди: бошқалар унинг мақсадга етишиши йўлидаги воситадир. Натижада ҳар бир алоҳида мақсад бошқалар билан ўзаро муносабатлар воситасида, уларнинг фаровонликка интилишини қаноатлантиргани ҳолда, ўзи ҳам қаноатланади. Бошқачароқ қилиб айтганда, фуқаролик жамиятида яхши, бадавлат, бахтли, ҳуқуқий яшаш учун бўлган ҳар бир фуқаронинг интилиши пировард натижада бутун жамиятнинг ўшандай яшашига олиб келади.

Фуқаролик жамияти, шундай қилиб, бир кишининг эҳтиёжини унинг меҳнати воситасида қондириши баробарида, шу меҳнат воситасида барча қолганларнинг ҳам эҳтиёжини қондиради. У ўз аъзоларининг шахсий эркинликлари ва ҳуқуқларини ҳимоя қилади, одил суд воситасида улар мулкига дахл қилинишига йўл қўймайди. Фуқаролик жамияти турли табақалардан ташкил толади. Улар орасида табақавий ёки синфий зиддият сингари ҳодисалар рўй бериши мумкин эмас. Чунки бунда шахс — давлат фуқароси, муайян инсон манфаатлари биринчи ўринда туради ва бу манфаатлар, айтганимиздек, ҳам ахлоқий, ҳам қонуний жиҳатдан ҳимоя қилинади.

Мамлакатимизда ҳозир эркин, демократик фуқаролик жамиятини тузишга киришганмиз. Бу жамият, маълум маънода, фарбликлар тасаввуридаги фуқаролик жамиятларидан фарқ қилади. Фарбда бу борада эътибор асосан ҳуқуқий йўналишнинг устуворлигига қаратилса, бизда ахлоқий-маънавий йўналишнинг устуворлигини кўриш мумкин. Шу нуқтаи назардан олиб қараганда, биз кураётган фуқаролик жамияти Фарб ду-

нёси учун ўрнак бўлиши мумкин. Бу фахрланиш ҳиссидан келиб чиққан баландпарвоз гап эмас. Масала шундаки, Ғарб жамиятлари ҳозирги пайтда ахлоқийликни ҳуқуқийликнинг юқори босқичи сифатида қабул қилмоқдалар. Лекин улар учун «ахлоқий ўрин бўшатишдан» кўра «ҳуқуқий ўринни эгаллаб туриш» на фақат қонуний, балки завқлироқ туюлади. Бизнинг менталитетимизда эса, бунинг акси — ҳар бир «ахлоқий ўрин бўшатиш» ўзбек қалбига қувонч, ўз инсонлик бурчини бажарганлик ҳиссини тўлдиреди.

Бундан ташқари, бизда фуқаролик жамияти қуришни маълум маънода тезлаштирадиган, Ғарб менталитетига хос бўлмаган маҳаллалар бор. Ўзбек маҳаллалари том маънода ахлоқий тарбиянинг маскани; оила катталари болага қанчалик тарбия бера олса, ўша оила яшаётган маҳалланинг тарбия борасидаги ҳиссаси ҳам шунча бўлади, десак хато қилмаймиз. Бунинг устига, маҳаллада халқимизнинг қадимий демократик анъаналари ҳозир ҳам ўз кучини йўқотган эмас. Маҳаллада яшаётган, ҳукумат аъзоси ҳам, миллионер тижоратчи ҳам, фаррош ҳам, одий ўқитувчи ҳам бир хилдаги маҳалладошлик ҳуқуқига эга. Чунончи, маҳалланинг оқсоқоли оддий ўқитувчи бўлиши мумкин ва кўп ҳолларда шундай ҳам. Ҳукумат аъзоси ёки миллионер эса, маҳаллада фақат маҳалладошлик «лавозимида» бўлади. Уларнинг фарқланиши фақат ахлоқий жиҳатлари билангина белгиланади. Ана шу хусусиятлари билан маҳалла ўз ўзини бошқариш тузилмаси сифатида оиладан фуқаролик жамиятига ўтиш учун ахлоқий кўприк бўлиб хизмат қилади. Бундай оралиқ боғловчи тузилма, юқорида айтганимиздек, Ғарб оламида йўқ. Демак, шунга кўра ҳам, бизда фуқаролик жамиятига ўтиш нисбатан осонроқ кечади, деган фикр билдириш мумкин. Бу борада Республикамиз Президенти Ислом Каримовнинг: «Шу маънода маҳаллани ўз-ўзини бошқариш мактаби, таъбир жоиз бўлса, демократия дарсхонаси, деб аташ мумкин», деган сўзлари аини ҳақиқатдир.

Буюк олмон файласуфи Ҳегель давлатни ахлоқий гояннинг воқе бўлиши деб таърифлайди ва табиий муносабатларни маънавий муносабатлар билан муқояса қилиб, оилани — ҳиссиётга, фуқаролик жамиятини — асабнинг таъсирланиш қобилиятига, давлатни эса ўзи учун асаб тизимига ўхшатади; у ўз ичида ботинан ташкил топган, бироқ унинг яшаши ўзида икки ҳолатнинг тараққий топиши билан боғлиқ, булар — оила

ва фуқаролик жамияти. Давлат ақлнинг рўёбга чиқиши сифатида ҳар бир шахс ихтиёрига мосдир. Одатда, давлатнинг мақсади ўз фуқароларини бахтли қилиш деб ҳисобланади. Агар фуқаролар қийналса, уларнинг субъектив эҳтиёж-мақсадлари қондирилмаса, давлатнинг мустақамлиги шубҳа остида қолади. Давлатнинг асоси — сиёсий тузум. Унинг тақдири ҳам ана шу сиёсий тузумга боғлиқ.

Кўпдан-кўп турли-туман бошқарув ва ташкилий институтлардан иборат бўлган давлатнинг энг муҳим ахлоқий вазифаларидан бири-тарбия. Давлат томонидан мактабгача бўлган ташкилотларда, мактабларда ва олий ўқув юрларида таълим билан қўшиб олиб бориладиган тарбия алоҳида аҳамиятга эга. Агар мазкур тарбияда оммабоп усулларнинг тоши босиб кетса, у ҳол мақтарли эмас; ёшларнинг ўзлигини англаган шахс бўлиб етишуви мушкуллашади. Шу боис имкон борича тарбияда индивидуал ёндошувга интилиш мақсадга мувофиқ.

Демократик тамойилларни амалга ошириш жараёнларида давлат, ҳамма фуқаро баравар тенг, деган усулда иш кўрмаслиги лозим; ҳамманинг ҳуқуқий тенглигини тан олган ҳолда, ижтимоий тенглаштириш тамойилига йўл қўймаслик керак.

Давлатнинг мавжуд бўлиш шарти, энг аввало, унинг суверенитетида. Бунда халқ ташқи оламга нисбатан мустақил бўлади ва ўз давлатини шу мустақиллик асосида тузади. Биз мустақилликка эришганимиздан кейин ўз давлатимизни қадимий давлатчилигимизнинг энг яхши анъаналари билан бирга замонавий демократик тамойиллар асосида қуришга киришдик. Давлатимиз ҳам маънавий-ахлоқий, ҳам жисмоний тарбияга катта аҳамият бериб келмоқда. 2000-йилнинг «Соғлом авлод йили» деб аталиши бежиз эмас; ёш авлод тарбияси бизда давлат сиёсати даражасига кўтарилган. Мана, кўринишидан жуда оддий бир мисол. Ўзини энг инсонпарвар давлат деб эълон қилган Шўролар Иттифоқи бунёдга келганидан бошлаб, деярли ярим аср мобайнида бола туғилгач, онани уч ой ишдан озод қиларди; она уч ойлик чақалоқни боғчага ташлаб, ишга чиқишга мажбур бўларди, акс ҳолда у буйруқ билан ишдан бўшатиларди. Кейинчалик бу тарбия таътили 1 йил қилиб белгиланди. Бизнинг давлатимиз эса ташкил бўлгани баробаридаёқ бола тарбиясини юксак ижтимоий-ахлоқий ҳодиса сифатида эътироф этиб, янги туғилган бола тарбияси учун онага 3 йилгача муддат берди. Уч йилгача онанинг иш жойи сақланиб туради. Шу биргина мисолнинг ўзиёқ

тоталитар тузум давлати билан демократик давлат нақадар катта фарқ қилишини кўрсатиб туради. Тоталитар тузум давлати ёлғон, алдов — ахлоқсизлик институти. Биз танлаган демократик давлатнинг асосида эса юксак ахлоқийлик ётади.

3. Давлат ва фуқаролик жамиятидаги ахлоқий юксаклик даражасини улар фуқаролари ахлоқий маданияти белгилайди. Ахлоқий маданият шахснинг жамият ахлоқий тажрибаларини эгаллаши ва бу тажрибалардан бошқа одамлар билан бўлган муносабатларида фойдаланиши, ўз-ўзини мунтазам такомиллаштириб бориши сингари жиҳатларни ўз ичига олади. Қисқаси, у шахс ахлоқий тараққиётининг белгиси ҳисобланади. Зеро ахлоқий маданият ахлоқий тафаккур маданиятининг қатор унсурларини ўз ичига олган тузилмадир. У шахснинг ўзгалар билан ўзаро муносабатларида намоён бўлади.

Ахлоқий маданиятнинг энг муҳим унсурларидан бири муомала одоби. У моҳиятан ўзаро ҳамкорликнинг шаклларидан бири. Инсон зоти бир-бири билан ҳамкорлик қилмасдан, ўзаро тажриба алмашмасдан, бир-бирига таъсир кўрсатмасдан расмона яшаш мумкин эмас. Муомала одам учун эҳтиёж, зарурат, соғлом киши усиз руҳан қийналади, кайфияти тушиб боради. Бу ўринда буюк инглиз ёзувчиси Даниэл Дефо қаламига мансуб машҳур «Робинзон Крузонинг саргузаштлари» асарини эслашнинг ўзиёқ кифоя: Жумабойни топиб олган Робинзоннинг нақадар қувонишига ҳам сабаб ана шунда.

Муомала одоби бошқа кишилар қадр-қимматини, иззатини жойига қўйишни, анъанавий ахлоқий меъёрий талабларни бажаришни тақазо этади. Шунинг баробарида, у инсондаги яхши жиҳатларни намоён этиши, кўзга кўрсатиши билан ҳам ажралиб туради. Унинг энг ёрқин, энг сермазмун ва энг ифодали намоён бўлиши сўз, нутқ воситасида рўй беради. Сўзлаш ва тинглай билиш, суҳбатлашнинг маданияти муомаланинг муҳим жиҳатларини ташкил этади. Шу боис муомала одоби ўзини, энг аввало, ширинсуханлик, камсуқумлик, босиқлик, хушфёзлилик сингари ахлоқий меъёрларда намоён қилади.

Муомала одобининг яна бир «кўзгуси» бу — инсоний қараш, нигоҳ. Маълумки, одамнинг қарашда, юз ифодасида, қўл ҳаракатларида унинг қай сабаблардандир тилга чиқмаган, сўзга айланмаган ҳиссиёти, талаблари ўз аксини топади. Чунончи, суҳбатдошининг гапини охиригача эшитмай, қўл силтаб кетиш — муомаладаги маданиятсизликни англатади. Баъзан қараб

қўйишнинг ўзи сўздан ҳам кучлироқ таъсир кўрсатади. Дейлик, бир қурувчи уста ўз шогирдининг хатти-ҳаракатларидан норозилигини билдириш учун бош чайқаб, жилмайиб қўйиши мумкин. Иккинчи уста эса, бир лаҳза ўқрайиб қараш билан муносабатини ифодалайди. Биринчи уста юз ифодаси ва хатти-ҳаракати билан; «Оббо шоввоз-ей, сал шошилибсан-да, ҳа, майли, зарари йўқ, шунақаси ҳам бўлади», деган маънони англатса, иккинчи устанинг қарашидан; «Яна ишни расво қилибсан-ку, падарлаънат, қачон одам бўласан?!», деган сўзларни уқиш мумкин. Шубҳасиз, биринчи уста муомалада одобга риоя қилган бўлса, иккинчиси унинг акси — шогирдининг эмас, ўзининг одобсизлигини кўрсатмоқда.

Умуман олганда, муомала одоби кишиларнинг насиҳат ва одоб ўргатишсиз бир-бирига таъсири, тарбия ва ўз-ўзини тарбия воситаси сифатида диққатга сазовор. Шу сабабли ёшларимизда муомала одобини шакллантириш ҳозирги кунда жамиятимиз олдида турган муҳим вазифалардан. Бунда ота-онанинг, маҳалла-қўйнинг таъсири катта. Ундан фойдалана билаш керак. Зеро ахлоқий комилликка эришиш муомала одобини эгаллашдан бошланади.

Ахлоқий маданият яққол кўзга ташланадиган муносабатлар кўринишидан бири, бу — этикет. У кўпроқ инсоннинг тапқи маданиятини, ўзаро муносабатлардаги ўзни тутиш қонун-қоидаларининг бажарилишини бошқаради. Агар муомала одобида инсон ўз муносабатларига ижодий ёндошса, яъни бир ҳолатда бир неча муомала қилиш имконига эга бўлса, этикет муайян ҳолат учун фақат бир хил қойдалаштириб қўйилган хатти-ҳаракатни тақозо этади.

Этикетнинг қамрови кенг, у, маълум маънода, халқаро миқёсда қабул қилинган муомала қонун-қоидаларини ўз ичига олади. Масалан, сиёсий арбоб этикети, меҳмондорчилик этикети ва ҳ.к. Этикетга риоя қилишнинг мумтоз намунасини биз тез-тез телевизор экрани орқали кўриб тураемиз. Президентимиз Ислам Каримовга ҳорижий мамлакатлар элчиларининг ишонч ёрликларини топшириш маросимларини эсланг. Унда фақат бир хил ҳолат, халқаро миқёсда ўрнатилган қоида ҳукмрон. Уни Президентнинг ҳам, элчиларнинг ҳам бузишга ҳаққи йўқ. Ёки жуда оддий, кичкина бир мисол: дастурхонда тановул пайғи, пичоқни ўнг қўлда ушлаш замонавий меҳмондорчилик этикетининг қатъий қоидаларидан бири саналади — уни бузиш атроф-

дагиларда ҳайрат ва истехзо уйғотади. Шу боис этикетни одат тусига айлантирилган, қатылаштирилган муомала одоби дейиш ҳам мумкин.

Этикет — такалуфнинг майда-чуйда жиҳатларигача ишлаб чиқилган одоб қоидалари сифатида ижобий, кишининг кўзини қувонтирадиган муомала ҳодисаси. Лекин, айни пайтда, у асл ахлоқий асосини йўқотган мажбурий мулозамат тарзида ҳам намоён бўлади: этикет қоидаларини бажараётган киши аслида ўз хоҳиш-ихтиёрига қарши иш кўраётган бўлиши ҳам мумкин. Бу жиҳатдан у мунофиқликнинг бир кўринишига айланади. Масалан, сиз эрталаб ишга шошилиб, дарвозадан чиқдингиз, дейлик. Рўпарангизда танишингиз ёки қўшнингиз учрайди. Сиз кўришиб, ҳол-аҳвол сўрашиб уни: «Қани уйга кирамиз, чой қиламиз, бир ҳангомалашамиз», деб ичкарига таклиф қиласиз. Лекин, аслида, сиз унинг уйга киришини асло истамайсиз, вақтингиз йўқ, ҳатто, шу учрашганда кетган вақтингизни ўйлаб, питирлаб турибсиз. Демак, сиз ўз истагингизга қарши, этикет-мулозамат юзасидан ёлғон гапларни айтасиз, ҳунук эшитилса ҳам на чора — мунофиқлик қиласиз. Шунга қарамай, умуман олганда, этикет шахени муайян тартиб-қоидага, қандай ички руҳий шароитда бўлмасин, босиқликка, мулойимликка ва сабр-тоқатга ўргатиши билан аҳамиятлидир.

3. Ахлоқий маданият касбий одобда ҳам яққол кўзга ташланади. Чунки инсон вояга етиб, бир касбнинг бошини тутгач, ўз касби доирасида одамлар билан мунтазам муносабатда бўлади. Бу муносабат, бир томондан, ҳамкасабалар даврасида рўй берса, иккинчи жиҳатдан, у касб талабига биноан учрашадиган турли тоифадаги одамлар билан юзага келади. Айни пайтда, касбий одоб ахлоқий маданиятнинг энг юксак шаклларида бири, унинг жамият ахлоқий ҳаётидаги ўрни юксак. Шу боис касбий одобга бафуржароқ тўхталиш жоиз.

Ҳар бир жамиятда муайян гуруҳлар борки, эгаллаган касблари уларни бошқа жамиятдошларига нисбатан имтиёзли даражага олиб чиқади. Кўпчилик жамият аъзоларининг ҳаёт-мамотлари, соғлиги, маънавий соғломлиги, ҳуқуқий ҳимояси, илмий салоҳиятининг намоён бўлиши каби омиллар ўшандай имтиёзли касб эгаларининг ўз касбий бурч масъулиятини қай даражада ҳис этишларига, ҳалоллик ва виждон юзасидан иш кўришларига боғлиқлиги ҳаммага маълум. Чунончи, табобат ходимини, жар-роҳни олайлик. Дейлик, у ҳар бир операция кунда бир неча ки-

шини ҳаётга қайтаради; юзлаб одамлар унинг ёрдамига муҳтож, унга умид ва ишонч илгинчи билан қарайдилар. Борди-ю, шахсий манфаат йўлида жарроҳ ўз беморига хиёнат қилса-чи, яъни, уни қасддан ҳалок этса-чи? Ким уни шундай қилмаслигини кафолатлайди? Ёки журналистни олайлик. У шахсий манфаати йўлида, касбининг камёблигидан фойдаланиб, беғуноҳ кишиларни маънавий азобга қўйиши, атайин жамият олдида шарманда қилиши ва шунинг ҳисобига ўзининг баъзи бир муаммоларини ҳал қилиб олиши мумкин эмасми? Мумкин. Зеро, то ҳақиқат юзга чиққунча, ноҳақ танқидга учраган шахснинг адои тамом бўлиши ҳеч гап эмас. Хўш, журналистнинг шундай қилмаслигини ким кафолатлайди? Шу боис бошқаларнинг қўлидан келмайдиган ишларни бажара оладиганлар фаолиятида ўзбошимчалик, манфаатпарастлик, худбинлик ва касбни суистеъмол қилиш сингари иллатларга йўл қўймаслик учун, шунингдек, улар ахлоқий даражасини юксак босқичда туришини таъминлаш мақсадида кўп ҳолларда ўзаро қоидалар мажмуи яратилган. Бу қоидалар мажмуи, одатда, қасамёд ёки меъёрлар кўринишини олган. Уни бузиш ўта одобсизлик ва ахлоқсизлик, ҳатто жамиятга хиёнат тарзида баҳоланади. Бундай қасамёдлар жуда узоқ тарихга эга. Мисол тариқасида ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган Қадимги Юнон Ҳакими Ҳиппократ (милодгача V-IV асрлар) томонидан қисқа ва лўнда шаклда тузилган, табобат ҳодимлари касбий одоби, қонун-қодалари жамланган машҳур «Ҳиппократ қасами»ни келтириш мумкин.

Тарихда ўз душманини даволаган табиблар ҳам кўп учрайди. Чунончи, қадимги ҳинд эпоси «Рамайна»да (II-аср) бехуш ётган Лакшман бошида турган девлар шохининг хос табиби кечинмалари шу жиҳатдан муҳим. Табиб олдида икки йўл бор эди: бири – салтанат душманини муҳтож бемор сифатида даволаш, иккинчи йўл даволашдан бош тортиш билан уни ўлимга маҳкум этиш. Табиб узоқ мулоҳазадан сўнг, табиблик одоби қоидаларига бўйсунини – Лакшманни даволашни афзал кўради. Зеро касбий одоб қонун-қоидалари талабига кўра, бемор тўшаги устидаги табиб учун дўст ёки душман деган тушунчалар ўз маъносини йўқотади, унинг қошида фақат тиббий ёрдамга интизор, шафқатга муҳтож, заиф инсон ётади. Даволаниб ҳаётга қайтган Лакшман девлар мамлакатининг тенгсиз буюк жангчиси ва салтанат валиаҳди Индиржидни жангда ҳалок этади ҳамда табиб фуқаро бўлган Ланка давлатининг таназзулига йўл очади. Лекин,

китобхон табибни хиёнаткор ёки сотқин демайди, аксинча, унинг маънавий жасаратига, ҳалоллигига, касбий бурчига содиқлигига ҳайрат билан тасаннолар ўқийди. Ёки машҳур рус олими академик Андрей Сахаровнинг тақдирини олайлик. Буюк назариётчи, физик, термоядро соҳасида тенги йўқ мутахассис, водород бомбасининг асосий кашфиётчиси, Ватан мудофаасини мустаҳкамлашдаги хизматлари учун ўнлаб орден ва медаллар соҳиби, икки марта Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, обрўли, бадавлат бу инсонга нима етишмасди? Нега у ҳаммасидан кечишга – оммавий қирғин қуролларини, жумладан, ўзи яратган водород бомбаси синовларига очиқ баёнотлар билан қарши чиқишга аҳд қилди. Натижада қатагонларга асосланган Шўролар тузуми уни илмий жамоатчиликдан ажратиб, пойтахтдан олисдаги Россия шаҳарларидан бирига бадарга қилди, унинг номини матбуотда ёки китобларда қайд этилишини таъқиқлади. Ваҳоланки, у ҳаммадан иззатлироқ яшай олиши мумкин эди. Сахаров юксак ахлоқ йўлини танлади – олимлик бурчи, одоби талабларини бажаришни ҳар қандай бойлик, иззат-икромдан баланд қўйди. Буюк олим ўз кашфиёти инсоннинг энг олий ҳуқуқи бўлмиш – яшаш ҳуқуқига раҳна солиши мумкинлиги ва қисман солаётгани учун уни амалда қўлланилишига қарши курашди. У шўролар мафкурасининг ўзини Ватан мудофааси қувватини сусайтиришга ҳаракат қилган салкам хиёнаткор фуқаро деб эълон этишига, бошига беҳисоб тухматлар, таънадашномлар ёғдиришига сабот билан чидади, аҳдидан қайтмади, ёвузлик салтанати қўлида ўз олимлик истеъдодининг қўғирчоқ бўлишига, ҳарбий мурватга айланишига йўл қўймади. Охиروқибатда у инсон ҳуқуқларининг жаҳон тан олган энг буюк ҳимоячиларидан бири сифатида бутун инсоният таҳсинига сазовор бўлди. Бундай мисолларни қўплаб келтириш мумкин.

Булардан ташқари, муаллимлик одоби, ҳуқуқ-гартибот ҳодимлари одоби, муҳандис одоби сингари бирқанча касбий одоб турлари борки, улар ҳам жамиятда ахлоқий муносабатлар силсиласида муҳим аҳамиятга эга. Шуни ҳам айтиш керакки, барча касбий одоб қонун-қоидаларининг таъсир доираси, миқёси бир хил эмас. Баъзи бир касбий одобнинг бузилиши оддий одобсизлик доирасидан чиқиб, ахлоқсизликка айланиб кетади. Масалан, раҳбарлик одобидаги баъзи нуқталарга тухталайлик. Раҳбар қуйи лавозимдагиларга менсимай, қўпол муносабатда бўлиши, ўзига ишониб топширилган ҳудуд ёки ташкилотдаги

оддий одамлар арз-додига, орзу-истакларига тўраларча совуққон қарашни одобсизликка кирса, унинг шахсий бойлик орттириши йўлида коррупция воситасида мамлакат, вилоят ёки ташкилот манфаатларини қурбон қилиши ахлоқсизлик, на фақат раҳбарлик касбига балки Ватанга ҳам хиёнат тарзида баҳоланиши мумкин. Баъзан касбий одобни касбий ахлоқ деб аталиши ҳам шундан.

Уқорида келтирилганлардан кўриниб турибдики, касбий одоб муаммоси, баъзилар ўйлаганидек, ахлоқшуносликнинг майда масалаларидан эмас. Уни ҳар томонлама ўрганиш касбий эркинлик ва касбий бурч муносабатини тадқиқ этиш ХХI аср ахлоқшунослигида муҳим ўрин эгаллаяжак. Зеро касбий одоб шахс ва жамият ахлоқий ҳаётида ўзини амалий ахлоқ тарзида намоён этувчи маънавий ҳодиса сифатида баҳоланиши лозим.

4. Инсоннинг ахлоқий ҳаёти унинг ахлоқий тарбияси билан чамбарчас боғлиқ. Зеро ахлоқий тарбия инсоннинг шахс бўлиб етишувини таъминлайдиган узлуксиз жараёнларидан бири. Унда индивид ахлоқий қадриятларни англаб етади, ўзида ахлоқий фазилатларни барқарор этади, ахлоқий тамойиллар ва меъёрлар асосида яшашга ўрганади. Ахлоқий тарбия инсоният тарихи мобайнида икки муҳим масалага жавоб излайди: булардан бириқандай яшамоқ керак, иккинчиси – нима қилмоғ-у, нима қилмаслик лозим. Ана шу саволларга жавоб излаш жараёни ахлоқий тарбиянинг амалий кўринишидир.

Тарбия она қорнидан бошланади деган гап бор. Унинг асл маъноси, аввало, ота-онанинг ўзи ахлоқий тарбия кўрган бўлиши керак дегани. Зеро қуш инида кўрганини қилади: ота-она оилада юксак ахлоқ намунасини кўрсатиши лозим.

Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш лозимки, ахлоқийлик инсонда фақат ахлоқий тарбия воситасидагина вужудга келади, деган моддиятчилик қарашлари кўп йиллар мобайнида ҳукмронлик қилиб келди. Тўғри, ахлоқий тарбиянинг аҳамияти ниҳоятда катта. Лекин ахлоқийлик инсонга унинг инсонийлик белгиларидан энг муҳими сифатида ато этилган илоҳий неъмат. Шу маънавий неъмат – асосни ахлоқий тарбия ёрдамида такомиллаштирамиз. Акс ҳолда маймун ва итлардан ҳам ахлоқий мавжудот тарбиялаб етказишимиз мумкин бўлур эди.

Шундай қилиб, ахлоқий тарбия инсон фарзандини такомилга, комилликка етказиш йўлларида бири. Унинг воситалари кўп. Уларнинг бир қисми анъанавий тарбия воситалари бўлса,

яна бир қисми замонавий воситалар. Одатда, ҳар икки турдаги воситалардан фойдаланилади. Чунончи, мактабгача бўлган ахлоқий тарбияда эртақ ва ривоятлар воситасидаги анъанавий тарбия билан ўйинчоқлар ва ўйинлар воситасидаги замонавий тарбия муваффақиятли қўлланилади; бунда боланинг қизганчиқлик, гирромлик қилмасликка, ҳалол бўлишга ўйинлар ёрдамида даъват этилади. Болалар ахлоқий тарбиясида телевидение, радио, кўғирчоқ театри, кино санъати катта роль ўйнайди.

Умуман, ахлоқий тарбиянинг энг кучли воситаси — санъат. Бу восита аҳолининг барча табақасини, турли ёшдаги шахсларни қамраб олади. Айниқса, санъатнинг бадиий адабиёт тури кенг қамровли. Эртақдан тортиб, романгача бўлган жанрларда чоп этилган асарлар шахснинг ахлоқий шаклланишида улкан хизмат кўрсатадилар. Улар орқали китобхон тарбияланувчи сифатида эзгулик ва ёвузлик нималигини бадиий идрок этади; идеал танлашда ҳам уларнинг аҳамияти катта. Бундан ташқари, бадиий адабиётнинг бевосита ахлоқий тарбияга мўлжалланган ҳикоятлар, ривоятлар ва насиҳатлар мажмуалари борки, биз уларни, юқорида кўрганимиздек, пандномалар деб атаймиз: «Қалила ва Димна», «Қобуснома», «Гулистон», «Зарбулмасал» сингари бундай мумтоз асарлар анъанавий ахлоқий тарбия воситаси сифатида неча асрлардан буён қанчадан-қанча авлодларга хизмат қилиб келди, бундан буён ҳам шундай бўлиб қолажак.

Ахлоқий тарбиянинг барча замонлар учун долзарб бўлган йўли бу — намунавийлик тамойили. Оилада, аввало, юқорида айтилганидек, ота-она болага ахлоқий намуна бўлиши керак. Мактабда ва олий ўқув юртида муаллимларнинг таълим бериш усулиларидан тортиб, то «майда-чуйда» хатти-ҳаракатларигача ўз шогирдлари томонидан шахсий намуна тарзида қабул қилинишини назардан қочирмаслик лозим. Устоз-шогирдлик муносабатларидаги муомала одоби, ҳалоллик, ростўйлик ёшлар ахлоқий тарбиясининг шаклланишини таъминловчи омиллардандир.

Ҳозирги пайтда ахлоқий тарбиянинг энг кучли замонавий воситаси сифатида телевидениени келгириш мумкин. У деярли барча санъат турларида яратилган асарларни экранлаштириш ва экранда кўрсатиш имконига эга. Бундан ташқари, унда махсус ахлоқий тарбияга бағишланган мунтазам кўрсатувлар ҳам бериб борилади. Ўзбек тилидаги «Оталар сўзи-ақлнинг кўзи», «Ривоят», «Оқшом эртақлари» сингари кўрсатувлар бунга мисол бўла олади. Шу боис телевидение ҳеч қачон енгилтакликни тарғиб

этувчи қўшиқлар, салкам порнографик рекламалар, инсон қалбини қаттиқлаштирадиган «ўлдир-ўлдир»лардан иборат видеофильмлар корхонаси бўлиб қолмаслиги керак.

Ахлоқий тарбиянинг ақлий-маънавий ва жисмоний тарбия билан қўшиб олиб борилиши мақсадга мувофиқ. Ўшанда жамиятимиз ҳар жиҳатдан камол тошган фуқаролик жамиятига айланади. Мамлакатимизда бунинг учун барча ҳуқуқий-ижтимоий шарт-шароитлар яратилган.

Таянч тушчалар

Оила, Никоҳ, Тарбия, Фуқаролик жамияти, Давлат, Ахлоқий маданият, Муомала одоби, Этикет, Касбий одоб, Ахлоқий тарбия.

Такрорлаш учун саволар

1. Оила ва унинг уч асосий жиҳати нималардан иборат?
2. Никоҳнинг ахлоқий моҳияти нимада?
3. Муҳаббат ва никоҳнинг ўзаро мос келиш-келмаслиги нималарга боғлиқ?
5. Фуқаролик жамияти қандай тузилма?
6. Давлатнинг ахлоқий асослари қай тарзда кўзга ташланади?
7. Муомала одобининг инсон ҳаётидаги ўрни қандай намоён бўлади?
8. Этикет нима?
9. Касбий одоб шахс ва жамият ижтимоий ҳаётида қандай мавқе эгаллайди?
10. Ахлоқий тарбия нима ҳамда унинг асосий воситалари ва йўллари нималарни ўз ичига олади?

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И. А. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т., «Ўзбекистон». 1998.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т., «Ўзбекистон». 1999.
3. Каримов И. А. Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман. «Фидокор» газетаси, 2000 йил, 8-июнь.
4. Гегель Г. Философия права. М., «Мысль», 1990.

МУНДАРИЖА

1-Мавзу. Ахлоқшунослик фани, унинг тадқиқот доираси, мақсади ва вазифалари.	3
2- Мавзу. Қадимги дунё ахлоқшунослиги.	13
3- Мавзу. Ўрта асрлар мусулмон шарқи.	31
4- Мавзу. Янги давр ахлоқшунослигидаги асосий таълимотлар ва йўналишлар.	55
5- Мавзу. Туркистон маърифатчи-жадидларининг ахлоқий қарашлари.	104
6- Мавзу. Ахлоқнинг келиб чиқиши, унда ихтиёр эркинлигининг аҳамияти ва ахлоқ тузилмаси.	119
7- Мавзу. Ахлоқнинг маънавият тизимидаги ўрни.	131
8- Мавзу. Ахлоқшуносликнинг асосий мезоний тушунчалари, ахлоқий тамойиллар ва меъёрлар.	142
9- Мавзу. Оила, фуқаролик жамияти ва давлатнинг ахлоқий асослари ҳамда шахс ахлоқий тарбияси.	157

Босишга рухсат этилди 16.08.2000 й. Бичими 60X84¹/16. «TimesUZ»
ҳарфида теришиб, офсет усулида босилди. Босма табағи 10,7.
Нашр ҳисоб табағи 10,0. Адади 5000. Буюртма № 259.
Баҳоси шартнома асосида.

Қўлёзма макет олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
қошидаги ЎАЖБНТ марказида тайёрланди

ФТДҚ, ДИТАФ босмахонасида чоп этилди. Тошкент, Олмазор кўч., 171 уй.